

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 1-1984

STUDIA SOCIOLOGICA VIII

**BEDŘICH ENGELS
A AKTUÁLNÍ PROBLÉMY
MARXISTICKO-LENINSKÉ
SOCIOLOGIE**

UNIVERZITA KARLOVA • PRAHA

Vědecký redaktor: Doc. PhDr. Eduard Urbánek, CSc.
Recenzovali: Prof. PhDr. František Hájek, CSc.
Prof. PhDr. Karel Rychtařík, DrSc.

OBSAH

Úvodem	7
<i>Stati</i>	
Antonín V a n ě k : Engelsův přínos k hodnocení vývoje českého národního hnutí ve druhé polovině 19. století	9
Jiří B u r i á n e k : B. Engels, sociolog-výzkumník	21
Eduard U r b á n e k : B. Engels o vztahu přírodního a sociálního	39
Marie D o h n a l o v á - S l á m o v á : Poznámka k Engelsovu Anti-Dühringu	65
Zdeněk R o l l : Engelsovo pojetí jazyka jako východisko současné marxistické sociologie jazyka	83
Nataša S l u š n á : K některým problémům rodiny a jejího vývoje v díle B. Engelse	97
<i>Zprávy a informace</i>	
O využití děl B. Engelse při výuce marxisticko-leninské sociologie (Eduard Urbánek)	109
Sepětí teorie a praxe v práci s absolventy na katedře marxisticko-leninské sociologie (Věra Tauberová)	115
<i>Recenze</i>	
J. A. Stěpanovová, Životopis B. Engelse (Květa Filipská)	121
L. F. Iljičov a kol.: Fridrich Engels. Biografija (Věra Tauberová)	127
Jenaer Anti-Dühring Konferenz (Eduard Urbánek)	129

ÚVODEM

V roce 1985 uplyne 165 let od narození a 90 let od úmrtí B. Engelse. V roce 1985 také zaznamenáme 140. výročí prvního vydání jedné z nejslavnějších Engelsových prací — jeho knihy Postavení dělnické třídy v Anglii. Tato data se stala pro katedru marxisticko-leninské sociologie posledním podnětem k realizaci již dlouho zamýšleného sborníku, který by byl věnován analýze Engelsových prací v souladu s teoretickými a metodologickými možnostmi a badatelskými schopnostmi pracovníků katedry marxisticko-leninské sociologie. Je zapotřebí přiznat, že v rámci československé sociologie byla ve srovnání s dílem K. Marxe věnována menší pozornost Engelsovu odkazu. Pokud se naši sociologové zabývali a zabývají Engelsovými pracemi, kladli důraz jen na některé práce (nejčastěji věnovali pozornost knize Postavení dělnické třídy v Anglii, a to ještě jednostranně).

Předkládaný sborník studií, zpráv a recenzí pracovníků katedry marxisticko-leninské sociologie na filozofické fakultě UK si klade za cíl analyzovat Engelsovo dílo všestranněji než dosud (s vědomím náročnosti tohoto úkolu) a rozhodně ne jen v pouhém historickém přístupu, který rozebírá Engelsovy práce z hlediska doby a okolností jejich vzniku bez ohledu na problémy, které marxisticko-leninská sociologie má a musí řešit v dané etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti.

Pokus o všestrannější přístup k analýze Engelsových prací musí být chápán relativně vzhledem k rozsahu sborníku i se zřetelem na vědecké zájmy a orientaci i zkušenost autorů. I tak je jejich snahou analyzovat Engelsovo dílo z různých aspektů a příspěvky, jež sborník obsahuje, představují určitou rozmanitost přístupů k Engelsovu teoretickému, metodologickému a ideově politickému odkazu. Sborník je ve svém základním zaměření určen především pro potřeby výuky, autoři však věří, že jejich příspěvky zaujmou i širší obec československých sociologů, popřípadě i představitelů oborů příbuzných a styčných.

Antonín Vaněk

ENGELSŮV PŘÍNOS
K HODNOCENÍ VÝVOJE
ČESKÉHO NÁRODNÍHO HNUTÍ
V DRUHÉ POLOVINĚ
19. STOLETÍ

Formování novodobého českého národa souviselo se společenskými přeměnami, které podmiňovaly rozvoj kapitalistických společenských vztahů, a proto se obdobím utváření českého národa stalo české národní obrození. Avšak konstituování českého národa jako vyspělého a sociálně politicky diferencovaného celku, který zasáhl i do evropského vývoje, probíhalo teprve v pozdějším období, kdy do tohoto procesu aktivně vstoupila i dělnická třída. Vyvrcholení tohoto vývoje bylo získání samostatnosti a vytvoření prvního novodobého samostatného československého státu v roce 1918, k němuž dala mnohé inspirace a podněty VŘSR v Rusku.

Pro tvorbu českého politického programu před revolučním rokem 1848 měl velký význam vliv národního obrození (jazykové sjednocení), revoluční myšlenky vnější (francouzsko-polské), sociálně ekonomické (formování buržoazní společnosti a její konstituování v novodobý český národ), vstup lidových mas a zvláště vystoupení českého proletariátu v živelných bouřích roku 1844, ale i vlastní průběh roku 1848, kdy se vytvořily politické strany a seskupení a zformulovaly svá politická stanoviska. Podstatnou součástí těchto stanovisek a programů bylo úsilí o postizení základních charakteristik pojmu národ jako svérázné kolektivity, která se vyvíjí a přijímá nové prvky, jako je stát, jazyk, území, ekonomika, kultura, charakterové rysy, myšlenkové procesy a sociální struktura.

Důležitým a přirozeným požadavkem českého programu v podmínkách mnohonárodnostní rakouské monarchie byla myšlenka rovnoprávnosti národů, zaručená politicky a ústavně jak v říšském politickém mechanismu, tak i v národně utvořené české státní organizaci. Tím současně vystoupil jako důležitý

požadavek národního programu problém internacionální složky národa, projevující se jako vztah novodobého českého národa k ostatním národům rakouské říše i jako vztah českého národa k velkým evropským národům a státům Německa a Ruska. Z tohoto poznání, učiněného zvláště v roce 1848, vyplynulo teoretické vyjádření problému označeného „českou otázkou“, tj. možnosti zachování samé existence českého státu, hledání smyslu národního bytí v daných vnitřních a vnějších podmínkách geografických a historických, problém obrany rakouské monarchie jako záštity možného vnitřního politického, hospodářského a kulturního vývoje českého národa před případnými vnějšími zásahy Německa a Ruska, tedy tvorba české politiky nejen v rakouském, nýbrž i v evropském kontextu.

Revoluce roku 1848 urychlila politickou krystalizaci v Evropě, v Rakousku i v Čechách. Dala moc do rukou buržoazie a postavila před ni demokratizační úkoly spojené s odstraněním absolutismu a posledních pozůstatků feudalismu. Slabá česká buržoazie pro tento úkol nebyla připravena. Především nepochopila poměr Čechů k německé revoluci a k revolučnímu hnutí jiných rakouských národů, zejména Maďarů a Poláků. Zatímco nutnost odstraňovat feudalismus ji spojovala s revolučním hnutím, obava z hospodářsky silnější buržoazie německé ji spojovala s vídeňským konzervatismem. A tak revoluční rok 1848 a jeho porážka měly pro český politický program význam nejen praktický, ale i teoretický. V jeho průběhu se vyhranily dva směry uvnitř české buržoazie. Radikálně demokratický směr (Sabina, Sladkovský, Frič, Gauč, Arnold . . .) považoval lid za rozhodující složku společnosti a správně viděl, že společnost sestává z diferencovaných a mocenských skupin, které jsou politicky determinovány, a proto mezi nimi existuje antagonismus. Požadoval, aby každý příslušník národa se podílel na plnění jeho historické role. Naplnění revoluční úlohy lidu viděl v jeho svazku s inteligencí. Ale protože nepochopil úlohu výrobních vztahů jako základu materiálního života ve společnosti a v jednom případě byl ovlivněn Bakuninovým anarchismem, zůstal svým programem na bázi utopického socialismu a hlavní naděje vkládal do reformistického programu vzdělávání a osvěty lidu.

Směr národně liberální (Šafařík, Havlíček, Palacký . . .) orientoval českou politiku do protirevolučního tábora, proti demokratické revoluci německé a uherské, kterou podporovali Marx a Engels, kteří stáli na jejím levém křídle. Pokrokový historik František Palacký, z něhož rok 1848 učinil předního českého konzervativního politika, se vzdal politické činnosti a jeho požadavek přirozeného práva na národní sebeurčení podle etnické příslušnosti byl vládou dynastií odmítnut. V souladu s pojetím obrozeneckých tradic Palacký soudil,

že národ je určován charakterem, charakter je určován jazykem; národ tedy existuje jako přírodní danost. Do této buditelské koncepce vnesl Palacký ještě nový prvek — úlohu morálních činitelů. Stejně jako ostatní představitelé národně liberálního směru přijal Palacký koncepci austroslavismu, který jako politický program vykrystalizoval ve čtyřicátých letech. Byl to program odporu proti rakousko-uherskému útlaku Slovanů uvnitř monarchie. Z národnostního a sociálního útlaku se postupně jako obrana koncipovala politika, která si kladla za cíl sjednotit rakouské Slovanů uvnitř rakouské říše, kteří by se politicky opírali o carské Rusko. Hlavní metodou sjednocování měla být postupná demokratizace monarchie a získávání hospodářských a politických pozic, jež by vedly k spravedlivějšímu uspořádání poměrů v rámci Rakouska. Česká buržoazie očekávala, že Slované pod jejím hospodářským a politickým vedením získají rozhodující vliv v Rakousku. Tato koncepce však nepočítala se samostatností slovenského národa, nýbrž s jeho přimknutím k národu českému. Základy této koncepce vyjádřil Palacký v roce 1848 na Slovanském sjezdu v Praze, ve své odpovědi na pozvání k účasti na revolučním Všeněmeckém sněmu ve Frankfurtu a posléze i v Havlíčkových Národních novinách ve stati O centralizaci a národní rovnoprávnosti v Rakousku roku 1849.

Sociologicky chybné a konzervativní stanovisko Palackého a F. L. Riegra spočívalo v tom, že sice požadovalo demokratická práva pro národy jako celky, avšak v politické a konzervativní rakouské říši a v třídním svazku a spojenectví buržoazie a šlechty. V politické činnosti Palackého (a na Slovensku Ľudovíta Štúra) byly na jedné straně správně vyjádřeny demokratické požadavky lidu a národů, ale ty současně znamenaly i politickou podporu monarchie ohrožené uvnitř revolučním bojem. Palacký nepochopil, že německá revoluce byla tou silou, s jejíž pomocí mohla zvítězit i revoluce česká. Ovšem ani německá revoluce nepochopila, že jejím úkolem je napomoci revolučnímu boji rakouských národů za jejich národní i státní osvobození.

„Svým charakterem“, napsal Jan Šverma, „byla červnová revoluce radikální, měšťáckou a demokratickou, jež řešila svůj poměr k reakci jedinou možnou cestou — revolučním bojem — a jež ve svém rozběhu postavila všechny otázky demokratické revoluce: demokracii, otázku rolnickou a národnostní.

Nositelem jejím bylo nejradikálnější křídlo maloměšťáctva — v prvé řadě studentstvo — a proletariát.“¹⁾

Po porážce červnového povstání přešla buržoazie otevřeně a vědomě do tábora kontrarevoluce a zaměřila se na dohodu s Vídní.

¹⁾ J. Š v e r m a , *Rok 1848 v Čechách*, Vybrané spisy, Praha 1955, str. 33.

V předvečer evropských revolucí formulovali oba mladí zakladatelé marxismu myšlenky vědecké teorie společenského vývoje. Podstatnou součástí této teorie byla myšlenka, že jedinou revoluční silou, která je schopna provést revoluční přeměnu společnosti, je proletariát. Proto věnovali velké úsilí o vytvoření jádra proletariátu — proletářské strany a formulaci jejího programu. Hlavními zkušenostmi obou zakladatelů marxismu do roku 1848 byla především francouzská buržoazní revoluce, zprostředkovaná v Německu literárně. Revoluce roku 1848, jíž se aktivně zúčastnili, se stala praktickou prověrkou jejich teorie. V mnoha směrech jejich teoretické předpoklady potvrdila, v některých případech ukázala i na jejich omyly a přispěla k tomu, že své názory později pozměnili. Hlavní význam jejich teorie společenského vývoje však nespočívá v tom, že by všechny jejich názory, postřehy i polemiky byly přesné, ve všech souvislostech a v různých konkrétně historických podmínkách, nýbrž v tom, že teorie vědeckého socialismu ukázala na základní objektivní vývojové zákony a stanovila objektivní kritéria pro hodnocení společenského vývoje a pro aktivní zásah člověka jako subjektu do společenské praxe. Konkrétně historický přístup k hodnocení společenských událostí je však ještě podmíněn a determinován takovými okolnostmi, jako je konkrétní informovanost, objektivní hodnota a úplnost faktografického materiálu, jejich zdroje atd., což zakládá možnost chyb a omylů, jimž se v některých otázkách nemohli vyhnout ani zakladatelé marxismu, protože jejich vztah k českým dějinám nebyl přímý, nýbrž zprostředkovaný.

Marxův a Engelsův základní přístup k demokratické revoluci byl určován třídními hledisky, tj. že v revoluci existují protikladné zájmy buržoazie a proletariátu a že po porážce feudalismu má proletariát vést další etapu boje proti buržoazii. V centru jejich pozornosti byla revoluce německá, která svým vítězstvím měla ve druhé etapě uvolnit síly k revoluci evropské souběžně ve dvou částech Evropy (na Západě a na Východě). Hledisko uvolnění a rozpoutání revolučních sil bylo hlavním hodnotícím principem časopisu *Neue Rheinische Zeitung*, na jehož stránkách Marx a Engels vyjádřili svá stanoviska.

Sjednocení Německa jako revoluční základny evropské revoluce bylo možné dvojím způsobem: revolučním sjednocením všech pokrokových sil, jak to požadovali Marx a Engels, anebo sjednocením za pomoci mocných reakčních států — Rakouska nebo Pruska. Proto úsilí o revoluční sjednocení v sobě zahrnovalo odmítnutí druhého principu, a tudíž rozhodný protirakouský a protipruský boj. Politický vývoj v obou státech, zejména revoluční předpoklady, či dokonce úspěch revoluce byly trvalým předmětem Marxovy a Engelsovy pozornosti. Jejich intenzivní zájem o vnitřní problémy Rakouska a Pruska v kontextu evropského vývoje je vedl k zájmu o slovanskou otázku i k zájmu o vývoj českého hnutí nejen v revolučním roce 1848, nýbrž i v letech padesá-

tých a pozdějších. Vycházeli přitom z hlavní myšlenky Komunistického manifestu, že komunisté se odlišují od ostatních stran tím, že hájí společné zájmy proletariátu nezávisle na národnosti, protože zastupují zájmy celého hnutí. Tímto principem bylo určováno jejich základní hledisko při posuzování všech událostí i vývoje národnostní otázky. A nutno připomenout, že Marxovy a Engelsovy články, poznámky a výroky o českých dějinách, o možnostech samostatného vývoje českého národa, o vedoucích politicích atd. nemají povahu vědeckých studií, založených na důkladném a ověřeném pramenném materiálu, nekladou si za cíl podat hlubokou analýzu vnitřní české problematiky, nýbrž tvoří spíše méně významnou část k mnohem závažnějším problémům evropského vývoje; mají charakter angažované a aktuální publicistiky.

Marx a Engels vystupovali ostře proti jakémukoli sociálnímu útisku a odsuzovali také útisk národnostní. Avšak národnostní útisk chápali jako odvozený ze základního třídního antagonismu a soudili, že zrušení třídního protikladu povede k řešení i dalších souvislostí, tj. i k odstranění národnostního útisku evropských národů. Z tohoto revolučního stanoviska pak přistupovali k hodnocení projevů národnostního útisku i k hodnocení úsilí a bojů za jeho odstranění. Tento princip uplatnili nejen na kritiku německé revoluce, která řešení národnostní problematiky podcenila, ale také na hodnocení českého hnutí v letech 1848—1849 i v následujícím období. Hlavní podíl na tomto hodnocení připadl Bedřichu Engelsovi, který v „dělbě práce“ mezi oběma zakladateli dostal od Marxe za úkol sledovat a hodnotit slovanské problémy a vyjádřit stanovisko k reakční koncepci panslavismu (duben 1855).

O českou otázku se Marx a Engels zajímali v souvislosti s revolučními událostmi — s povstáním slezských tkalců, bouřemi tiskařů v Praze a v severních Čechách — a v důsledku kritiky národnostního útisku Čechů, Poláků a Italů v rakouské monarchii. Vyslovili společný názor, že revoluce v Německu zničí Rakousko a odstraní překážky, které stojí v cestě osvobození Slovanů a Italů. Jejich pozdější kritické výroky nejsou určeny slovanským národům, ale kontrarevolučním postojům jejich vedoucích politických sil. Proto odsuzovali zásah rakouského vojska proti revolucionářům v Praze a kritizovali i nedůslednou politiku revolučního Německa vůči sousedním utlačovaným národům, tedy i Čechům. Engels zaujal velmi rozhodné kritické stanovisko k německé revoluci a vyjádřil tento postoj: „A pak Němci chtějí, aby jim Češi důvěřovali?

A pak se Čechům zaslívá, že se nechtějí připojit k národu, který v době, kdy se sám osvobozuje, potlačuje a znásilňuje jiné národy?

Zaslívá se jim, že nechtějí obeslat shromáždění, jako je naše, ubohé, zbabělé frankfurtské shromáždění, třesoucí se před svou vlastní svrchovaností? ...

²⁾ K. Marx — B. Engels, *Spisy* 4, Praha 1955, 473—479.

ražení, jejich záhuba je jistá . . . Ve velkém boji mezi Západem a Východem Evropy, který vbrzku snad za několik týdnů vypukne, postaví neblahý osud Čechy na stranu Rusů, na stranu despotismu proti revoluci. Revoluce zvítězí a první, koho podrobí, budou Češi.

Touto zhoubou Čechů jsou vinni opět Němci.“³⁾ Současně s tím odmítali zakladatelé marxismu kontrarevoluční postoj české liberální buržoazie, která pomáhala likvidovat revoluci ve Vídni a v Uhrách. Marx napsal, že pád revoluční Vídně připravila zrada všeho druhu, ale „nejmocnějším nástrojem vídeňské kamarily byl nacionální fanatismus Čechů“.⁴⁾

Na Marxovu žádost napsal B. Engels v dubnu 1855 zásadní stanovisko k panslavismu, ve kterém odlišuje nacionální a třídní hlediska. Za projev panslavismu označil Engels úsilí rozptýlených rakouských Slovanů o opětné sjednocení a dospěl k závěru, že „panslavismus není ruský, nýbrž rakouský vynález“, který vznikl v Čechách a v Chorvatsku.⁵⁾ Jeho počátky viděl v literární tvorbě Dobrovského a Kollára. Podle Engelse však chyběla panslavismu jazyková jednota a masa lidu, protože byl omezen pouze na část vzdělaných tříd.

Panslavismus posuzoval Engels ve vztahu k revoluci 1848—1849 a odsuzoval jej jakožto reakční ideologii. Tak například v roce 1882 napsal K. Kautskému, že „panslavismus je světovládný podvod kryjící se pláštěm neexistující slovenské národnosti a je nejhorším nepřítelem nás i Rusů“, neboť „brzdí internacionální součinnost proletariátu u rovnoprávných a samostatných národů.“⁶⁾

Životaschopnost národů posuzoval Engels z hlediska revolučního rozložení sil ve střední, východní a jižní Evropě. Podle jeho názoru stáli na straně revoluce Němci, Poláci a Maďaři. Na straně kontrarevoluce stáli kromě Poláků ostatní Slované a sedmihradští Sasové. Engels posuzoval ve čtyřicátých letech možnosti konstituování novodobých národů z hledisek historických, hospodářských, politických a zeměpisných a na adresu Slovanů napsal: „Kdyby byli Slované v některé epoše svého útlaku zahájili revoluční dějiny, byli by už tím dokázali svou životaschopnost. Revoluce by od tohoto okamžiku měla zájem na jejich osvobození a dílčí zájmy Němců a Maďarů by neobstály před vyššími zájmy evropské revoluce.“⁷⁾ Engels odmítal v roce 1849 možnost, že by Slované mohli vytvořit více samostatných států, protože by to bylo proti zájmům revolučního Německa a Uher. Předpokládal, že Slované musí asimilovat a splynout s většími a ekonomicky vyvinutějšími národy, konkrétně Češi s Němci. Připouštěl však možnost vytvoření dvou větších slovanských států (Češi, Moravané,

³⁾ K. Marx — B. Engels, *Spisy* 5, Praha 1959, 100—102.

⁴⁾ K. Marx — B. Engels, *Spisy* 5, str. 495—497, 556.

⁵⁾ K. Marx — B. Engels, *Spisy* 11, Praha 1962, 235.

⁶⁾ K. Marx — B. Engels, *Spisy* 35, Praha 1971, 306—308.

⁷⁾ K. Marx — B. Engels, *Werke* 6, Berlín 1957, 279—280.

Slováci vytvoří jednu říši a jižní Slované druhou).⁸⁾ Ještě v šedesátých letech Engels nevěřil, že český národ dosáhne samostatnosti a soudil, že Češi a Slováci v průběhu čtyř staletí cizího útlaku ztratili národní cítění a jejich pokus o konstituování v roce 1848 byl neúspěšný. Proto podle jeho názoru mohou Češi existovat pouze jako součást Němců.⁹⁾

Nepochybně měl na Engelsovo hodnocení velký vliv průběh revoluce 1848—1849. Poté co zklamala revoluce v Německu, vzbudila jeho nové naděje revoluce v Uhrách a říjnové povstání ve Vídni, a proto se ostře stavěl proti všemu, co pomáhalo jejich porážce. V souvislosti s revolucí v Uhrách usoudil Engels, že ze všech národů Rakouska byly nositeli pokroku a zasáhly aktivně do dějin pouze tři národy — Němci, Poláci a Maďaři. Všechny ostatní velké i malé národy včetně Čechů byly podle Engelse předem předurčené k zániku v revolučních bouřích, a proto je pokládal za kontrarevoluční. Myslel tím kromě Poláků všechny Slovany a pokládal je za hlavní baštu kontrarevoluce.

V čem spočívaly příčiny Engelsova příkrého hodnocení českého národního hnutí jako reakčního?

Historický vývoj a nepochopení německé revoluce českou liberální buržoazií vedl k orientaci českého liberálního hnutí směrem k Vídni i k carskému Rusku (austroslavismus a panslavismus). Radikální část české buržoazie byla po porážce revoluce v Praze rozdracena a konzervativní křídlo liberální buržoazie se ujalo vedení národního hnutí. A hodnocení její politiky na dohodu s absolutismem bylo Engelsem zobecněno na celé české národní hnutí. Engels přitom soudil, že německá i uherská revoluce ještě nevyčerpala své síly a že potřebuje k svému vítězství pomoc rakouských Slovanů a mezi nimi Čechů. Této pomoci se jí nedostalo. Naopak české vojenské pluky pomáhaly revoluci potlačit. Tato okolnost vedla Engelse k tomu, že charakterizoval český, slovenský národ i jiné slovanské národy jako kontrarevoluční. Pozdější vývoj však prokázal, že ani Engelsem uváděné „revoluční“ národy nebyly na takové výši, aby mohly uskutečnit historické poslání, které může splnit pouze revoluční proletariát. Tuto skutečnost si Marx i Engels uvědomili po definitivní porážce revoluce a provedli přehodnocení svých názorů, které původně počítaly s brzkým vítězstvím lidových sil nad absolutismem. Pozdější vývoj rovněž prokázal, že zakladatelé marxismu přecenili v roce 1848 stupeň hospodářského vývoje v Evropě i stupeň třídní diferenciaci. Některé názory o českém národě bez historie, o reakčnosti slovanských národů od přírody a pokrokovosti či revolučnosti jiných národů nelze jako zobecňující přijmout, i když základní kritérium revolučnosti a reakčnosti v dané konkrétně historické etapě bylo správné. Vývoj druhé poloviny 19. století a změněné podmínky hospodářské a politické prokázaly,

⁸⁾ Tamtéž, 276.

⁹⁾ K. Marx — B. Engels, *Spisy* 8, Praha 1960, 76—77.

že malé slovanské národy, které Engels chápal jako národnosti bez budoucnosti, se vnitřně upevnily a vyvinuly v národy schopné samostatného státního života. I na tuto problematiku je proto možno vztahovat Engelsovo sebekritické vyjádření v Úvodu k Marxovým Třídním bojům ve Francii z roku 1895, že dějiny šly dál, než bylo možno v roce 1848 předpokládat, a změnily i podmínky boje proletariátu.¹⁰⁾

V poslední čtvrtině minulého století dochází v důsledku přeměny předmonopolistického kapitalismu v imperialismus ke změnám v ekonomické a sociální struktuře české společnosti. Česká buržoazie zesílila ekonomicky a vnitřně se diferencovala. Rostl počet bankéřů a především středních podnikatelů. Vyrosla početná maloburžoazie, zejména malovýrobci. Zemědělského obyvatelstva sice podstatně přibýlo, ale v jeho řadách vznikla početná dělnická třída. Kvantitativně vzrostl počet příslušníků inteligence. Vytvořila se i vrstva státní byrokracie a uvnitř dělnické třídy vznikla vrstva dobře placené aristokracie, vytvářející sociální základnu pro reformistickou činnost. Sociální obrazy tehdejší společnosti dokresluje vystěhovalectví, které zesílilo v prvním desetiletí dvacátého století, kdy z Předlitavska odešlo více než 1 milión osob za prací do ciziny. V té době se v podstatě stabilizoval buržoazně politický systém, který umožnil dovršit konstituování novodobého českého národa.

Rozmach lidového a proletářského boje v českých zemích koncem osmdesátých a počátkem devadesátých let a nová diferenciací českého buržoazního hnutí v roce 1874 i změny v sociální struktuře vedly Engelse k revizi jeho předchozích názorů na řešení národnostní otázky v českých zemích v souvislosti s bojem proletariátu celého Rakouska za demokratická práva, který byl prospěšný revolučnímu vývoji v celé Evropě. Tehdy se Engels postavil za uznání národnostních práv českého národa a jejich záruku viděl v rozvíjení revolučního boje české dělnické třídy v internacionálním svazku s proletariátem ostatních národů a národností Rakouska-Uherska.

Postoj české dělnické třídy k národnostní a specificky k české otázce se dlouho vyvíjel pod vlivem buržoazních koncepcí, a to i tehdy, když se dělnické hnutí začalo oddělovat od buržoazního národního hnutí a navazovalo spojení s vědeckým socialismem. Ustavení Sociálně demokratické strany Rakouska, vytvoření Československé sociálně demokratické strany dělnické, založení Sociálně demokratické strany Uherska v Pešti i vznik slovenské sociálně demokratické strany bylo prováděno na internacionálních principech a první průkopníci socialismu u nás byli internacionalisté, kteří zdůrazňovali význam práva národů na sebeurčení. Avšak tento obecně pojatý princip práva národů na sebeurčení

¹⁰⁾ K. M a r x — B. E n g e l s, *Spisy* 22, Praha 1957, 570.

neobsahoval požadavky na vytvoření národních států. K tomu se sociální demokracie po dlouhá léta nedopracovala mimo jiné proto, že marxistický program řešení národnostní otázky v duchu práva národů na sebeurčení až do oddělení byl propracován teprve později Leninem a prověřen vítěznou Říjnovou socialistickou revolucí.

Po Engelsově smrti byl vliv buržoazního nacionalismu na dělnické hnutí v Rakousko—Uhersku zvláště silný a našel svůj výraz v teorii austromarxismu, jejímiž hlavními autory byli vůdcové rakouské sociální demokracie. Do dějin sociálně politického myšlení vstoupila tato teorie pod názvem kulturně národnostní autonomie a jako oficiální program byla schválena na brněnském sjezdu v roce 1899. Československá sociální demokracie plně přijala tento autonomní model řešení národnostní otázky v rámci Rakouska, ale v průběhu první světové války postupně akceptovala Masarykův program rozbití Rakouska-Uherska a vytvoření samostatného československého státu, který byl nesporným pokrokem ve vývoji české státnosti. Nový stát umožnil další diferenciaci dělnického hnutí, jež vedla k ustavení Komunistické strany Československa a vytvořil i relativně vhodné a historicky příznivé podmínky pro boj pokrokových sil za novou demokratickou a socialistickou společnost, jež by byla s to řešit na pokrokových principech marxismu-leninismu i složitou národnostní problematiku.

Engelsův přínos k hodnocení českého národního hnutí v druhé polovině 19. století je nejen teoretický, ale i praktický.

Engels spolu s Marxem zdůrazňoval, že národnostní otázka má vždycky sociální obsah. Pro její úspěšné řešení požadoval právo národa na politickou samostatnost, oprávněnost protikoloniálního boje, vlastní uspořádání vnitřních politických a státních poměrů. V této souvislosti napsal, že žádný národ se nemůže stát svobodný a přitom dále utlačovat jiné národy.¹¹⁾ K charakteristickým znakům řadil národní jazyk, vlastní dějiny, zeměpisné podmínky, národní povědomí, vlastní kulturu a vzdělání.¹²⁾

Po vzniku organizovaného dělnického hnutí v Rakousku-Uhersku v sedmdesátých letech měla velký význam praktická Engelsova pomoc vůdcům rakouské, československé i uherské sociální demokracie v osmdesátých a devadesátých letech. Výrazem této pomoci československé sociální demokracii byl např. Engelsův souhlas s vydáním Komunistického manifestu v češtině roku 1893. Na žádost vydavatelství Dělnických Listů ve Vídni odpověděl Engels tímto dopisem:

¹¹⁾ K. Marx — B. Engels, *Spisy* 4, 377.

¹²⁾ K. Marx — B. Engels, *Werke* 6, 165—176, 270—286.

Londýn, 21. března 1893

Ctěný soudruhu Radimský!

Odpovídaje na Váš dopis ze dne 18. t. m. projevuje nad tím radost, že „Komunistický manifest“ též v českém jazyku vyjítí má. Rozumí se samo sebou, že pokud mne se týče, žádné překážky nestává, naopak sloužití bude české vydání nejen mně, ale i dcerám Marxovým k největšímu uspokojení.

S přátelským pozdravem českým soudruhům

Váš B. Engels.¹³⁾

Komunistický manifest vycházel v *Dělnických listech* v roce 1893¹⁴⁾ a teprve v roce 1898 vyšlo v nakladatelství časopisu *Zář* české knižní vydání s tímto Engelsovým dopisem. České dělnické hnutí tak dostalo skutečný programový dokument vědeckého socialismu, který se stal protiváhou Masarykovy *Otázky sociální*, která z reformistických pozic polemizovala s marxismem.

I tímto činem je Engelsův odkaz pro české sociálně politické a sociologické myšlení stále živý a aktuální.

¹³⁾ K. M a r x — B. E n g e l s , *Komunistický manifest*, 2. vydání, Praha 1898, přeložil A. Radimský, str. 4.

¹⁴⁾ Vydání bylo zkonfiskováno a uchovány se dva výtisky: jeden výtisk je v archívu Státní vědecké knihovny v Olomouci a druhý výtisk v Institutu MEL v Moskvě.

První české vydání Manifestu strany komunistické vyšlo roku 1882 v New Yorku zásluhou České sociálně demokratické sekce dělnické v překladu Leopolda Kochmana.

**Вклад Энгельса
в оценку чешского
национального движения
во второй половине
19-го века**

Резюме

Образование современной чешской нации было связано с общественными переменами, которые обуславливали развитие капиталистических общественных отношений, и потому периодом образования чешской нации стало чешское национальное возрождение, но происходило оно и в последующем периоде, а своей кульминации оно достигло при образовании чехословацкого государства в 1918 году.

Революционный 1848 год ускорил политическую кристаллизацию как во всей Европе, так и в Австрии. В то время слабая чешская буржуазия еще не была подготовлена к новым демократическим задачам и прежде всего не поняла отношения чехов к революции немецкой и к революционному движению венгров и поляков. Социологически ошибочная и консервативная позиция Ф. Палацкого, Ф. Л. Ригера и всей либеральной буржуазии состояла в том, что она, правда, требовала демократических прав для целых народов, но в политической и консервативной монархии и в классовом сочетании и союзе буржуазии и дворянства. После поражения июньского восстания чешская буржуазия открыто и сознательно перешла в лагерь контрреволюции и ориентировалась на соглашение с Веней. Такой образ действий стал предметом обоснованной критики основателей марксизма, и – по просьбе Маркса – эту задачу как теоретически, так и с точки зрения классового подхода взял на себя Ф. Энгельс в апреле 1855 г. В своих Размышлениях он провел критику панславизма и при оценке национальной проблематики подчеркивал прежде всего ее социальное содержание. Значительной была и его практическая помощь чешскому рабочему движению в 80ых и 90ых годах. Согласие Энгельса на перевод и книжное издание Коммунистического манифеста в 1893 г. стало и значительным теоретическим почином, который благотворно повлиял на чешское социологическое мышление.

**Engel's Contribution
to the Evaluation
of the Czech National Movement
in the Second Half
of 19th Century**

Summary

The creation of the new Czech nation was connected with social changes that represented the condition for the development of capitalist social relations and therefore the Czech Revival became the period of the creation of the Czech nation, but it went on even in the later period and it culminated by the proclamation of the Czechoslovak state in the year 1918.

The political crystallization in the whole of Europe and in Austria was accelerated by the revolutionary year 1848. The weak Czech bourgeoisie was not yet prepared at that time for the new democratic tasks and above all they did not understand the relation of the Czechs to the German revolution and to the revolutionary movement of the Hungarian and Polish people.

F. Palacký and F. L. Rieger and all the liberal bourgeoisie took up a conservative and sociologically incorrect attitude based on the demand for democratic rights for the individual nations, but within the framework of the political and conservative empire and in the union of bourgeoisie and aristocracy. After the defeat of the June rebellion the Czech bourgeoisie openly and deliberately switched to the camp of contrarevolution and oriented itself on the agreement with Vienna. This policy was justly criticized by the founders of Marxism this task being carried out theoretically and from the position of class approach by F. Engels on Marx's request in April 1855. In his treatise he criticized panslavism and in the evaluation of the problems of the individual nations he stressed the social contents. His practical help to the Czech labour movement in the 80s and 90s must also be appreciated. Engels's consent to the first book publication of the Communist Manifesto in 1893 became an important theoretical act with positive influence on the Czech sociological ideas.

Jiří Buriánek

**B. ENGELS,
SOCIOLOG - VÝZKUMNÍK**

I když se při této příležitosti chceme věnovat dílu B. Engelse nejenom z důvodu oslav určitého výročí, ale především pro bohatství myšlenkových podnětů v něm obsažených, není to situace pro autora nikterak snadná. V posledních letech zaznamenáváme poměrně trvalý a hluboký zájem marxistických sociologů o Engelsovo dílo, a zvláště o práci *Postavení dělnické třídy v Anglii* (1845), takže jde o téma na první pohled již dosti exploatované a poskytující jen málo možností čtenáře překvapit něčím zcela novým. Hodnocení základního smyslu a významu právě tohoto Engelsova spisu je v marxistické literatuře natolik shodné, že jeho zmnožování je chťe nechťe provázáno pocitem, že čím více se o Engelsovi píše, tím méně ho sociologové čtou. Pro mnohého dnešního sociologa je pohříchu celá ta záplava údajů (spis má rozsah 270 stran!) spíše jen dobovou ilustrací a k vystižení obecně platných principů metodologického přístupu slouží zmíněné monografické studie či příručky.¹⁾

Jestliže ale přiznáváme základním atributům hodnocení Engelsova *Postavení dělnické třídy v Anglii* jistou stabilitou, není nezajímavé sledovat určité posuny v interpretaci jednotlivých motivů. Ve snaze dojít k extrakci nejobecnějších závěrů totiž mnozí komentátoři Engelsova díla poněkud překračují historické kontury a nejenže se snaží prezentovat ho jako téměř nadčasové, ale dokonce do něj uměle vkládají současné praktiky pěstování sociologie. Takové porušování principu historismu v přístupu k dílu samotných klasiků nemusí být ovšem jenom výsledkem nějakého nepochopení; nutno brát v úvahu nejen historické okolnosti vzniku Engelsovy práce, ale stejně tak dobové kontexty a souvislosti určité interpretace textu. Domnívám se například, že studie, které v sedmdesátých letech často a rády zdůrazňovaly, že Engels používá vlastně všechny soudobé sociologické techniky a že jeho *Postavení dělnické třídy v Anglii* představuje prototyp dnešního výzkumu, vycházely z potřeby prostě obhájit

¹⁾ Viz např. K. Rychtařík, *Sociologie na cestách poznání*, Academia, Praha 1978, F. Zich, *Sociologický výzkum*, Svoboda, Praha 1976, F. Zich a kol., *Co víte o současné sociologii*, Horizont Praha 1979, A. Fazík, R. Franěk, *Odkaz klasiků marxismu-leninismu a aktuální otázky marxistické sociologie po XV. sjezdu KSČ*, Horizont Praha 1977, atd.

existenci určitého způsobu pěstování sociologie. Důkaz, že jako sociologové vlastně neděláme nic jiného než před dávnými lety B. Engels, sloužil zároveň i jako pádná odpověď na otázku po sociální a ideologické funkci sociologie jako samostatné vědní disciplíny.

Podrobnější analýza těchto interpretací ovšem směřuje do oblasti sociologie sociologie, a ta není naším cílem. Nicméně už proto, že není zcela nereálná představa, že za takto přijímanou a třeba jen vnějškově deklarovanou tradicí klasiků přežívá prakticistní empiricismus provázený řadou nešvarů (kdybychom ho chtěli oklasifikovat, nabízí se označení typu „ornamentální empiricismus“ apod.), považují za nutné vytvářet nová, aktuální, přitom nikoli konjunkturální, módní či sezónní hodnocení a také je v diskusích neustále zpřesňovat a korigovat.

Každý sociolog se podle mého názoru musí dopracovat vlastního, hluboce podloženého stanoviska, nechce-li být pouhým přísluhovačem, ale společensky odpovědným činitelem. Cesta trvalého zájmu o dílo klasiků marxismu-leninismu je určitě náročnější než ta tvořená hotovými prefabrikáty, poskytuje však větší perspektivy. Jestliže se nám někdy naznačuje, že se od dob Engelsova zkoumání dělnické třídy v metodologii sociologického výzkumu (za těch 140 let) jen pramálo změnilo, pak nemá cenu pouze dokazovat, že disponujeme o něco širším repertoárem technik a že můžeme lépe standardizovat či kvantifikovat. Engels prokazatelně použil nové a na svoji dobu geniální přístupy studia sociální reality, proto nejsme o nic méně povinni usilovat o totéž i my. dnes.

Chceme-li rozšířit dosavadní rozборы Engelsova Postavení dělnické třídy v Anglii o některé další, byť dílčí postřehy, musíme přirozeně důsledně respektovat zmíněnou zásadu historického přístupu. Ta v sobě zahrnuje kromě jiného i hledání odpovědi na otázku, do jaké míry Engels navazoval na své *předchůdce* v této oblasti zkoumání. Měli bychom dále analyzovat *motivy*, které ho vedly k napsání práce a které souvisejí nejenom s teoretickopoznávací, ale též se *sociální funkcí* díla. Použijeme-li pro tento spis ne zcela přesné označení výzkum, je třeba zjistit, o jaký typ výzkumu šlo. Nejde při tom o akademické kategorizování určitého díla, ale o závažný problém v souvislosti se vztahem *teorie a empirie*. Je totiž otázkou, do jaké míry usiluje Engels o verifikaci, nakolik využívá hypotéz, jakým způsobem zobecňuje na základě provedeného popisu apod. Přestože nemůže být pochyb o tom, že tato práce spoluzakládá marxistickou sociologii, nezaniká problém vztahu k *historické proceduře* a vůbec celé *metodologie* tohoto zkoumání, počítaje v to již tradičně rozebrané jednotlivé techniky sběru a zpracování dat. Vedle zhodnocení přínosu tohoto spisu pro sociologii je třeba věnovat se tomu, co říká dnešním sociologům, v čem zakládá *profesi sociologa* a její *etiku*. Pro zarámování a pro inspirativ-

nost našich úvah můžeme úvodem exponovat trochu vyostřené stanovisko, že četbou Engelse se jen málokdo naučí udělat sociologický empirický výzkum, ale rozhodně se může stát dobrým sociologem a přesvědčeným marxistou. A právě názor, že tento aspekt nebyl dosud plně doceněn, představuje východisko další analýzy.

NOVÁ ETAPA, NEBO PLAGIÁT?

Novost Engelseva přístupu ke zkoumání dělnické třídy nevyplývá ze samého tématu. Není ostatně nic divného, že rozpory vyvíjejícího se kapitalismu od počátku minulého století stimulovaly pokusy o vyjádření tíživé situace rozrůstajících se mas proletariátu. Toto zpočátku individuální úsilí se dokonce časem institucionalizovalo. Kupříkladu v Anglii vznikaly různé státní komise pro sledování chudoby (Engels často cituje zprávy Komise pro vyšetřování v továrnách) a oficiální statistika prostě nemohla zavírat oči před ostrými sociálními protiklady. Tato jistá institucionalizace ovšem mohla vést k jedinému důsledku: původně filantropické snahy badatelů často s prvky utopického socialismu) se vyvíjely směrem k reformátorství. V každém případě již před vystoupením B. Engelse existovala na svou dobu obrovská tradice empirického zkoumání dělnictva, která nashromáždila materiál, jehož nové zpracování vneslo onen kvalitativní zvrat do všeho dosavadního bádání.

Připomeňme alespoň některé postavy tohoto reformátorského směru sociologického výzkumu. Z lokálního zřetele blízký Engelsevým zájmům je spis „Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester“ (1795) Johna Aikina. F. M. Eden vydal v roce 1797 knihu „The State of the Poor or an History of the Labouring Classes in England“, která již svým názvem signalizuje specifiku metodologického přístupu, kterou možno vymezit jako historizující deskripci. Dva pozdější pokračovatele nutno uvést už proto, že je cituje i B. Engels; jde o Jamese Ph. Kaye (The Moral and Physical Condition of the Working Classes, employed in the Cotton Manufacture in Manchester — 1832) a P. Gaskella (The Manufacturing Population of England . . ., 1833).²⁾ Na tom, co napsal o Gaskellovi sám Engels, možno vysledovat i kritické zásady marxismu: „Autor je liberál, psal však v době, kdy velebit „štěstí“ dělníků ještě nepatřilo k liberalismu. Proto je ještě nezaújatý a smí ještě vidět zlořády současného stavu, zejména továrního systému.“³⁾ Engels Gaskellovi i Kayovi vytýká, že zaměňují dělnickou třídu vůbec s továrními dělníky, nicméně na obou knihách staví některé části své práce a autory pozitivně hodnotí.⁴⁾

²⁾ Hodnocení těchto prací viz J. S z c z e p a n s k i, *Sociológia, Vývin problematiky a metod*, Bratislava 1967.

³⁾ B. E n g e l s, *Postavení dělnické třídy v Anglii*, v: K. Marx, B. Engels, *Spisy 2*, SNPL, Praha 1961, s. 302—303.

⁴⁾ Tamtéž, s. 287.

Ve Francii získal pro své výzkumy podporu Akademie L. Villermé (*Tableau de l'état physique et moral des ouvriers*, 1840). O této práci a o díle E. Bureta „*De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France*“ (1840) píše J. Szczepanski, že jsou nejlepšími studii před Engelsem.⁵⁾ Zejména Buretova práce byla relativně kritická a překonávala dřívější moralizující a popisné přístupy. Okolnost, že Buret pod vlivem utopického socialismu měl zřejmě nejbliže k rodícímu se marxismu, ovšem byla o mnoho let později zneužita kritiky marxismu. Po Ch. Andlerovi, který na počátku našeho století usoudil, že Engels napsal svoji práci pod vlivem Buretovým, jehož dílo prý přepracoval a dovršil, se objevily záhy hlasy obviňující Engelse přímo z plagiátorství. Anarchistický kroužek autorů brožury „*Die Urheberschaft des Kommunistischen Manifest*“ (Berlín 1906) se snažil odůvodnit tuto smělou tezi odkazy na podobnost tématu, materiálu a na údajné podléhání Buretovi po stránce stylistické, teoretické a dokonce i syntaktické.⁶⁾ Výsledkem pak bylo absurdní tvrzení, že Engelsova práce je pouze překladem Buretova popisu (včetně převzetí třídního stanoviska!) situace v Anglii do němčiny. Toto osočení bylo samozřejmě dokládáno řadou paralel v citátech i ve faktických údajích.

E. Kosminskij podotýká, že určitý podíl zde může mít ne zcela dokonalý aparát odkazů v Engelsově díle, v němž je použito více zdrojů informací, než je vždy uváděno. Zároveň ovšem upozorňuje na ideologické a vlastně popularizační cíle, s nimiž Engels svoji knihu psal.⁷⁾ Zásadní rozdíl, nepochopený nebo spíš záměrně zastíraný Engelsovými kritiky, však vidí v tom, že když dva mluví o tomtéž, neznamena to automaticky totéž. Podobnost popisů konkrétních jevů pak vůbec nemusí znamenat, že je Engels přebírá od Bureta. Engels například hodně čerpá ze zpráv státních komisí, které Buret necituje, a z pramenů vzniklých po roce 1840. Každý z autorů čerpá ze svého okruhu statistických pramenů, ale i knih citovaných současně oběma nalézá Kosminskij pouze sedm, tedy třetinu zdrojů. Engels nepoužíval prameny francouzské (jedinou výjimku představuje L. Faucher), Buret pominul zase Gaskella, Alisona a další anglické zdroje. Je naivní hledat plagiátorství v popisech městských čtvrtí, ostatně je možno doložit, že Engels mapuje ještě další oblasti. Je přitom určitou raritou, že oba se odvolávají s určitou — ale každý s jinou — nepřesností na výzkum, realizovaný na 5981 rodinách v Bristolu; berme to i jako svědectví o pozoruhodné šíři tehdejších statistických šetření.⁸⁾

Nelze zastírat, že i Buret píše o zemědělském proletariátu, irských farmářích,

⁵⁾ J. S z c z e p a n s k i, cit. dílo, s. 106.

⁶⁾ E. K o s m i n s k i j, *Engels i Bjure*, v: Archiv K. Marksa i B. Engelsa, kn. 4, Moskva 1929, s. 424.

⁷⁾ E. K o s m i n s k i j, cit. dílo, s. 425.

⁸⁾ Tamtéž, s. 428.

o zdravotních a morálních aspektech situace dělníků. Hlavní rozdíl ovšem tkví v teoretickém hledišku. Buret, ovlivněn ideově Sismondim, nechápe správně úlohu vlastnických poměrů. Předpoklad, že Engels byl ovlivněn Buretem, postrádá v tomto směru jakoukoli logiku, nemluvě o neskrývaně revolučním postoji, který prostupuje Engelsovo dílo. Kosminskij nakonec kvalifikovaným rozbořem dospívá k závěru, že nejenže Engels od Bureta neopisoval, ale že ho skutečně vůbec neznal a v té době nikdy nekomentoval (což omylem připouštěl např. F. Mehring).

Tento historický exkurs přesvědčivě ukazuje na přednosti marxistické sociologie. Zcela zřetelně nevycházejí ze senzačního odhalování „nových“ faktů „novými“ technikami, ba dokonce sociolog nepotřebuje k proniknutí do podstaty „všechna data“. Jde o odlišnost v teoretickém pohledu a v síle metodologického zázemí, která se projevuje volností pohybu v empirickém materiálu, přičemž tento pohyb není „nic jiného než parafráze určité metody, jak zacházet s látkou — totiž *dialektické metody*...“⁹⁾ Na hloubku poznání navazuje nesmiřitelnost třídního pohledu revolucionáře. Přes veškerou průkaznost historických komparací však zkoumejme podrobněji, z čeho se rekrutovalo tak výsadní postavení Engelsovy práce mezi ostatními.

VÝCHODISKA ENGELSOVA ZKOUMÁNÍ DĚLNICKÉ TŘÍDY

Není třeba skrývat, že práce vděčí za svůj vznik okolnostem, které B. Engelse na dobu téměř dvou let (listopad 1842 — srpen 1844) do Anglie přivedly. Zájem o postavení dělnické třídy je však u samotného Engelse staršího data; situaci dělnictva komentuje již ve svých Dopisech z Wuppertalu z roku 1839! Do Anglie přijel brzy po studiích, tedy bezprostředně pod vlivem filozofického kvasu v Berlíně a se zájmem o socialistické hnutí, spojeným s představou o blízkosti sociální revoluce. Vidí již nutnost spojení revoluční praxe s novou filozofií. Ale na otázku po sociálně ekonomickém obsahu revoluce ještě nemůže dát odpověď, jak upozorňuje T. I. Ojzerman.¹⁰⁾

Postavení dělnické třídy v Anglii bylo ovšem napsáno až po návratu Engelse do Německa. Lze proto předpokládat, že ve stadiu shromažďování empirického materiálu, při pozorování a rozhovorech nemohl Engels vycházet z jiných hypotéz nežli z tvořící se představy o perspektivní úloze dělnické třídy. První významnější (desetidenní!) setkání s Marxem v Paříži v srpnu 1844, jehož výsledkem se stal Engelsův podíl na Svaté rodině, již jen zčásti mohlo ovlivnit

⁹⁾ K. M a r x, *Dopis L. Kugelmannovi* (1870), v: K. Marx, B. Engels, *Vybrané dopisy*, Svoboda, Praha 1952, s. 219.

¹⁰⁾ T. I. O j z e r m a n, *Utváření marxistické filozofie*, Svoboda, Praha 1978, s. 341.

sběr materiálu. Nepochybně ovšem prohloubilo teoretickou dimenzi celé práce.

Doložme však historickou situaci autenticky. „Sedím zahrabán až po uši v anglických novinách a knihách, podle nichž sestavuji svou knihu o postavení anglických proletářů,“ píše Engels, maje „nejobtížnější práci — uspořádání materiálu — . . . už týden či čtrnáct dní za sebou. Sestavím Angličanům pěkný seznam hříchů. Obžaluji anglickou buržoazii před celým světem z hromadné vraždy, loupeže a všech ostatních zločinů . . .“¹¹⁾ Engels v dopise dále vyslovuje záměr pustit se pak do dějin společenského vývoje v Anglii. V Předmluvě k Postavení dělnické třídy v Anglii však naopak zdůvodňuje, proč šel původní rozsáhlý záměr stranou: „Předmětem této knihy je otázka, jíž jsem chtěl zprvu věnovat jen jednu kapitolu obsáhlejší práce o sociálních dějinách Anglie, ale její závažnost mě brzy přiměla, abych ji zpracoval samostatně. Postavení dělnické třídy je skutečným základem a východiskem všech sociálních hnutí přítomnosti, neboť je nejvyšším, nejviditelnějším vrcholem našich dnešních bídných sociálních poměrů. Z něho se přímo rodí francouzský a německý dělnický komunismus a nepřímo fourierismus a anglický socialismus, stejně jako komunismus německé vzdělané buržoazie . . . V klasické formě, ve svém dovršení, existují však proletářské poměry jen v britské říši, zejména ve vlastní Anglii; a také jen v Anglii je potřebný materiál natolik shromážděn a uspořádán a ověřen oficiálním vyšetřováním, jak je zapotřebí k alespoň poněkud úplnému vylíčení věci.“¹²⁾

Engelse motivuje ke zkoumání snaha získat a předložit fakta, bez nichž se poznání neobejde; jde mu vlastně o sociální a politickou analýzu hnutí, jehož dějinná úloha se již zřetelně rýsovala. Tento výzkum nelze považovat za verifikační ve smyslu dokladování tezí zformulovaných např. ve Svaté rodině. F. Zich uvádí tuto práci jako jednoznačně sociologickou a příkladnou monografickou studii, přívlastek monografický přitom užívá ve smyslu komplexního a všestranného popisu určitým způsobem vymezeného objektu.¹³⁾ Toto označení ovšem jenom naznačuje způsob zpracování a samo o sobě nezdůvodňuje metodu zkoumání. Podle mého názoru nese právě ono obrácení pozornosti ke konkrétní analýze situace dělnické třídy stopy geniální intuice a sociologické imaginace, a to mimo jiné proto, že svým způsobem zprostředkovává vstup ekonomické analýzy do utváření teorie vědeckého komunismu. Nejde tedy o bezprostřední ověřování teorie ani o její pouhé ilustrování (právě tento zlovyk charakterizuje celou řadu Engelsových současníků a následníků), nýbrž o heuristický výzkum, jehož smyslem je nejenom najít a osvětlit sociální kořeny existujícího komunistického hnutí, ale hledat sociální

¹¹⁾ B. Engels, *Dopis K. Marxovi* (Barmen, 19. 11. 1844), v: *Vybrané dopisy . . .*, s. 14.

¹²⁾ B. Engels, *Postavení dělnické třídy . . .*, s. 240.

¹³⁾ Srovnej F. Zich, *Sociologický výzkum*, Praha 1976, s. 48.

zdroje dalšího společenského pohybu, očekávané, i když zatím ne plně teoreticky odůvodněné sociální revoluce. Přitom příznačně využívá „síly abstrakce“ a obrací se ke studiu poměrů v klasické, dovršené formě. A právě v tomto bodě, v hlubokém teoretickém odůvodnění volby předmětu i objektu zkoumání, je nutno vidět nejdůležitější spoj mezi teorií a empirií. Velmi vyzrálé se tu prezentuje podstata marxistické metody, materialistická dialektika, postup od abstraktního ke konkrétnímu, spojení systémového a historického přístupu.

Ojzerman shrnuje Engelsovy závěry do teze, že „dělnická třída je schopna nejen zničit kapitalistické zřízení, ale i vybudovat beztřídní komunistickou společnost“.¹⁴⁾ Z Engelsovy vášnivě obhajoby dělnické třídy získáváme spíše dojem, že šlo o její zásadní očistu a o argumentaci jejích *možností*, což tehdy bylo klíčovou otázkou dalšího rozvoje teorie. Heuristický smysl konkrétní a všestranné analýzy je zde mimo pochybnost.

Engelsova práce je přínosná tím, že prakticky uplatňuje metodologické zásady materialistického pojetí dějin ještě před vznikem Německé ideologie. Kontext vymezený zájmem napsat dějiny Anglie, který nepovažují za náhodný, poznamenává silně metodu — historický přístup prostupuje teorií i badatelské postupy. Teprve na této bázi se mohou uplatnit prvky sociologického pohledu, tyto ovšem vůbec nesouvisejí s aplikací techniky pozorování či rozhovoru. Ostatně i dnešní historiky může zneklidňovat, jak horce aktuální byly závěry Engelsových historických analýz . . .

Je přinejmenším zajímavé sledovat, nakolik je vznik vědecké sociologie vázán na určité rozpracování historické metody, respektive na filozofickou syntézu ekonomických a historických přístupů. Mimochodem: svůj Nástin kritiky politické ekonomie publikoval B. Engels již v *Deutsch-Französische Jahrbücher*. Nepovažujme proto za takový paradox, že Engelsova práce, založená v hlavních obrysech na statisticko-historické proceduře, přispívá podstatným způsobem ke vzniku marxistické sociologie. To nejlepší z arzenálu metod společenských věd (nezapomínejme přitom na tehdejší statistiku!) je zde totiž spojeno na nové filozofické bázi se sociologickým pohledem, přesněji řečeno se sociologickou tematizací. Sociologie se tímto nezakládá jako věda ani z hlediska abstraktního předmětu, ani metody (historický materialismus se samozřejmě stává základem všech společenských věd), nýbrž spíše jako teoreticky i prakticky nutná fáze *procesu* společenskovedního poznání. Trochu sebekriticky si však připomeňme, že ještě v *Anti-Dühringu* Engels považuje všechny společenské vědy (zcela oprávněně) za historické. . .

Už proto, že Engels provádí spíše analýzu revoluční situace než programový výzkum sociální struktury, nepovažují za vhodné přisuzovat této práci výrazné

¹⁴⁾ T. I. Ojzerman, cit. dílo, s. 396.

verifikační záměry. Její deskriptivní charakter je ovšem protkán analytickým pohledem a její vazba na teorii má řadu podob, z nichž některé již byly uvedeny. Ruku v ruce se získáváním nových poznatků Engels navíc prohlubuje *sociální funkci* svého díla, uvědoměle ji koncipuje a proklamuje. V tomto směru se přibližuje sociologii více než těsně, jeho analýza se má stát sociálním faktem, který ovlivní činnost mas (a to nejen proletariátu, ale i buržoazie). Také z tohoto důvodu je třeba přistupovat k této práci bez šablon — Engels nepsal závěrečnou zprávu z výzkumu (neměl ostatně ani úvodní projekt), ale spis *pro* dělníky a *proti* buržoazii.

Engels nepotřeboval založit novou disciplínu, téma mu přihrála životní praxe, chtěl napsat dějiny Anglie a vydal se mezi dělníky. . . Nepotřeboval ke svému výzkumu ani objednávku zadavatele či sponzora, ani plánovací soustavy. I v tom na něj neplatí měřítko dnešní sociologie — ostatně nejen záměrem, ale hlavně *výsledky* své práce je v mnohém více než přerůstá.

TECHNICKÉ ŘEŠENÍ

Přijmeme-li jako základní charakteristiku Engelsovy práce z hlediska procedurálního označení monografickohistorická, snadněji také překleneme riziko hledání současných sociologických technik (včetně třeba obsahové analýzy nebo sémantického diferenciálu) v díle klasiků. Nepochybně rozhodující úlohu při budování empirické základny Engelsových rozborů hraje s t u d i u m d o k u m e n t ů . Patří sem statistické materiály (Engels je dále příliš netransformuje, netřeba tedy uvažovat o sekundární analýze), ale i četné úřední zprávy (policejní, lékařské apod.), novinové články a třeba i básně, byť jen jako plastické ilustrace. S dokumenty pracuje nejen v kvantitativní, ale i kvalitativní podobě. K. Rychtařík správně hovoří o *reinterpretaci* statistických materiálů, i když ji na druhé straně váže na hledání korelací a souvislostí,¹⁵⁾ což už je ryze současná optika.

V otázce využití techniky pozorování činí jeden krok navíc také F. Zich, když přímé pozorování, které prováděl Engels, vydává za zúčastněné;¹⁶⁾ Engels ovšem nikdy dělníkem nebyl, a nestal se tedy součástí sledovaného objektu, snad jen v dílčích momentech (schůze dělnických spolků). Jeho pozorování nevyniká vysokou mírou standardizace, ale rozsahem i hloubkou. Za zmínku stojí užitečná formalizace jeho výsledků v podobě náčrtů, plánek apod. Bezprostřední osobní zážitky pak zcela jistě přispěly k posílení momentů

¹⁵⁾ Srovnej K. R y c h t a ř í k , *Sociologie na cestách poznání*, Praha 1978, s. 169—170.

¹⁶⁾ F. Z i c h , cit. dílo, s. 49.

angažovanosti autora, kterého podněcovaly k rozhořčené obžalobě vládnoucích tříd.

Obdobnou úlohu plnily zřejmě i provedené rozhovory. Zatím nikdo nespátral, kolik jich vlastně bylo, i když to pro nás nakonec není vůbec důležité — otázka reprezentativnosti prostě tehdy nebyla postavena a šlo o relativně homogenní objekt. Engels je ani systematicky nevyhodnocuje. A to, do jaké míry byly plánovité či řízené, nemůže čtenář odkázaný na text Engelsovy práce fundovaně posoudit. Ostatně využití rozhovorů či anket bylo pro klasiky vždy spíše problémem organizačním, o jejich koncepčních předpokladech pro tento druh šetření nelze pochybovat.

Podle názoru F. Zicha zaručovaly tyto tři zdroje poznatků komplexnost přístupu.¹⁷⁾ Domnívám se, že zmíněnou komplexnost zabezpečuje především rozsah a rozmanitost dokumentů, s nimiž Engels pracuje. Vše ostatní plní spíše podpůrnou úlohu. Engels koneckonců neměl k dispozici prostředky, které by umožnily rozsáhlejší sběr vlastního materiálu, a především to nevyžadovala sama povaha zkoumaného problému. Možná, že právě zde bychom se měli nejvíce poučit.

Již okolnost, že Engels vycházel především z bohatství dokumentů, nutně nemohla výrazněji evokovat problém operacionalizace předmětu zkoumání. Jednak Engels nevycházel z apriorního podrobného teoretického modelu předmětu, což je dáno historicky, jednak výběr indikátorů závisel na výsledcích kritiky dokumentů, na dostupnosti a spolehlivosti pramenů. Jistě to nebudeme Engelsovi vyčítat, přílišné lpění na nějakém abstraktním schématu popisu se často dobře snáší s empiricistickým přístupem k sociální realitě. Není proto důvodu nepřiznat kupříkladu F. Le Playovi a jeho následníkům (známá „nomenklatura“) větší míru propracování předmětu ve smyslu určité systematickosti operacionalizace (paradigmatu)¹⁸⁾, když víme, že z hlediska uplatnění kvalitativních přístupů a následné explanace tento předpis spíše svazoval a vedl k několikerému redukcionismu.

S ohledem na použitou technologii zpracování dat je možno poznamenat, že ani z tohoto hlediska není Engelsův spis srovnatelný s dneškem. Materiál je samozřejmě uspořádán podle určitých kritérií (porovnání jednotlivých odvětví, srovnání podle pohlaví, podle typu městských čtvrtí), není však prováděna korelační analýza či testování významnosti rozdílů — nebylo to tenkrát obvyklé. Sledování souvislostí podléhá smysluplné *selekcii*, která umožňuje proniknout do podstaty. Není proto nejlepší vidět v Engelsově práci zkoumání „korelujících závislostí“, natož prototyp třídění druhého stupně či modernější

¹⁷⁾ Tamtéž, s. 49.

¹⁸⁾ Srovnej M. Illner, M. Foret, *Sociální ukazatele*, Svoboda, Praha 1980, s. 17.

mnohorozměrné klasifikace. Opět připomínám, že velikost klasiků tkví právě v překlenutí nedostatků tehdejšího metodologického vybavení a že jejich hlavní inovační přínos leží v rovině kauzální interpretace. Vždyť ostatně ještě V. I. Lenin žehral na neschopnost statistiky poskytnout analytický pohled na zásadní teoretické otázky a požadoval promyšlené zpracovávání kontingenčních tabulek.¹⁹⁾

Otázka, zda Engels postupoval induktivně od empirické závislosti k teoretickému řešení, je dosti složitá. „Engels koncipuje svůj výzkum s jasným cílem — nalézt závislosti mezi popsányi skutečnostmi, poznat zákonitosti, nalézt teoretické řešení daných historických problémů.“²⁰⁾ F. Zich k tomu obezřetelněji připojuje, že „i když se to zcela v této práci neprojevuje, má právě tento přístup rozhodující význam pro další Engelsovy i Marxovy práce“.²¹⁾ Není pochyb o tom, že mnohé závěry Engelsovy analýzy vstoupily natrvalo do poznatkového fondu marxismu a že jeho přístup představuje neuvěřitelně zralou aplikaci historického materialismu. Nepřeceňujme však proto hodnotu jednotlivých údajů, nezdá se, že by právě tento empirický materiál v celé své šíři výrazně podmiňoval řešení dalších, klíčových problémů. Už kvůli některým mezerám v analýze ekonomických otázek, na které upozorňuje Ojzerman, se K. Marx později pustil do analýzy empirického materiálu znovu a s větším záběrem i hloubkou. Bylo by nadmíru divné, kdyby celý marxismus v dalším vývoji vystačil s výsledky jedině, byť na svoji dobu geniální studie. Od jeho vzniku prostě nelze teoretickou a empirickou stránku procesu poznání od sebe odtrhovat.

TEORETICKÉ PŘÍNOSY

Prostřednictvím kritické analýzy zdrojů a prostředků, která, jak čtenář určitě postřehl, byla spíše mírněním některých hyperbol obsažených v jeho pozdějších hodnoceních než kritikou Engelse samotného, se konečně dostáváme k otázce životnosti a hodnoty výsledků práce. Podle mého soudu Engelsův přínos v tomto ohledu výrazně přesahuje jak rovinu aplikace určitých technik sběru dat, tak i rovinu jejich bezprostřední analýzy a interpretace.

Hledáme-li ono obecně platné a zásadní, pak Engelsovo dílo charakterizují minimálně tři základní rysy:

1. důsledná vazba zkoumání na obecně metodologická východiska, která zabezpečují spojení teorie a empirie,
2. sepětí teorie s praxí,

¹⁹⁾ V. I. Lenin, *K úkolům statistiky zemstev*, Spisy 20, Praha 1959.

²⁰⁾ K. Rychtařík, cit. dílo, s. 177.

²¹⁾ F. Zich, cit. dílo, s. 49.

3. schopnost rozvíjet konkrétní analytické postupy pro jednotlivé společenské jevy ve vazbě na obecné zákonitosti.

V bodě prvním není sporu o tom, že rodící se materialistické pojetí dějin je Engelsem využíváno s obdivuhodnou lehkostí. Chtělo by se napsat, že vlastně bylo v tomto díle ještě před svou explicitní formulací prakticky odzkoušeno (pak by bylo nutno chápat celou práci jak metodologický výzkum), jenomže v té době nebyly metodologické otázky zdaleka tak živé. Engelsevi šlo zjevně o věc, a ne o metodu. A tím, že splnil cíle, které si předsevzal, dal své metodě nejlepší vysvědčení a potvrdil i nosnost svých teoretických východisek.

Naplnění autorova osobního záměru, pokud jde o plánované ideologické účinky díla, nelze dokládat pouze v rámci analýzy vlastního textu. Několik pozdějších vydání (čtyři za Engelseva života), sdělnost a potřebnost spisu dostatečně potvrzuje. Například Karel Marx připomíná v dopise ze 7. července 1866 Engelsevi stoupající zájem dělníků v Německu o jeho knihu a žádá ho, aby připravil druhé vydání. Engels nepsal jen pro potřeby rozvíjejícího se hnutí, ale obrátil se k nejšířším masám. Závěry jeho analýz pak mohly mít i svůj význam pro vládnoucí třídy, neboť díky své přesvědčivosti podávaly různou výstrahu. Engels tyto změny přístupu továrníků ke sporům s dělníky zaznamenává v předmluvě k druhému německému vydání v roce 1892.²²⁾ Kniha, která nebyla jenom napsána, ale též prožita, zkrátka nemohla ústit jinam než do praxe, třebaže namísto skromných a dílčích sociotechnických doporučení končí velkou revoluční vizí. Neměříme-li „světové dějiny na lokte“ jako malicherní němečtí šosáci, píše v jiném dopise K. Marx, uvědomíme si relativitu každé takové prognózy, jde-li o „tak velkou věc, jakou je revoluce“.²³⁾

Ve výčtech Engelsevých přínosů se někdy zapomíná, že nejde jen o rozvinutí teorie dělnické třídy. Jeho přístup k pochopení sociální diferenciaci uvnitř třídy právě tak jako například jeho cit pro koincidence třídní a národnostní otázky zaslouží samozřejmě nejvyšší ocenění. Nepochybně je dokladem o interpretační hloubce, o dynamice pohledu, o překročení obzorů abstraktního přístupu ke třídám. Data ovšem neinspirují Engelse jenom k výkladu postavení dělnické třídy. Zároveň tvoří nové přístupy k otázkám urbanizace, k některým demografickým procesům (viz kritika R. Malthuse) apod. S mírnou nadsázkou můžeme konstatovat, že Engels — jakoby mimochodem — zakládá sociologii města, sociologii rodiny, sociální patologii, anticipuje komplexní zkoumání způsobu života.

Z dnešního pohledu vyniká interdisciplinarita přístupu (viz analýzy zdravotního stavu obyvatelstva apod.), sjednocovaná však důsledně

²²⁾ B. Engels, *Předmluva k „Postavení dělnické třídy v Anglii“*, v: K. Marx, B. Engels, *Vybrané spisy*, sv. II, Praha 1950, s. 427.

²³⁾ K. Marx, *Dopis B. Engelsevi* (9. 4. 1863), v: *Vybrané dopisy...*, s. 127.

sociologickým hlediskem. Chci zdůraznit právě vnesení sociologických aspektů i do tak „technických“ záležitostí, jakými se jeví třeba výstavba ulic a domů (kotážový systém). Avšak vážit si můžeme i toho, že Engels neopomíjel ani estetická kritéria a že mu vadila uniformita dělnických sídlišť . . .

Při troše pozornosti je možno u Engelse najít i náznaky sociologie módy, kdyby se toto označení nepřičilo povaze předmětu zkoumání, totiž neuvěřitelné bídě.²⁴⁾ Trvalou hodnotu mají ovšem především rozbor morálního stavu a psychologie dělnické třídy včetně důsledně sociologického (s citem pro ekonomické kořeny poměrů) přístupu k analýze negativních jevů (alkoholismus, prostituce, promiskuita a nevázanost pohlavního života, zločinnost). Je příznačné, že nevidí jen negativní stránky morálky ponížených a že jasně ukazuje, kdo nese hlavní odpovědnost. „Donutíte-li lidi žít v poměrech, v nichž se může cítit dobře jen zvíře, nezbude jim nic jiného než buď se vzbouřit, nebo podlehnout a stát se zvířetem.“²⁵⁾

B. Engels odhalením zákonitostí, které přivedly dělnickou třídu Anglie právě do tohoto postavení, dochází ke skutečnému v y s v ě t l e n í jednotlivých jevů. Nejde tedy o jakoukoli interpretaci, její „novost“ je ve skutečnosti hloubkou, novou dimenzí. Dialektický vztah teorie a empirie je naplněn proto, že teoretický zřetel orientuje empirickou analýzu a získávání faktů a současně empirická data inspirují formulaci teoretických závěrů. Empirický výzkum v tomto pojetí je výzkumem *explanačním*. Je zaměřen na hledání příčin, na odhalení podstaty, což ovšem zároveň vyžaduje překročení hranic striktně empirického pohledu. V Engelsově době to znamenalo najít odvahu formulovat hypotézy, které nemohly být v daném okamžiku ani empiricky, ani teoreticky bezesbytku kryty. Ocenil to i jeho přítel a spolubojovník: „Když jsme opět četl Tvůj spis, uvědomil jsem si s lítostí, jak stárneme. Jak je to ještě zpracováno svěže, vášnivě, se smělými předpověďmi, bez učených a vědeckých pochybností. A iluze, že se zítra nebo pozítří projeví výsledek i historicky, dodává celému dílu teplo a živelný humor — pozdější ‚šedé v šedém‘ se od toho proklatě nepříjemně odráží.“²⁶⁾

ÉTOS PROFESE

B. Engels se stal sociologem díky rozpracování obecné metody i díky vlastnímu sociologickému přístupu k společenským jevům a procesům. Není proto odtažitě klást ani otázku, v čem přispěl k formování sociologické profese, a to z hlediska specifického vztahu k praxi i k etice vědecké práce. Zájem

²⁴⁾ B. E n g e l s, *Postavení dělnické třídy . . .*, s. 303.

²⁵⁾ Tamtéž, s. 358.

²⁶⁾ K. M a r x, *Dopis B. Engelsovi* (1863), v: *Vybrané dopisy . . .*, s. 127.

dnešních sociologů musí přitáhnout alespoň dvě z jeho myšlenek: idea stranic-
kosti vědy a závazek kritického myšlení.

Je samozřejmě čistě akademickou otázkou, zda filantropičtí reformátoři ve své době projevovali méně či více osobního zaujetí pro svá zkoumání, kolik byli ochotni obětovat. Engelsův étos je především jednoznačně praktičtější v nejlepší smyslu slova a osobní zaujetí staví na stranu progresivních revolučních sil, do služeb skutečného pokroku. Nevolí při tom snadnou pozici, neboť jde o to „zastat se potlačené a pomlouvané třídy, která si přes všechny své chyby a při všech nevýhodách svého postavení musí získat úctu každého . . .“²⁷⁾ Engels přitom straní dělnické třídě nikoli slepě, aprioristicky či podbíživě, usiluje o pravdivé postizení skutečnosti. Proto se nespokojil se studiem dokumentů. „ . . . Šlo mi o víc než jen o *abstraktní* znalost předmětu, chtěl jsem vás vidět ve vašich domovech, pozorovat vás v každodenním životě, porozprávět si s vámi, jak se vám vede a co vás trápí, být svědkem vašich bojů proti sociální a politické moci vašich utlačovatelů. Počínal jsem si při tom takto: vzdal jsem se buržoazní společnosti a hostin, portského a šampaňského, a skoro všechny své volné chvíle jsem věnoval styku s prostými dělníky; jsem rád i hrdý, že jsem tak jednal.“²⁸⁾

Je třeba vidět, že sám přechod na pozice dělnické třídy nebyl bez nesnází, i když Engelsovi byla cizí intelektuální povýšenost. Musel překonávat bariéry jiného druhu, což popisuje v dopise Marxovi: „Vedu ti tu život, který by mi mohl závidět největší šosák . . . Jsem solidní jako Němec. Bude-li to takhle pokračovat, bojím se, že mi pánbůh odpustí mé spisy a pustí mě do nebe . . . Kšeft je hnusná věc, Barmen je hnusné město, plýtvání časem je hnusné a nejhnusnější je zůstat nejen měšťákem, ale ještě k tomu továrníkem, tj. měšťákem, který aktivně vystupuje proti proletariátu . . . Kdybych nemusel denně zaznamenávat do své knihy nejodpornější obrazy z anglické společnosti, myslím, že bych byl již trochu zatuchl . . . Snad může být člověk komunistou, i když je svým vnějším postavením měšťákem a kšeftujícím hovadem, jestliže nepíše — ale provádět komunistickou propagandu ve velkém a současně se zabývat kšeftováním a průmyslem, to nejde.“²⁹⁾ Tento dualismus role ovšem nebrání tomu, aby nezaujal jednoznačné a hluboce pročítěné stanovisko. Možná, že právě ony vnitřní kritické střety zvýšily pronikavost pohledu a hloubku osobního ztotožnění, rozhodně pak opravňují Engelsův pocit hrdosti nad dosaženým výsledkem.

Část dnešních sociologů může samozřejmě podotknout, že i ona se vzdává šampaňského, a už tím se přihlásit k Engelsovu odkazu. Chtěl bych však

²⁷⁾ B. Engels, *Postavení dělnické třídy . . .*, s. 237.

²⁸⁾ B. Engels, opak. cit., s. 237.

²⁹⁾ B. Engels, *Dopis K. Marxovi* (20. 1. 1844), v: *Vybrané dopisy . . .*, s. 17.

zdůraznit, že pocit hrdosti musí být podložen hodnotou výsledků uvědomělé práce. Angažovanost v sociologickém zkoumání naší současnosti reprodukuje rozpornost postavení vědce v historicky zcela nových poměrech, avšak i nenápadný sociolog v průmyslovém podniku by měl skládat dělnické třídě účty s takovou otevřeností, jako to činil Engels.

Dnes tedy oceňujeme na Engelsovi jeho zaujetí, které místo aby příkládalo na oči klapky, rozšiřuje obzory. Zdůrazňujeme jeho stranickost, k níž dospěl dříve, než se intenzivněji zapojil do organizovaného hnutí, jeho stranění pravdě a pokroku, a to zásadně ne v abstraktní poloze. Atraktivnost jeho přístupu lze spatřovat i v sebekritickém pohledu, v pochopení dialektického charakteru procesu poznání.

Vzájemná korespondence Marxe a Engelse obsahuje kritické i pozitivní soudy o tomto díle a svědčí o tom, že se oba ke knize rádi vraceli. Marx např. v roce 1860 upozorňuje Engelse na změny ve zdravotním stavu dělnické třídy a mimochodem podotýká, že si knihu v muzeu opětovně přečetl. Pro tvorbu etiky povolání má však rozhodující význam autentické stanovisko samotného autora, který v roce 1892 napsal, že „jak v dobrém, tak ve špatném smyslu nese stopy autorova mládí . . . Dnes je mi třikrát tolik, a když tuto svou mladickou práci znovu pročítám, shledávám, že se za ni naprosto nemusím stydět.“³⁰⁾ Snad nebude příliš smělé přát si, aby třeba v diplomových pracích soudobých sociologů byly podobné „hříchy mládí“ rovněž k rozeznání. K sociologii jistá dávka nadšení nezbytně patří stejně jako schopnost korigovat své poznatky.

V roce 1892 se přirozeně projevuje Engelsova větší vyzrálost v ekonomických otázkách. Neváhá v nové předmluvě uvést na pravou míru své původní představy o průběhu krizí za kapitalismu i o možnostech jeho vývoje, o způsobech zvládnutí jeho rozporů. „Je asi zbytečné podotýkat, že všeobecně teoretické stanovisko této knihy — ve filozofickém, ekonomickém a politickém ohledu — se naprosto plně nekryje s mým dnešním stanoviskem. Roku 1844 ještě neexistoval moderní mezinárodní socialismus, který se od té doby — především a skoro výlučně zásluhou Marxovou — vyvinul ve vědu. Moje kniha představuje pouze jednu z embryonálních fází jeho vývoje.“³¹⁾ Není to jenom skromnost, která tu promlouvá; zároveň Engels setrvává na svém stanovisku a nezavrhne své názory jen proto, že léta vývoje mnohé závěry zrelativizovala. Engelse ani nenapadlo „vyškrtat z textu četná proroctví“, neboť se nehodlal dělat lepším, než tenkrát s Marxem byli. Nedělal se ovšem ani horším.³²⁾

Tato Engelsova stanoviska mají jistě širší než výhradně sociologický význam,

³⁰⁾ B. Engels, *Předmluva . . .*, s. 424.

³¹⁾ Tamtéž, s. 429.

³²⁾ Tamtéž, s. 430.

kritičnost i úcta k výsledkům práce předchůdců i sebe samého však patří k tomu, co dělá sociologii povoláním (a posláním). I tento aspekt zaslouží stejné ocenění jako širě zpracovaného materiálu, kritičnost přístupu k pramenům a v neposlední řadě i stylistická pohotovost.

ZÁVĚREM

Přesvědčili jsme se, že Engelsova práce nebyla jen dobovou epizodou mladistvého nadšenectví, ale bojovou výzvou i heuristickým dílem zároveň. Marxismus jejího poznatkového fondu významně využil a zhodnotil jej. Tento vynikající spis má svůj zakladatelský význam ve vztahu k sociologii nikoli pro technický aparát zpracování empirických dat, ale pro hloubku explanace, pro překročení úzce empiricistických obzorů ve prospěch odhalování podstaty. Engels dává stávajícím způsobům empirického bádání nový směr a smysl. Revolucí v nejvyšších patrech hierarchie metodologických přístupů skutečně zahajuje novou etapu společenskovedního poznání, a to bez ohledu na obvyklé problémy používání periodizačních schémat.³³⁾

Naplnit Engelsův odkaz znamená dát síly do tvorby právě takových nových etap ve vědeckém poznávání společnosti. Metodologické problémy se v soudobé sociologii objevují — a to celkem přirozeně — i nadále. Nejde však o to plánovat převraty v sociologické metodologii, ale hledat cesty k řešení problémů současnosti, spojovat tedy revolučnost vědy s revolučností praxe. Stejně jako B. Engels k tomu zřejmě nepotřebujeme ani tak nové nástroje (dnešní sociologie se arci nedá dělat „na koleně“), ale v každém případě sílu intelektu, vědomí cíle a profesionální etiku. Tedy vlastnosti, které Engels jako sociolog tak brilantně osvědčil.

LITERATURA

- Engels, B., Postavení dělnické třídy v Anglii, in: Marx, K., Engels, B., Spisy 2, SNPL Praha 1961
Kosminskij, E., Engels i Bjure, in: Archiv K. Marksa i B. Engelsa, 4, Moskva 1929
Marx, K., Engels, B., Vybrané dopisy, Svoboda Praha 1952
Ojzerman, T. I., Utváření marxistické filozofie, Svoboda, Praha 1978
Rychtařík, K., Sociologie na cestách poznání, Academia, Praha 1978
Zich, F., Sociologický výzkum, Svoboda, Praha 1976

³³⁾ Srovnej např. Kol. aut., *Metody a techniky sociologického výzkumu*, I, SPN, Praha 1982.

**Ф. Энгельс,
социолог –
исследователь**

Резюме

Книгу Энгельса „Положение рабочего класса в Англии“ справедливо причисляют к основоположным творениям марксистско-ленинской социологии. Но при освещении значения этой книги следует соблюдать принцип исторического подхода. Главный вклад Энгельса заключается не в применении отдельных технических приемов при собирании данных, а в разработке метода исторического материализма, которой он впервые применяет при анализе обширного эмпирического материала. Его монографическо-историческое исследование обращается к социологам прежде всего благодаря специфическому представлению предмета исследования, благодаря сочетанию теоретического и эмпирического в процессе познания и благодаря стройной по программе социальной функции сочинения.

Энгельс не выходит за границы тогдашних стандартов в собирании и обработке эмпирического материала, но явно превосходит своих предшественников глубиной истолкования, переходит от описания явлений к открытию их сущности. Его работу мы считаем эвристическим исследованием, ориентированным на социальный анализ движения, на открытие источников ожидаемого общественного движения. Сочетание теории и эмпирии осуществляется в ней не в виде эмпирической проверки теоретических тезисов или индуктивного пути к открытию закономерностей, а в основном методе исследования, в обоснованном выборе предмета и объекта исследования и в его целях. При этом формулируются значительные теоретические импульсы для отдельных областных дисциплин (социология рабочего класса, города, семьи, социальной патологии). Ф. Энгельс указывает путь к междисциплинарному исследованию. В то же время он создает основы профессиональной этики социолога: он представляет пример партийности научного познания и сам последовательно выполняет обязательство критического мышления. Его наследие ставит так современную социологию перед нелегкой, хотя и принципиальной, задачей, сочетать революционность науки с революционностью практики.

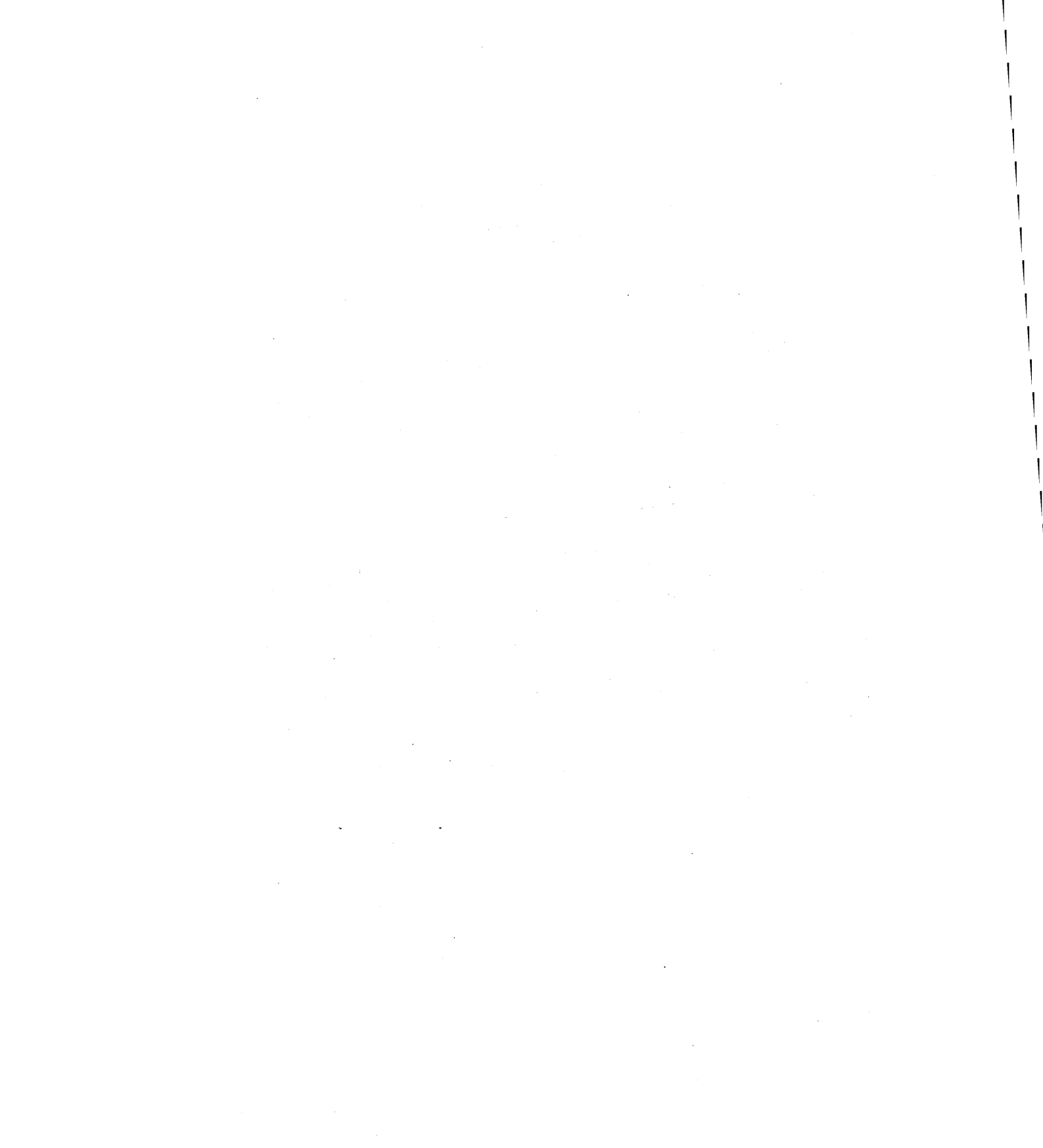
**F. Engels -
a Sociologist
and Researcher**

Summary

Engels's book „The Conditions of the Working Class in England“ rightly ranks among the basic works of Marxist sociology. In explaining its significance, however, it is necessary to keep to the principle of historical approach. Engels's main contribution does not lie in the application of the particular technologies of collecting the facts, but in the working out of the method of historical materialism that he uses for the first time in the analysis of extensive empirical material. His monographic-historical study appeals to sociology thanks to the combination of the theoretical and empirical factors in the process of cognition and thanks to the construction of the social function of the work with respect to the future.

Engels does not surpass the standards of compiling and treating the empiric material usual at his time. But he greatly surpasses his predecessors in deep explanation, from the description of the phenomena he comes to the revealing of their substance.

We take his work for heuristic research aiming a social analysis the movement, at the revealing of the sources of the expected social movement. The relationship of theory and empiric is not realised in the form of empiric verification of the theoretical theses or by the inductive method of investigation but, in justified choice of the subject and object of the investigation and in its goals. Thus significant theoretical incentives for individual branches of science (sociology of the working class, of family, urban sociology, social pathology) are formulated. F. Engels shows the way towards interdisciplinary research. At the same time he creates the basis for professional ethics of a sociologist giving an example of biased scientific cognition and he himself systematically fulfils the pledge of critical thinking. His legacy thus puts the contemporary sociology before a difficult but principle task: to combine the revolutionary character of science with the revolutionary character of practice.

Eduard Urbánek

**B. ENGELS
O VZTAZÍCH
PŘÍRODNÍHO
A SOCIÁLNÍHO**

Významnou součástí materialistického pojetí dějin, jehož hlavní principy formulovali K. Marx a B. Engels v polovině čtyřicátých let 19. století především ve společné práci Německá ideologie, je zachycení dialektiky přírodního a sociálního. Tato problematika byla po Marxově a Engelsově smrti v různých etapách vývoje marxismu a různými jeho představiteli opomíjena nebo zanedbávána. Týká se to zejména některých představitelů marxismu v období II. internacionály, kteří měli sklon interpretovat marxismus jako jednoznačný ekonomismus, ačkoli Marx a Engels nikdy takto své učení nechápali, ani neinterpretovali. Jednostranné a zjednodušené pojetí marxismu jako ekonomismu dostávalo u některých představitelů marxismu podobu sociologismu, který vysvětloval všechny společenské jevy jen ze společenských příčin a ignoroval velmi výrazně dialektiku přírodního a sociálního, biologického a sociálního.¹⁾

Redukce marxismu a zejména materialistického pojetí dějin na jednostranný a téměř absolutní ekonomismus nebo univerzální sociologismus byla často obhajována ve jménu původního marxismu jako nutný přístup v boji proti redukcionistickému naturalismu, který se zase vyznačoval tím, že sociální skutečnost vysvětlovala převážně z přírody a z přírodních zákonitostí a potlačoval nebo opomíjel kvalitativní rozdíly mezi přírodní a sociální realitou. Marxismus jistě není naturalismem a jeho revoluční přínos v oblasti společenské vědy právě spočívá nejen v boji proti nevědeckému idealistickému pojetí dějin, ale i v boji proti naturalistické redukci sociální reality na skutečnost přírodní. To však neznamená, že marxismus v boji proti naturalismu ignoruje

¹⁾ O přednostech a nedostacích představitelů marxismu v období II. internacionály viz skripta E. Urbánek, *Dějiny marxistického sociologického myšlení v období II. internacionály*, Praha, SPN 1978.

dialektiku přírodního a sociálního, biologického a sociálního. Marxismus je proti jednostrannému naturalismu i zásadně proti idealistickému pojetí dějin. Nikdy však nebyl a není jednoznačným ekonomismem nebo sociologismem, učením o rozhodující roli takzvaného ekonomického faktoru v dějinách. Je proti univerzálnímu sociologismu, protože nelze všechny sociální jevy vysvětlit z ryze sociálních příčin, materialistické pojetí dějin zahrnuje v sobě jako nutný a nezbytný moment dialektiku přírodního a sociálního, biologického a společenského.

Jednostranné pojetí materialistického pojetí dějin jako absolutního ekonomismu nebo sociologismu, který podceňuje nebo dokonce fakticky ignoruje reálnou dialektiku přírodního a sociálního, však nebylo příznačné jen pro některé představitele marxismu v období II. internacionály (lze to pozorovat u P. Lafargua, který dokonce zavedl pro marxismus termín ekonomický determinismus, ale také i u německých marxistů období II. internacionály jako byl K. Kautsky, E. Bernstein, H. Cunow aj.).²⁾ I v historické etapě, v níž převládala Stalinova interpretace marxismu, lze zcela nesporně zaznamenat tendence k redukci marxismu na ekonomismus a metodologický sociologismus, který zjednodušoval Marxovo a Engelsovo pojetí vztahů přírodního a sociálního nebo ho vysvětloval dosti povrchně a nedialekticky. V období Stalinovy interpretace marxismu byl například kritizován G. V. Plechanov za nesprávné chápání vztahu společnosti a přírodního prostředí, ačkoli podle mého mínění Plechanov vysvětloval vztah přírodního a sociálního při vzniku sociálního v podstatě správně.³⁾ Kritice za jednostrannost nebo přesněji za nepřesnost neušel v tomto období ani B. Engels. Ve všech vydáních jeho proslulé práce Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu, která vyšla v období, kdy převládal Stalinův výklad marxismu, byla k Engelsově předmluvě k prvnímu vydání jeho práce vždy uvedena poznámka o údajné Engelsově nepřesnosti. Dnes již se tato kritika Engelse při vydávání Engelsovy práce Původ rodiny . . . nevyskytuje. Engels ve své předmluvě k prvnímu vydání své práce v roce 1884 formuluje následující tezi: „Činitelem, který v dějinách rozhoduje v poslední instanci, je podle materialistického názoru produkce a reprodukce bezprostředního života. Ta však je zase sama dvojího druhu. Je to jednak produkce životních potřeb, předmětů potravy, oděvu, bydlení a nástrojů k této výrobě potřebných, jednak produkce lidí samých, rozplemeňování druhu“. Zde je ve vydáních z období převládající Stalinovy interpretace marxismu vždy zařazena poznámka. „Jestliže tu Engels staví vedle sebe pokračování rodu

²⁾ Zjednodušení ve výkladu marxismu u P. Lafargua a zvláště se zavedením termínu ekonomický determinismus, zjednodušené a později revizionistické výklady marxismu u K. Kautského a H. Cunowa viz uvedená skripta.

³⁾ Tamtéž.

a výrobu životních prostředků jako příčiny určující vývoj společnosti a společenského řádu, dopouští se tím nepřesnosti. Přímou ve svém díle *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* ukazuje Engels na rozboru konkrétního materiálu, že způsob hmotné výroby je hlavním činitelem, který podmiňuje vývoj společnosti a společenského řádu“. (Pozn. red.)⁴⁾

Tato poznámka byla tak kategorická a neodvolatelná, že se dále neargumentovala. Engels se zde však žádné nepřesnosti nedopustil, jeho názor je v souladu s jeho dřívějšími výroky a je také v souladu s Marxovým pojetím, protože základní a první verze materialistického pojetí dějin, které vypracovali Marx a Engels v *Německé ideologii*, obsahuje řadu závažných myšlenek o dialektice přírodního a sociálního, biologického a sociálního. Ale i v pozdějších dílech Marxových a Engelsových se podobné názory, jaké Engels vyjádřil ve své předmluvě k prvnímu vydání *Původu rodiny* . . . vyskytují často a pravidelně a nebyly nikdy oběma klasiky zamítnuty, odvolány nebo opuštěny. Dokonce i v knize, kde měl Engels údajně sám vyvrátit svou nepřesnost z předmluvy, lze zjistit pravý opak toho, co tvrdí kategorická kritická poznámka o Engelsově nepřesnosti. Ale sám text Engelsovy předmluvy je celkem jasný a přesný, stačí číst pozorně dále: „Společenská zřízení, v nichž žijí lidé určitého dějinného období a určité země, jsou podmíněna oběma druhy produkce: jednak vývojovým stupněm práce, jednak vývojovým stupněm rodiny. Čím méně se ještě vyvinula práce, čím omezenější je množství jejich výrobků, a tudíž také bohatství společnosti, tím větší měrou ovládají společenský řád rodové svazky. Za tohoto rozčlenění společnosti, které je založeno na rodových svazcích, vyvíjí se zatím produktivita práce čím dál tím více; a s ní soukromé vlastnictví a směna, rozdíly v bohatství, možnost zhodnotit cizí pracovní sílu, a tím i základ pro třídní rozpory: nové sociální prvky, které se po generace snaží starou skladbu společnosti přizpůsobit novým poměrům, až konečně jejich neslučitelnost způsobí úplný převrat. Stará společnost založená na rodových svazcích je rozbita, při střetnutí společenských tříd, které se nově vyvinuly. Na její místo nastupuje společnost nová, shrnutá ve státě, jehož nižšími složkami nejsou již rodové svazy, nýbrž místní svazy, společnost, v níž je rodinný řád zcela ovládnut řádem majetkovým a v níž se pak volně vyvíjejí třídní rozpory a třídní boje, které jsou obsahem všech dosavadních zaznamenaných dějin.“⁵⁾

Co zde tedy Engels vlastně tvrdí? Tvrdí jednoznačně a nesporně, že společenská zřízení určitého dějinného období a určité země jsou podmíněna jak

⁴⁾ Cituji záměrně z vydání Engelsovy práce z let padesátých, B. E n g e l s , *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* v K. Marx, B. Engels, *Vybrané spisy II*, Praha 1950, s. 175. Pokud bude dále citováno z Engelsovy práce *Původ rodiny* . . . , pak budou odkazy uvedeny z vydání *Spisů K. Marxe a B. Engelse, konkrétně práce Původ rodiny* . . . ze *Spisů 21*.

⁵⁾ Tamtéž, str. 175.

produkcí životních potřeb, tak i produkcí lidí samých, tj. jejich rozmnožováním. Navíc jako představitel historického přístupu ke společnosti a k člověku poukazuje na to, že vliv obou druhů produkce není stejný, že se mění. Na počátku je produkce člověka, rozmnožování druhu vlivnější a významnější než nerozvinutá a elementární produkce potřeb k životu, v dalších vývojových stupních se význam a důležitost obou druhů produkce mění. Produkce rodu ustupuje do pozadí (nepřestává však existovat, a tudíž působit na sociální a dějinné) a na první místo vlivu a významu nastupuje výroba prostředků k životu, materiální produkce (nestává se však ani na vyšším stupni vývoje absolutně působící příčinou, která by úplně eliminovala závislost rozmnožování člověka na přírodních danostech). Engels zde v předmluvě k *Původu rodiny* . . . a v celé této knize jen opakuje svůj a Marxův přístup k analýze vztahů přírodního a sociálního, všímá si i jejich vývojových stupňů i proměnlivosti jejich významu a důležitosti. Vystupuje jako představitel a spoluzakladatel materialistického pojetí dějin, které chápe produkci rodu, tj. rozmnožování člověka jako přírodně sociální jev a vztah, tudíž jako jev materiální. Vzpomeňme v této souvislosti, že také Lenin polemizoval proti představiteli narodnické subjektivní sociologie, proti Michajlovskému, který již tehdy obviňoval Engelse, že v *Původu rodiny* byl nucen pod vlivem Morgana vysvětlovat vývoj rodinných vztahů faktorem neekonomickým, tj. produkcí druhu. Lenin se k tomu vyslovuje velmi výrazně. Jednak se Michajlovského ptá, kde u Marxe nebo Engelse četl, že by mluvili výhradně o ekonomickém materialismu, a jednak zdůrazňuje, že svůj světový názor nazvali prostě materialismem. K tomu ještě Lenin dodává, zda si Michajlovskij nemyslí, že vztahy týkající se produkce dětí patří ke vztahům ideologickým. Z kontextu je zřejmé, že Lenin chápe lidské vztahy v procesu rozmnožování jako vztahy materiální.⁶⁾

V čem je mimo jiné chyba zjednodušeného, jednostranného ekonomismu? Že ztotožňuje nebo považuje za materiální jen ekonomické vztahy, všechny vztahy mezi přírodním a sociálním buď ignoruje, nebo nespojuje s materiálností. Ale vždyť výroba, to nejsou jen vzájemné vztahy lidí při vyrábění, jsou to také materiální vztahy lidí k přírodě v procesu vyrábění. Navíc mezi materiální vztahy patří také vztahy lidí v procesu rozmnožování, i když postupně nabývají stále více rázu vztahů společenských. Vztahy lidí k přírodě v procesu výroby i vztahy mezi lidmi v procesu rozmnožování jsou přírodně-sociální, kdežto vztahy lidí v procesu materiální výroby jsou vysloveně již vztahy sociálními. Ale všechny tři druhy vztahů jsou materiální a analýza materiálních vztahů lidí k přírodě v procesu práce i při procesu rozmnožování je právě analýzou dialektiky přírodního a sociálního, ale vždy je to analýza vztahů materiálních.

⁶⁾ Viz V. I. Lenin, *Sebrané spisy* I, Praha 1979, s. 173—174.

Tato dialektika je obsažena v díle Marxově a Engelsově již od samých počátků formování materialistického pojetí dějin a respektování existence tří druhů materiálních společenských vztahů je právě základem pro pochopení názvu, které Marx a Engels dali svému učení — totiž materialistického pojetí dějin a nikdy ne jen ekonomického nebo jen sociologického s ignorováním, podceňováním nebo opomíjením významu materiálních vztahů přírodně společenských.

PROBLEMATIKA VZTAHU PŘÍRODNÍHO A SOCIÁLNÍHO V NĚMECKÉ IDEOLOGII

Bylo již řečeno a zdůrazněno, že marxismus nikdy nebyl v pojetí svých zakladatelů ani jednostranným a pouhým ekonomismem, ani univerzálním sociologismem, že byl vytvářen a formován jako materialistické pojetí dějin v konfrontaci s idealistickým nevědeckým pojetím dějin. Marxismus současně vznikl a byl formován i v opozici proti jednostrannému, pouze nazíravému materialismu, který byl v určitém slova smyslu naturalistickým materialismem, protože chtěl a usiloval o to, aby společnost, člověka a jeho dějiny vysvětlil z přírody, z materialistického přírodního, tj. naturalistického východiska. Marx a Engels nikdy nekritizovali naturalistický materialismus za snahu vysvětlit společnost materialisticky, kritizovali ho za neschopnost postihnout při obecně správné výchozí materialistické tezi specifikum společenských materiálních vztahů, poukazovali na neschopnost předmarxovského materialismu uplatnit svůj materialismus na vysvětlení dějin, společnosti, člověka. Jejich hlavní kritika patřila především Feuerbachovi, ale také i francouzskému materialismu 18. století. Přitom si jak francouzských materialistů, tak i Feuerbacha vážili za správný výchozí materialistický přístup, za materialistické postřehy a zárodečně vědecké myšlenky o společnosti, člověku. Vždyť například u Feuerbacha najdeme vtipný výrok, že z přírody nevysvětlíš ani vládního radu. U Feuerbacha však to zůstalo jen duchaplným aforistickým výrokem, jehož materialistické a také dialektické rozvinutí nenásledovalo. Jaký je tedy rozdíl mezi materialistickým pojetím Marxe a Engelse a naturalistickým, přírodovědecky materialistickým pojetím předmarxovského materialismu, tj. určitého typu naturalismu? Co je tedy naturalismus a v čem jsou jeho základní chyby a nedůslednosti přes dílčí moment pravdy a oprávněného racionálního jádra jeho koncepce?

Předmarxovský materialismus jako naturalismus především stírá, nerozlišuje nebo nechápe kvalitativní rozdíl mezi skutečností přírodní a skutečností sociální, dějinnou, kulturní. Buď oba druhy reality úplně ztotožňuje, nebo je považuje v podstatě za totožné při určitém uznání dílčích rozdílností nebo odlišností. Jde v podstatě o ontologický naturalismus, který bytí přírodní a společenské

klade na stejnou úroveň, je tedy redukcionismem, zjednodušením, které má své vlastní vnitřní paradoxy. Je časté, že nedialektický předmarxovský naturalistický materialismus, ontologický naturalismus svým ztotožněním reality přírodní a společenské přechází z naturalistického východiska k idealistickým závěrům, k idealistickému vysvětlení složitějších společenských jevů, protože pouhým přírodovědeckým naturalistickým, nedialektickým pojetím některé kvalitativní odlišnosti společnosti a dějin prostě vysvětlit nelze.

V sociologii 19. století a také i v novějších variantách naturalismu v sociologii 20. století je ontologický redukcionistický naturalismus často spjat s naturalismem metodologickým, tj. s názorem, že v podstatě stejná nebo v základě totožná přírodní a společenská realita může a dokonce musí být zkoumána vědecky jen a především metodami úspěšných přírodních věd. Později, tj. ve 20. století, je metodologický naturalismus ještě doplněn zjednodušeným empirismem a senzualismem, požadavkem vyloučení hodnotících soudů ze společenských věd a zvláště ze sociologie, což nakonec vyúsťuje v koncepci sociologie jako aplikované sociální technologie nebo sociálního inženýrství.

Hlavní vadou naturalismu nebo i předmarxovského materialismu při zkoumání společnosti, dějin, člověka je nejen redukcionismus a stírání kvalitativních rozdílů mezi přírodou a společností, ale i nepochopení toho, v čem je kvalitativní zvláštnost sociální reality proti přírodní. Fatálním produktem scientistického naturalismu ontologického i metodologického při vysvětlování kvalitativních zvláštností společenské reality je pak trvalý rozkol buržoazní společenské vědy na naturalistické nebo naturalizující koncepce a přístupy se silným důrazem na pozitivistický scientismus ontologický i metodologický a na směry a koncepce duchovědní, rozumějící, chápající s akcentem na vědomí, subjekt a jeho aktivitu. Toto rozpolčení společenské vědy patří k trvalým a stále se střetávajícím antonomiím buržoazního vědomí i buržoazních společenských věd. Jedině marxismus jako materialistické pojetí dějin byl a je s to tyto antinomie, tyto ontologické a metodologické paradoxy buržoazního vědomí i společenských věd řešit. Nikoliv však tím, že se stane jednostranným a zjednodušujícím ekonomismem, teorií o rozhodující roli ekonomického faktoru v dějinách nebo univerzálním sociologismem, který ignoruje svéráznou a historickou dialektiku dějinného a přírodního, biologického a sociálního. Marxismus nikdy nepovažoval dílčí pravdu předmarxistického nazíravého, naturalistického materialismu za hloupost, nesmysl nebo vrtoch, stejně tak jako neignoroval jednostranný, ale pozitivní dílčí přínos německé idealistické dialektiky v pochopení činné stránky dějin (i když v idealistické deformaci). Správné a nezjednodušené pojetí Marxova učení o vztahu přírodního a sociálního, biologického a dějinného je klíčem i k pádné a přesné kritice dnešních krajností a zjednodušení sociologického

naturalismu i subjektivistických koncepcí rozumění, duchovědní ontologie i metodologie.

V čem vidí Marx spolu s Engelsem rozdíl mezi přírodou a společností, mezi přírodní a sociální realitou? Příroda je z hlediska každého (i zjednodušeného materialismu a naturalismu) vždy prvotní, je tu, je dána před člověkem a nezávisle na něm, kdežto společnost, dějiny i sám člověk jsou produktem, výsledkem, jsou vytvářeny, produkovány. Společnost je realita závislá na člověku jako jeho výtvar, jako něco, co je jeho produktem, on sám je navíc svým produktem, je autorem sebe sama, člověk, dělá sám sebe. Druhým významným znakem společenské reality, jejího vytváření, produkce je účast účelného lidského vědomí, které je vždy vklíněno do praktické přetvářející, sebereprodukcující činnosti člověka při vytváření dějinné, společenské skutečnosti, při vytváření sebe sama. V této souvislosti je geniální Marxův výrok z roku 1844 (z Ekonomicko-filozofických rukopisů), že celé takzvané světové dějiny nejsou ničím jiným než vytvářením člověka v procesu práce.

Tento geniální objev však nikdy nebyl Marxem a Engelsem chápán jako něco, co je možné mimo přírodu, nezávisle na ní. Vždyť práce je ve své příčině i jako proces přeměny vnější přírody člověkem jako pracující bytostí procesem přírodním a přírodně vzniklým a podmíněným. Prvním problémem každého myslitele, který chce vysvětlit vznik dějinného, sociálního, kulturního, lidského, je zkoumání vztahu tohoto dějinného a lidského k tomu, co zcela prostě a přirozeně předchází těmto jevům. A to není záležitost hlubokého zkoumání, bádání a objevování. Marx a Engels vycházejí v Německé ideologii z prostého, dokonce jednoduchého a pozorovatelného, empiricky zjistitelného faktu. Před každými dějinami a společenskou realitou existuje danost vnější přírody i danost člověka jako bytosti přírodní, biologické, jako přírodní síly a přírodního jevu. O společnosti, dějinách, kultuře, o materiální výrobě nelze říci nic, pokud neexistuje a nevznikla. Z hlediska elementárních, empiricky zjistitelných „samozřejmostí“ tu musí být člověk a vnější příroda jako jeho normální životní prostor, jeho sféra bytí, jeho zásobárna, jeho arzenál, jeho neorganické tělo (všechno výrazy Marxovy). Aby mohla výroba, ekonomika a její zákony působit, musí vzniknout. Musí vzniknout na bázi přírodního daného, na základě existence vnější přírody i existence biologické bytosti, která patří k živým přírodním tvorům a je nucena jako každá přírodní bytost žít v přírodě, v ní a s ní, na její úkor a účet. Původně není práce vůbec nic sociálního a dějinného. Je to přírodní, biologická nutnost, nevyhnutelnost, existenční sebezáchovná činnost. Je to působení určité přírodní síly, lidského organismu, který má své svalové, nervové a mozkové potence, na přírodní danost. Začátek dějin je tedy zcela jasně ponořen do vnější přírodní nutnosti i vnitřní nutnosti biologické bytosti, která byla našim prapředkem. Práce je nezbytnou podmín-

kou existence každého lidského pokolení na jakémkoli stupni dějinného vývoje. Ve svém začátku však žádané dějinné a sociální předpoklady a příčiny nemá. Ani pro všechny lidské skupiny žijící na této planetě se práce nestala dějinnotvorným a sociálním procesem. Lidské skupiny, které ustrnuly na stadiu pouhých sběračů nebo primitivních lovců a zůstaly jimi dodnes, nemají žádné dějiny, u nich se práce nerozvinula za meze a hranice pouhé bezprostřední sebezáchovné činnosti obstarávající prostředky k živobytí. Práce jako přírodní a přirozený, vnějším i vnitřním přírodním vynucená činnost, se tedy dějinnotvornou a člověkotvornou činností stává jen za určitých podmínek a okolností. Jednou z nich, a to velmi podstatnou a hlavní, je ta podmínka, aby existenční, přírodně nucená a vynucená pracovní činnost dosáhla takové úrovně, že ve svých důsledcích, často a převážně nechtěných a živelných, překročila hranice bezprostřední přírodní a biologické danosti a determinovanosti. To se stává jen někdy a někde a vždy na bázi přírodních daností vnějších i vnitřních. Vztah mezi přírodní daností (vnější příroda) a společností je tedy vztahem mezi přírodním a sociálním, vztah mezi vnitřní přírodou člověka, jeho biologickou přirozeností je tedy vztahem mezi biologickým a sociálním.

Při vzniku sociálního, dějinného, lidského z přírodního vnějšího (vnější příroda) i vnitřního přírodního (biologického — lidské přirozenosti) hraje přírodní roli základní, výchozí, určující. Pracovní činnost, zárodečná materiální výroba je sice základem lidské existence, je to specifický lidský způsob obstarávání obživy, specifický lidský způsob výměny látek mezi vnější přírodou a lidským organismem, ale nemá do určité doby a do určitých mezí téměř žádné dějinné, společenské, člověkotvorné důsledky. Je pak jistě zřejmé, že na začátku, na úsvitu sociogeneze člověka hraje rozmanitost, diferenciaci, bohatství lidské přírody významnou roli pro příznivý nebo méně příznivý další vývoj materiální výroby a přírodní rozmanitost a diferenciaci je základem diferenciaci výrobní činnosti. Je až podivné, jak mohl být kritizován v období převládající Stalinovy interpretace například Plechanov za jakési úchytky geografického determinismu, když poukazoval na to, že rozdílné přírodní výchozí podmínky jsou základem rozdílného vývoje a rozvoje výrobních sil.

Je přece zcela pochopitelné a logické, že nestejně vnější přírodní podmínky vytvářejí nestejnou přírodní determinantu pro rozvíjení nebo nerozvíjení pracovně výrobního procesu, pro jeho rychlý nebo pomalejší vývoj, pro jeho stagnaci či dokonce možné zastavení a ustrnutí vývoje. Odlišné přírodní podmínky vnější přírody, rozdíl nadmořské výšky, nížiny, pahorkatiny, vysokohorské oblasti, vodní toky, jezera, řeky, blízkost moří nebo uzavřené vnitrozemí, rozdílnost podnebí a zeměpisných pásů, rozdílnost srážek, jejich intenzity nebo nedostatku a přebytku, různé druhy živočichů v dostatečném nebo nedostatečném, případě v žádném výskytu, rozdílnost rostlinstva (opět přebytek, ne-

dostatek nebo žádný výskyt) — to vše bylo a dodnes je sice ne rozhodujícím, ale vždy diferencujícím činitelem, který ovlivňuje rozvoj nebo nerozvoj výroby i společnosti tím více, čím je pracovní činnost a výrobní způsob z ní odvozený nedokonalejší, primitivnější, zárodečný. Ale i ve 20. století víme, že sice původní společenská potřeba nějakého druhu energie je vyvolána celkovým hospodářským vývojem, avšak výskyt nějakého zdroje energie na určitém území je přírodně nahodilý a má velký vliv na pozitivní nebo negativní vývoj určitých státních útvarů v určitých zeměpisných oblastech.

Je-li rozmanitost a diferenciací vnějšího přírodního prostředí zcela nesporné a zvláště pak na začátku činitelem a příčinou nestejného dalšího vývoje nebo také nevyvoje, pak je stejně důležité brát při vzniku společenského a dějného v úvahu i nestejnost lidí jako biologických bytostí a jejich nestejně přírodní vybavení. Patří do oblasti racionalistických a osvíceneckých iluzí a předsudků, že lidé jsou od přírody rovni ve smyslu absolutní stejnosti dispozic, vloh, talentů a nadání. Je ideologicky konzervativní a reakční obhajovat sociálně třídní rozdíly odvoláním na přírodu nebo přírodní rozdíly mezi lidmi. Je však teoreticky naivní a vědecky neprůkazné argumentovat ve prospěch sociální rovnosti odvoláním na to, že lidé jsou od přírody stejní, a tím si automaticky mají být sociálně rovni. Přírodní nestejnost lidí, pokud jde o kolísání a míru vybavenosti z hlediska tělesného, smyslového či psychického, je empiricky zjistitelným faktem a je zapotřebí z ní vycházet jak při zkoumání sociogeneze, která navazuje na přírodní proces antropogeneze, tak i při analýze procesu socializace, která navazuje na individuálně diferencované lidské individuum s určitým přírodním, biologickým a psychickým vybavením, s určitou mírou kolísání, nestejnosti a disproporcí. Je klasickou pravdou marxismu, že neexistuje neměnná, přírodně daná, konstantní lidská podstata, jejíž zrod Marx dešifroval jako společenský a dějinný produkt. Tuto část marxismu opakujeme všichni. Je však stejně nesporné, že u Marxe a Engelse existuje termín, ale především pojetí lidské přirozenosti. Zkoumání vztahu mezi lidskou přirozeností, lidskou biologickou bytostí a sociálním a dějinným tvoří významnou součást problematiky či dialektických souvislostí mezi přírodním a sociálním a je v sovětské literatuře nejčastěji interpretováno pod názvem vztah biologického a sociálního. Ani zneužívání genetiky, biologie buržoazními teoretiky a ideology pro obhajobu sociálně třídní nerovnosti a privilegií v kapitalistických zemích, jak to například zaznamenává francouzský marxisticky orientovaný autor L. Sève, není důvodem k tomu, abychom popírali přirozenou nestejnost a diferenciaci lidských individuí, jejich různé vybavení, jejich nestejnou lidskou přirozenost.⁷⁾ Metodologickým a také i ideologickým a politickým problémem zůstává ten fakt, jak

⁷⁾ Viz L. Sève, *Marxismus a teorie osobnosti*, Praha 1976, s. 19, s. 131.

dochází v sociálně třídním kontextu k tomu, že přírodně a přirozeně různé se stává sociálně významným, jak se naturální rozdíly sociologizují a stávají se záminkou, vytáčkou či apologetikou rozdílů, které mají jednoznačně sociálně třídní původ, ale přitom se opírají o přírodní rozdíly.

Vždyť přece přírodní a přirozené rozdíly mezi mužem a ženou, rozdíly věkové, fyzické síly, růstu, ve statistickém rozptylu rozložené nestejně vybavení ve smyslu jednomu více, jednomu méně z hlediska tělesného, smyslového nebo psychického, jsou nesporným faktem, z něhož je třeba vycházet jak při analýze vzniku sociálního a dějinného, tak i při zkoumání socializace individua v jakémkoli stupni a typu společnosti. Jako rozlišují speciální pedagogové pro své teoretické i praktickoterapeutické účely případy dětí postižených tělesně, smyslově a psychicky, tak musí filozof, sociolog, psycholog brát v úvahu, že přírodní rozptyl vloh, dispozic, talentů a předpokladů vytváří u určitých jedinců objektivně určitou přednost nebo privilegovanost, kterou nelze například v socialismu při analýze socializace ignorovat a ztotožňovat morálně vysoký, ba vznešený požadavek sociální rovnosti individuí s požadavkem jejich individuální stejnosti. Naopak lze vyslovit hypotézu, že čím více jsou sociálně s růstem a hloubkou socialistických vztahů vytvářeny podmínky sociální rovnosti, tím více musí vystoupit do popředí rozdíly individuí, které jsou produktem jejich nestejně biologické a psychologické vybavenosti a jejich rozdílné osobnostní aktivity, která je mimo jiné (kromě výchovy, vzdělání, prostředí) determinována jejich individuální nestejnou přirozeností. Ale to jsou již problémy o vztazích biologického a sociálního v konstituovaných společnostech, které nejsou úplně totožné se vztahem biologického a sociálního v počátcích lidské společnosti, kdy je možné, že proces práce a výroby překročí hranice biologické determinace vnější a vnitřní a začne produkovat sociální, dějinné a lidské účinky.

Marx a Engels v Německé ideologii vyslovují svůj názor na vztah přírodního a dějinného velmi jasně, přesně a výstižně a je až s podivem, jak je zapotřebí poté, kdy Německá ideologie je již přes padesát let marxistům k dispozici, i nadále překonávat prvky antinaturalismu a antibiologismu při výkladu sociogeneze člověka i při analýze zvláštností procesu socializace v souvislosti s problémem vztahu biologického a sociálního, individuálního a společensky určeného.

„Předpoklady, z nichž vycházíme, nejsou libovolné, nejsou to dogmata; jsou to skutečné předpoklady, od nichž můžeme abstrahovat jen ve fantazii. Prvním předpokladem veškerých dějin lidstva je existence živých lidských individuí. Předně je tedy třeba zjistit, jak jsou tato individua tělesně uzpůsobena a jaký je jejich vztah k ostatní přírodě, který je tím dán. Nemůžeme se tu ovšem zabývat ani fyzickými vlastnostmi lidí, ani přírodními podmínkami, do nichž byli lidé postaveni, geologickými, oro-hydrografickými, klimatickými

a jinými poměry. Veškerý dějepis musí vždy vycházet z těchto přirozených základů a z toho, jak je lidé svou činností v průběhu dějin měnili.“

V souvislosti s citovaným textem je u hvězdičky uvedená poznámka, která byla v původním rukopisu proškrtnuta. „Avšak tyto vztahy podmiňují nejen prvotní samorostlou organizaci lidí, zejména rasové rozdíly, nýbrž i všechen jejich další vývoj nebo nevývoj až do dnešního dne.“⁸⁾

Z uvedeného textu vyplývá jednoznačná metodologická pozice. Zkoumání vzniku člověka, jeho dějin musí vždy začínat zjištěním základních a daných přírodních vnějších podmínek i zkoumáním tělesného uzpůsobení lidí, jejich tělesnou stavbou. Navíc v proškrtnuté poznámce je velmi důležitý poukaz na to, že přírodní vnější poměry (nevím, proč na jedné straně používají překladatelé pro stejný německý termín *Verhältnisse* český termín poměry a v poznámce na straně druhé termín vztahy) uvedené přírodní poměry podmiňují nejen prvotní samorostlou organizaci lidí, ale i všechen jejich další vývoj nebo nevývoj až do dnešního dne. Z toho totiž vyplývá, že i tam, kde je vývoj člověka dominantně určován ne již přírodními danostmi, ale společenskými produkty činností lidí, je třeba respektovat dialektiku přírodního a sociálního, i když jejich proporcionalita je v rozvinutých společnostech podstatně jiná. Nikdy však nemizí.

Bylo již řečeno, že práce jako lidský způsob obstarávání obživy a proces výměny látek mezi lidským organismem a vnější přírodou, je z hlediska svého původu i průběhu něčím přírodním, přirozeným, vnuceným, je to působení lidské pracovní síly jako přírodní síly na vnější síly přírody, na její látky, předměty, materiály. Kdy a v jakých bodech se přírodně existenční aktivita stává ve svých důsledcích i ve své reprodukci procesem sociálním, dějinným, kulturním? Vždyť z hlediska své přírodní nutnosti je práce nutným, opakovatelným a fatálním procesem, který se může po dlouhou dobu reprodukovat jen ve svém přírodním a přirozeně vzniklém rámci. Marx s Engelsem uvádějí velmi přesně a jasně v Německé ideologii, kdy a jak se stává pracovně výrobní, existenční činnost počátkem dějinných, společenských aktů člověka, kdy má tedy své dějinné, společenské dimeze. V této souvislosti lze upozornit na cenný až geniální postřeh Hegelův, který zaznamenal Lenin ve svých *Filozofických sešitech*. Hegel ve své *Vědě o logice* poukazuje na to, že prostředek je něco vyššího než konečné cíle vnější účelnosti; pluh je něco čestnějšího než bezprostřední prožitky, které jsou pomocí něho připravovány. Nástroj se udržuje, zatímco bezprostřední prožitky zanikají a upadají v zapomenutí.⁹⁾

Potencionálně je prvním historickým činem nebo dějinným aktem, jak

⁸⁾ K. Marx, B. Engels, *Spisy* 3, Praha 1958, s. 35.

⁹⁾ Viz V. I. Lenin, *Filozofické sešity*, Praha 1953, s. 157.

říkají Marx a Engels v Německé ideologii to, že lidé začínají vyrábět prostředky k svému životu. Jenže prostředky k životu se spotřebují a člověk musí vyrábět, produkovat znovu. V tom není ještě nic dějinného, společenského. Ale nástroj, kterým člověk vyrábí, není hned spotřebován, je opakovaně použit pro produkci prostředků k životu. Produkce prostředků k životu je potenciálně první dějinný čin člověka. Ale podstatné je zde vytváření, produkování nástrojů, ty umožňují opakování práce, výroby, jejich produkce překračuje bezprostředně přírodní, biologicky nadiktovaný proces práce.

Proces práce je vynucen uspokojováním přírodně daných, určitých základních, primárních potřeb člověka, jejichž počet je omezen, Neplánovaným důsledkem opakované pracovní činnosti je produkce nových potřeb. To je další sociální čin, to je nový již historickospolečenský jev. Produkce života je produkcí prostředků k životu i produkcí lidského rodu, jeho rozmnožováním. Tento vztah, který je prvotně materiálním přírodním vztahem, se v důsledku rozvoje pracovně výrobní činnosti a jejich ekonomických a sociálních důsledků stává vztahem přírodně sociálním. Na této myšlence nemění nic ani ta skutečnost, že Marx s Engelsem neměli v době, kdy zformulovali svou první variantu materialistického pojetí dějin, přesné a podrobné znalosti dějin rodu a rodinných vztahů v předtřídní společnosti. Proto se domnívali, že rodina jako vztah mezi mužem a ženou, rodiči a dětmi předchází svou existencí rod a rodové uspořádání společnosti. Své názory později upřesnili a rozvinuli i zkonkretizovali v souvislosti s Morganovou knihou *Ancient Society*.

Produkce života, která zahrnuje výrobu prostředků k životu i produkci člověka jako rodu, přináší ještě další, velmi závažné sociální a dějinné důsledky — produkci forem společenských vztahů, společnosti samé. Lidé při výrobě produkují nejen prostředky k životu, ale i sebe sama jako společenské dějinné a kulturní bytosti. Poslední formou produkce, která vzniká na bázi materiální pracovně výrobní činnosti, je produkce vědomí. To je vysloveně činnost sociální, dějinná, kulturní, zárodky vědomí jsou nanejvýš vázány na biologickou přirozenost člověka, ve své podstatě jako vlastní rozvinuté lidské vědomí je produktem sociálním, dějinným.

Produkce výrobních nástrojů, vytváření nových potřeb, produkce člověka či rozmnožování rodu, která přetváří materiální přírodní vztah mezi mužem a ženou postupně ve vztah přírodně sociální, produkce forem styku, forem společenských vztahů či společnosti samé a nakonec produkce vědomí — to jsou uzlové body, v nichž je překročena přírodnost a biologičnost práce a v nichž jsou produkovány výtvoři sociální, kulturní, dějinné. To se odráží i v příslušné terminologii užívané Marxem a Engelsem v Německé ideologii. Je-li produkce sociálního prostřednictvím pracovně výrobní činnosti závislá na výchozích přírodních danostech vnější přírody i na biologické přirozenosti člověka, je

logické, že první sociální, kulturní výtvoři člověka jsou přírodně podmíněné nebo přirozeně vzniklé (zde klasici používají nejčastěji termíny naturwüchsig nebo naturbedingt).

Tak například dělba práce je původně přirozeně podmíněna a přirozeně vzniklá, stejně tak Marx a Engels rozlišují přirozeně vzniklé a civilizací vytvořené výrobní nástroje (naturwüchsig und zivilisierte Produktionsinstrumente) taktéž rozlišují i formy vlastnictví. Zárodky první periodizace dějin podle forem vlastnictví začínají vlastnictvím kmenovým, a to je rovněž přirozeně vzniklé a přirozeně podmíněné, stejně jako kmen je přírodní pospolitost, přirozeně vzniklé společenství (naturwüchsiges Gemeinwesen).

Přirozeně vzniklý a přirozeně podmíněný znamená, že prvotní výsledky ekonomické činnosti jsou všechny poznamenány svým přírodním vznikem a původem a jako takové ještě neznamenají nadvládu sociálních produktů, tj. výsledků lidské ekonomické a později i další společenské činnosti nad přírodními danostmi vnější přírody i vnitřní biologické přirozenosti člověka. Stupeň vzájemného vztahu mezi přírodním daným a sociálně, tj. především ekonomicky vytvářeným, je přirozeně v různých etapách vývoje předtřídní společnosti či pospolitosti různý, přírodně dané může být téměř absolutně dominantní a sociální, vytvářené lidskou, především ekonomickou činností, jen zárodečné, nerozvinuté, málo významné, není tudíž ještě významnou nebo dokonce rozhodující hybnou silou společenského a dějinného vývoje člověka.

Významným mezníkem v dialektice přírodního a sociálního je rozklad předtřídní přirozeně vzniklé a přírodně podmíněné pospolitosti a vznik prvních třídních společenství. Ta vznikla již jako důsledek (sice živelný a nezáměrný) rozvinuté pracovní výrobní činnosti, jako důsledek sil, produktů, vztahů a výtvořů již člověkem vytvořených, člověkem vyvolaných hnacích sil. To však neznamená, že přírodní mizí nebo přestává hrát jakoukoli úlohu, že biologické je ve vztahu k lidské společenské podstatě člověka jako druhu i jako jedince bezvýznamné nebo zanedbatelné. Proporce přírodního a biologického a sociálně vytvářeného, dějinného je podstatně jiná, dialektika těchto vztahů je však vždy v každé etapě vývoje již ekonomických třídních formací odlišná a vyžaduje dialektickou metodologii analýzy, a nikoli absolutní ekonomismus či sociologismus, z nichž první redukuje veškeré společenské jevy jen na ekonomické činnosti a vztahy a druhý vysvětluje všechny jevy ve společnosti jen sociálními příčinami, a stává se tak totálním antinaturalismem a antibiologismem.

PROBLEMATIKA PŘÍRODNÍHO A SOCIÁLNÍHO V ENGELSOVÝCH PRACÍCH

Bylo již řečeno, že vznik třídní společnosti znamená počátek nadvlády vytvářeného, tj. především ekonomického nad přírodním daným. Ale ani v etapě třídních společenskoekonomických formací není vztah mezi přírodním a sociálním jednoduše řešitelný ve jménu absolutního ekonomismu či sociologismu. Vzpomeňme jen na problematiku asijského výrobního způsobu, kterou rozvinul Marx v padesátých letech minulého století a považoval ji za tak vážnou, že ji zařadil do své koncepcce periodizace dějin třídní společnosti ve své Předmluvě ke Kritice politické ekonomie. Ponechávám stranou dlouhodobé diskuse minulosti i současnosti o problematice asijského výrobního způsobu. O současné diferenciaci názorů na asijský výrobní způsob podává poměrně přesnou informaci sovětský autor V. N. Nikiforov ve své rozsáhlé práci *Východ a světové dějiny*.¹⁰⁾

Nikiforov je představitelem svérázného postoje vůči koncepci asijského výrobního způsobu, kterou Marx a Engels rozpracovali jako hypotézu již od roku 1853, zvláště v dopisech od května do června 1853. Nikiforov uvádí, že Marx zařadil pojem asijského výrobního způsobu do své a jím do tisku připravené Předmluvy ke Kritice politické ekonomie. Správně též uznává, že v této Předmluvě zformuloval Marx i pojem společenskoekonomické formace. Je ovšem třeba dodat, že tento pojem včetně analýzy vztahu mezi přírodním a společenským podává Marx ve svých Rukopisech Grundrisse, zvláště při analýze historických typů obcí řecké, římské, germánské a slovanské. Ponechme stranou i dosti nelogické a nepřesvědčivé stanovisko Nikiforovo, že Marx a Engels, kteří nesporně rozpracovali koncepci asijského výrobního způsobu, se jí prý vysloveně vzdali nebo zřekli ve svých dílech závěrečného období.

Držme se tedy nesporného faktu, který každý, pokud nechce svévolně zkreslovat dostupné texty Marxova a Engelsova díla, musí uznat. Oba se podíleli na vypracování koncepcce asijského výrobního způsobu. Kromě jiných a zejména zdánlivě politicky zásadových argumentů proti koncepci asijského výrobního způsobu působila i jiná souvislost. Marx a Engels totiž koncipovali své názory o asijském výrobním způsobu tak, že poukazovali na specifické dialektické souvislosti při jeho vzniku, šlo o souvislosti mezi ekonomickým a třídním uspořádáním asijského výrobního způsobu s určitými přírodními, zeměpisnými, tedy přírodně materiálními jevy. Marx a Engels poukazovali na významnou úlohu srážek, množství vody, které bylo v určitých dobách nadbytečné (záplavy) a jindy se jí nedostávalo. Vyvozovali některé ekonomické a politické znaky asijského výrobního způsobu z přírodních determinant. K funkcím asij-

¹⁰⁾ Viz V. N. Nikiforov, *Východ a světové dějiny*, Praha 1980.

ské despotie přiřazovali funkce péče o zavlažování, o regulaci a kontrolu vody i stavby pro její nahromadění, rozvod a přidělování. Rozvoj zemědělství ve sféře velkých řek byl vázán na přírodní podmínky. Přírodní podmínky a přírodní determinanty přispěly jako předpoklady ke vzniku ekonomických a politických funkcí orientální despotie a tvořily kromě jiných znaků její charakteristické zvláštnosti. Ti z marxistů, kteří byli pod vlivem jednostranného ekonomismu nebo považovali marxismus za absolutní ekonomismus, odmítali koncepci asijského výrobního způsobu právě z tohoto důvodu. Zapomněli nebo nepochopili, že dialektika přírodního (v daném případě přírodního vnějšího — zeměpisné prostředí, klima, velký říční tok, množství srážek, jejich nestejně rozdělení v různých ročních dobách) a dějinného byla reálnou dialektikou určité vývojové etapy lidských dějin, že její zachycení Marxem a Engelsem bylo právě důkazem jejich schopnosti tuto dialektiku vidět a analyzovat.

Podobné dialektické souvislosti mezi přírodou a přírodním prostředím najdeme u Marxe a Engelse v postřezích, tezích a myšlenkách, které bychom mohli bez váhání nazvat Marxovy a Engelsovy ekologické názory. Nejde ani o násilnou aktualizaci, ani o umělé objevování soudobé problematiky v Marxově a Engelsově díle za každou cenu. Je však nesporné, že Marx a Engels ve svém díle i při analýze kapitalismu, který považovali za nejrozvinutější ekonomickou formaci, v níž převládá vytvořené ekonomické nad přírodním daným, rozvinuli právě řadu ekologicky cenných a neuvěřitelných aktuálních myšlenek o vztazích kapitalismu k přírodě i k přírodnímu prostředí. Zformovali řadu zákonitých souvislostí o specifických vlastnostech kapitalismu při přetváření a využívání přírody, při její přeměně v objekt absolutního ovládnutí a porobení podle kritérií zisku a nadhodnoty.

Spíše je zapotřebí vyslovit určitý podiv, proč jsme Marxovy a Engelsovy myšlenky, které mají vysloveně ekologické zaměření nebo ekologický obsah, podcenili, ignorovali nebo vztahovali jenom na kapitalismus a sami jsme nechali do marxistické teorie i do socialistické praxe proniknout jejich myšlenkám cizí dobytelský, panovačný a nehospodárny vztah k přírodě a jejím zdrojům. Vždyť Marxův výrok o tom, že kultura, která se vyvíjí živelně a není uvědoměle ovládána, zanechává za sebou poušť, je často citován i progresivními buržoazními autory stejně jako jeho výroky z prvního dílu Kapitálu o kapitalistické výrobě v zemědělství, které poukazují na loupeživý a nehospodárny vztah kapitalismu k půdě i k bezprostřednímu výrobcí. V souvislosti s tím, že jde o záměr zdůraznit také Engelsův podíl i spolupráci při rozpracování marxistických přístupů k analýze dialektiky přírodního a sociálního, zaměřím se na Engelsovu práci, která vysloveně obsahuje ekologickou, a to velmi aktuální problematiku. Jde o fragment Engelsovy práce Podíl práce na polidštění opice asi z roku 1876. Některé její pasáže bývaly i dříve dosti často citovány. Teprve v poslední

době si zvláště sovětští autoři všímají naléhavých myšlenek Engelsových, které mají bezprostřední vztah k problematice životního prostředí. Engels již v minulém století varuje před přeceňováním vítězství člověka nad přírodou. Upozorňuje, že každé ovládnutí přírody přináší také potíže, problémy či dokonce jakousi daň za takové ovládnutí přírody, které je živelné, bezprostřední, krátkozraké a příliš utilitární. Uvádí již známé případy nehospodárného, kořistného nebo živelného vztahu k přírodě a jejím zdrojům. Přitom četné údaje přejímá z knihy autora Carla Fraase, při jejímž čtení Marx formuloval svou tezi o tom, že kultura, která se vyvíjí živelně, zanechává za sebou poušť. Současně Marx poukazuje na bezděčnou socialistickou tendenci autora, který souvislosti mezi určitým typem ekonomického vývoje a typem tvorby životního prostředí vytušil. Pasáž o historických případech poškození a pustošení přírody živelnou hospodářskou činností Engels uzavírá formulací, která je ještě dalším zdůrazněním našeho zvláštního vztahu k přírodě, který rozhodně nesmí být vztahem bezohledného dobyvatele. „A tak si na každém kroku připomínáme, že naprosto neovládáme přírodu tak, jako dobyvatel ovládá cizí národ, jako někdo kdo stojí mimo přírodu — ale že jí tělem, krví i mozkiem patříme a stojíme uprostřed ní . . .“¹¹⁾

Podmínkou souladu mezi záměry a plány lidského jednání a jeho důsledky je jistě rostoucí poznání zákonitostí přírodních procesů a zejména zákonitostí vztahů člověka k přírodě prostřednictvím výrobní činnosti. Jde však nejen o účinky bezprostřední, krátkodobé či okamžité. Jde o důsledky vzdálenější, pozdější, dlouhodobé. Přitom, jak Engels zdůrazňuje, nejde jen o účinky, které vyvolává lidská činnost ve vztahu k přírodě, ale i o účinky, které mají společenský dosah. Engels tedy v podstatě zdůrazňuje nutnost uvádět do souladu záměry a cíle s účinky jak při přetváření přírody, tak i při přetváření a rozvoji společenských vztahů. Z vědomého ovládnutí přírodních a přírodně společenských i ryze společenských procesů může podle Engelse vzniknout hlubší pocit i hlubší poznání jednoty člověka s přírodou. To ovšem předpokládá nejen růst vědomostí a poznání, dnes bychom řekli poznání ekologického, ale společenské revoluční změny, které vytvoří nejen gnozeologické, ale i sociální a celkové příznivé poměry pro správné nastolení vztahů člověka k přírodě i pro soulad přírodních i společenských účinků lidského jednání se zamyšlenými cíli a záměry. Jde podle Engelse o to, překonat praxi dosavadních třídních společností a zvláště pak kapitalistického řádu, kdy šlo především o nejbližší, bezprostřední a utilitární účinky bez ohledu na přírodní prostředí, škodlivé a deformující účinky vzdálenější na přírodní prostředí, na životní prostředí i bezprostředního výrobce samé-

¹¹⁾ B. Engels, *Podíl práce na polidštění opice*, v K. Marx, B. Engels, Spisy 20, Praha 1966, str. 460.

ho. Engelsovy úvahy, které mají nesporně, podobně jako Marxovy analýzy z Kapitálu vysloveně ekologický ráz, jsou i dnes aktuální vzhledem k existující ekologické problematice, jež mají řešit i socialistické země takovým způsobem, aby řízení výrobních a sociálních procesů i tvorba životního prostředí byly co nejrozumnější a probíhaly za podmínek člověka nejdůstojnějších.

PROBLEMATIKA VZTAHU PŘÍRODNÍHO A SOCIÁLNÍHO V PŮVODU RODINY, SOUKROMÉHO VLASTNICTVÍ A STÁTU

Knihu *Původ rodiny* . . . napsal Engels v roce 1884, kdy již Marx nežil. Souvislost mezi Marxovými a Engelsovými názory na etapu předtřídní společnosti i na vývoj forem rodiny je víc než zřejmá. Práce výrazně navazuje na dílo amerického pokrokového vědce H. L. Morgana *Pravěká společnost*, kterou vysoce hodnotil i Marx. Marx sám se zabýval záměrem zpracovat výsledky Morganova bádání v souvislosti se svým a Engelsovým materialistickým pojetím dějin. V Marxově pozůstalosti se našly výpisky z uvedené Morganovy práce s četnými poznámkami a komentáři Marxe. Marxův konspekt knihy H. L. Morgana vyšel rusky v roce 1941 pod redakcí M. B. Mitina v Archivu Marxe a Engelse ve sv. IX. Pro nás je zajímavé, že v předmluvě k tomuto konspektu se rovněž vyskytují vážné výhrady k Engelsově předmluvě k prvnímu vydání knihy *Původ rodiny* . . . z roku 1884. Engels je zde kritizován za nepřesné a nesprávné tvrzení o vlivu produkce rodu na společenský vývoj. Výslovně se tu tvrdí, že „tato teze je zjevně chybná, protože rodina nemůže být kladena na roveň s materiální výrobou jako určující příčina společenského vývoje“. A opět se zde podobně jako v poválečných vydáních Engelsovy práce tvrdí, že Engels sám ve svém díle uvádí bohatý faktický materiál na důkaz toho, že rozhodující příčinou vývoje společnosti je materiální způsob výroby.¹²⁾

Je zapotřebí zdůraznit, že opak je pravdou a že sám Engels ve své práci *Původ rodiny* . . . vysvětluje a také rozvádí, v čem je smysl jeho tvrzení v předmluvě o vlivu produkce prostředků k životu a produkce života samého na vývoj společnosti v různých etapách vývoje výroby a rozmnožování člověka. Způsob materiální výroby byl podle Engelse v období divoštství tak málo rozvinut, byl tedy ještě doslova zárodečný, elementární, že formy uspořádání vztahů mezi mužem a ženou, tj. tedy rodinné vztáhy, jsou převážně a hlavně určovány přírodními, nesociálními a nevýrobními podmínkami. Nakonec Engels ještě za Marxova života ve svém názoru na knihu Bancrofta, kterou mu Marx zaslal, se vyjadřuje velice jasně a jednoznačně . . . „na tomto stupni nerozhoduje tak

¹²⁾ K. M a r x, *Konspekt knihy Lewise H. Morgana, Pravěká společnost* v Archivu Marksa i Engelse, IX, Moskva 1941, str. IV—V.

způsob výroby, jako spíš stupeň rozkladu starých pokrevních svazků a starého vzájemného společenství obou pohlaví (sexus) v kmeni“.¹³⁾

Při analýze forem rodinných vztahů v předtřídní společnosti si Engels zvláště všímá párové rodiny (v této souvislosti není podstatné, zda nejnovější výzkumy dějin rodinných vztahů plně potvrdily nebo nepotvrdily Morganovy hypotézy a názory Engelse, který se o ně opíral, podstatná je metodologie, a ta má i dnes svou platnost). Vznik párové rodiny klade Engels na rozhraní mezi divoштvím a barbarstvím a považuje ji za charakteristickou rodinnou formu pro barbarství. Zároveň je to podle Engelse konec té etapy vývoje, kdy rodinné formy byly ovlivňovány převážně přirozenými hnacími silami a kdy vztahy mezi mužem a ženou byly především vztahy pokrevními a sexuálními. Engels o tom dosti jednoznačně říká: „K tomu, aby se mohla dále vyvíjet k pevné monogamii, bylo třeba, aby začaly působit jiné příčiny než ty, které jsme dosud poznali. Vznikem dvojic se skupina zmenšila na nejnižší jednotku, na molekulu o dvou atomech: na jednoho muže a jednu ženu. Přírodní výběr dokončil své dílo dalším a dalším vylučováním z manželského společenství. V tomto směru už nemohl nic vykonat. Kdyby tedy nebyly začaly působit nové společenské hnací síly, pak by nebylo důvodu, proč by byla měla z párové rodiny vzniknout nová rodinná forma. Ale tyto hnací síly začaly působit.“¹⁴⁾

Pro Engelsovu metodologii je ještě dále příznačné, že rozdílný vývoj rodinných forem na americkém kontinentě (zde byla klasickou a nejvyšší formou rodiny před objevením a dobytím Ameriky párová rodina) a ve starém světě vyvozuje z rozdílných ekonomických podmínek vývoje, jež ale byly podmíněny přírodně. „Různé přírodní podmínky způsobují, že se od té doby obyvatelstvo každé polokoule ubírá svou zvláštní cestou a že mezníky na rozhraní jednotlivých stupňů jsou v obou případech různé.“¹⁵⁾ K těmto různým přírodním podmínkám Engels zařazuje možnosti rozvoje ochočování zvířat a pěstování kulturních rostlin. Amerika měla jen jedno jediné zvíře — lamu a jen jeden druh obilí — kukuřici. Engels zde tedy zcela jasně vyvozuje nestejný vývojový proces amerického kontinentu a starého světa z rozdílných přírodních podmínek a předpokladů a tento rozdílný vývoj měl zase ještě zprostředkovaně vliv na vývoj či nevývoj rodinných forem.

Svůj metodologický postup Engels ještě více zdůrazňuje při charakteristice monogamie. Považuje ji za první formu rodinných vztahů, která vznikla z důvodů společenských, jako produkt určitého sociálního ekonomického vývoje. „Byla první formou rodiny, která nebyla založena na přirozených podmínkách,

¹³⁾ K. M a r x, B. E n g e l s, *Spisy* 35, Praha 1971, s. 152.

¹⁴⁾ B. E n g e l s, *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* v K. M a r x, B. E n g e l s, *Spisy* 21, Praha 1967, str. 87.

¹⁵⁾ Tamtéž, str. 61.

ale na ekonomických podmínkách, totiž na vítězství soukromého vlastnictví nad původním přirozeně vzniklým společným vlastnictvím.“¹⁶⁾

I po Marxově smrti tedy Engels ve své samostatné práci zachovává metodologický přístup, který spolu s Marxem vypracovali již v Německé ideologii. Jde o specifické pojetí vztahu či dialektiky přírodního a sociálního, biologického a sociálního jednak na počátku vzniku dějinného a sociálního, jednak v průběhu dějin, kdy se dialektika přírodního a dějinného neztrácí, jen proporce vlivu a významu se posměňují. To, co bylo dominantní jako dané přírodní, se postupně přetvářející činností pracovně výrobní stává méně významným, ale ne bezvýznamným. Nadvláda vytvořeného nad přírodně daným, dialektické překonání přírodního daného ekonomicky a sociálně vytvářeným zachovává i nadále dialektiku specifických vztahů, která musí být vždy v každé konkrétně historické situaci zkoumána, ale nikdy ne podceněním, škrtnutím nebo ignorováním přírodního vnějšího i vnitřního biologického. To nakonec dokazují i současné tendence vývoje přírodních věd a přenášení jejich výsledků na sociální oblast, tedy jde o novou verzi jednostranného naturalismu, který nelze překonat jednostranným nebo absolutním ekonomismem a sociologismem. To se týká takových problémů, jako je právě vztah antropogeneze a sociogeneze, vztah biologického a sociálního při socializaci nebo ekologická otázka, která nás přinutila odmítnout přezíravý dobovatelský a panovačný vztah k přírodě jako ke sféře podmanění a utilitárního ovládnutí. Nové problémy vztahu přírodního a sociálního, biologického a osobnostního nadhazují i nové vědní specializace — ekologie nebo genetika. V této souvislosti je velmi příznačná nová moderní verze naturalizujícího přístupu při interpretaci nových poznatků genetiky, která je spjata se jménem E. O. Wilsona a je známa pod názvem sociobiologie. Tato koncepce vyvolala značný ohlas v USA, ale též i v západní Evropě, kritickou a hodnotící pozornost jí věnují sovětští autoři. Tato sociobiologie znovu ukazuje, že dialektika přírodního a sociálního, biologického a kulturního není záležitostí historickou a že její problémy vyvolávají potřebu důsledného dialektického a materialistického přístupu, tj. takového přístupu, který byl vlastní Marxovi a Engelsovi.

SOCIOBIOLOGIE E. O. WILSONA

Edward O. Wilson je americký entomolog na harvardské univerzitě. Od poloviny sedmdesátých let vydává práce, které jsou určitým programem sociobiologie při základním záměru využít poznatky moderní genetiky pro řešení vzájemných vztahů genetické determinace člověka a jeho sociálního chování.¹⁷⁾ Od

¹⁶⁾ Tamtéž, str. 98.

¹⁷⁾ E. O. Wilson, *Sociobiology: The Synthesis*, Harvard University Press 1975, *On Human Nature*, Harvard University Press 1978.

počátku osmdesátých let spolupracuje s teoretickým fyzikem Ch. J. Lumsdenem, s nímž rozvinul dokonce určitou koncepci geneticko-kulturní koevoluce. Touto teorií prý bude zaplněna mezera existující v sociobiologii. Ve svých prvních knihách se Wilson snaží vysvětlit některé sociální způsoby chování odkazem na genetickou podmíněnost takového chování, mluví se o genetické bázi forem chování specifických pro člověka, ale i pro živočichy. To se týká takového jevu, jako je incest. Z genetické dispozice se usuzuje na smích kojenců, na strach před cizími lidmi (xenofobie), jakož i na výraz obličeje při ceremonii pozdravu. Genetika prý dává i nové pohledy na další fobie — odpor k hadům, pavoukům, strach ze tmy, volného prostoru. To vše může nebo má být geneticky podmíněno. Stejně tak není možné všechno bohaté a rozmanité lidské chování vysvětlit jen učením, například schopnost učit se jazykům může mít hlubinnou genetickou strukturu. Je zřejmé, že sociobiologie je zaměřena proti koncepci behaviorismu a jeho předpokladu o tom, že organismus je prázdný a všechno se učí na základě podnětů zvenčí. Svě pojetí rozvíjí Wilson v aspektu genetickém, evolucionistickém a dokonce i ekologickém, protože sociobiologie může být nazvána behaviorální ekologií. Chování může být chápáno jako závisle proměnná na daném prostředí, na okolí organismu. Zde je možné vysvětlit takové jevy jako altruismus nebo agresivitu. V posledních dvou pracích jde již o pokus vytvořit jakousi systematickou koncepci geneticko-kulturní koevoluce. Geneticky jsou prý zadány jen určité biologické procesy, takzvaná „epigenetická pravidla“, a ta řídí proces formování lidského rozumu. V tomto procesu formování lidského rozumu se epigenetická pravidla zakládají na té informaci, která přichází do lidského mozku jak z fyzického, tak i z kulturního prostředí. Z předcházejících tezí vyplývá tato jednoduchá úvaha: genetická evoluce znamená proces předávání genetické informace a kulturní evoluce je procesem předávání kulturní informace. Teorie geneticko-kulturní evoluce má být základem sociobiologie, která prý zase umožní vytvořit biologizovanou vědu o člověku, sociobiologickou antropologii. Jde tedy o jeden z dalších podnětů, který vychází z rozvoje současné přírodovědy, v daném případě genetické biologie, a snaží se vytvořit na základě nesporných poznatků širší koncepcí vývoje člověka, společnosti i kultury. Jde o koncepci nebo přístup, který vyvolává souhlas i odpor a dokonce i prudké odsouzení. V USA vzniklo proti Wilsonově sociobiologii i určité organizované hnutí nazvané Science for the People. Představitelé podezírají snahy vysvětlovat některé druhy chování živočichů a lidí na bázi genetiky z redukcionismu, ze skrytého rasismu, ze snižování žen, ze sociálního darwinismu atd. Tyto mnohé výtky jsou jistě přehnané, nelze totiž ve

¹⁸⁾ Ch. J. Lumsden, E. O. Wilson, *Genes, Mind und Culture, The Coevolutionary Process*, Harvard University Press 1981. Ch. J. Lumsden, E. O. Wilson, *Promethean Fire*, Harvard University Press 1983.

jménu obav z rasismu nebo z možných snah o zneužití vědy pro sociálně politické a ideologické cíle odmítat racionální jádro wilsonovských přístupů. Jde o nastolení problémů, které v současné fázi vývoje genetické biologie jinak a nově poukazují na některé problémy vztahu biologického a sociálního, přírodního a kulturního bez ohledu na to, že trpí prvky redukcionismu nebo náznaky krajního biologismu. Také nárok na novou biologickou antropologii není oprávněný. Ohlas, který sociobiologie získává mezi antropology, psychology, biology i některými sociology v USA i v Evropě, není jen nahodilým módním jevem. Jde skutečně o nastolení a vytyčení problémů, které vznikají s novou fází vývoje přírodních věd a zvláště biologie.

Sovětská autoři věnují v poslední době kritickou a hodnotící pozornost koncepci wilsonovské sociobiologie a kritice pokusů o univerzalistickou geneticko-kulturní teorii koevoluce a snaže vysvětlovat převážně společenské chování na bázi genetiky.¹⁹⁾ Současně se snaží z pozic marxistické metodologie řešit oprávněné problémy vztahu přírodního a sociálního, biologického a dějinného v návaznosti na zásadní přístupy Marxe a Engelse.²⁰⁾ Tak sovětský autor D. K. Běljajev poukazuje na projevy absolutní sociologizace člověka a zdůrazňuje, že B. Engels dal v Původu rodiny, soukromého vlastnictví a státu na svou dobu všestrannou analýzu role biologické složky a rodově biologických svazků při formování a vývoji společnosti a společenských vztahů. Tato práce nastiňuje obraz spojení vývoje a historických změn sociálních forem života a pokrevně rodových vzájemných vztahů členů společnosti. V této práci Engels uvádí nemálo důkazů o tom, že v určité etapě vývoje společenských vztahů bylo sociální a biologické ve vzájemné interakci a souvislosti.²¹⁾

Jaké lze tedy učinit závěry ohledně Engelsova (a samozřejmě i Marxova) přínosu, pokud tyto problémy rozpracovávali společně, k problematice vztahu přírodního a dějinného, biologického a sociálního? Marxismus byl jako věda o společnosti formulován a chápán jako materialistické pojetí dějin, které je nejen zaměřeno proti idealistickému pojetí dějin a redukcionistickému naturalismu, ale i proti teorii ekonomického faktoru, proti zjednodušenému ekonomismu a absolutizujícímu sociologismu. Materialistické pojetí dějin vždy

¹⁹⁾ Viz například stať N. Ch. S a t d i n o v é, *Sociobiologija „za“ i „protiv“*, *Voprosy filosofii* 1982, 3, s. 129—136, nebo stať V. N. I g n a ť j e v a, *Sociobiologija čeloveka*, *Teorija genno-kulturnoj koevolucii*, *Voprosy filosofii* 1982, č. 9, str. 134—146.

²⁰⁾ Z poslední doby jsou to cenné studie sovětských autorů: N. P. B o ŋ k o v, *Metodologičeski-je i socialnyje voprosy sovremennoj genetiki čeloveka*, *Voprosy filosofii* 1981, 1, s. 51—62; D. K. B ě l j a j e v, *Sovremennaja nauka i problemy issledovanija čeloveka*, *Voprosy filosofii* 1982, 3, s. 3—16; V. A. L o s, J. T. F a d d ě j e v, *Sootnošenija sociologičeskoj i biologičeskoj determinacii povedenija čeloveka*, *Voprosy filosofii* 1982, 1, s. 63—70. Problematika vztahu biologického a sociálního je věnována celá kolektivní práce *Biologičeskoje i socialnoje v razvitii čeloveka*, Moskva 1977.

²¹⁾ Viz D. K. B e l j a j e v, *Sovremennaja nauka i problemy issledovanija čeloveka*, *Voprosy filosofii* 1982, 3, s. 7.

zahrnovalo pojetí a analýzu vztahu přírodního a sociálního, biologického a dějinného. Tento metodologický a teoretický přístup klasiků marxismu byl uplatňován ve společných pracích obou i v samostatných pracích Engelsových. Týká se následujících souvislostí a problémů.

1. Respektování vztahů přírodního a sociálního při vzniku společnosti, člověka a dějin. Je třeba brát při sociogenezi přírodní vnější danosti i biologickou přirozenost člověka jako určující a z počátku dominující podmínky a předpoklady. Teprve postupně se překračováním přirozených a přírodních daností vytváří především na bázi pracovní výrobní činnosti, společenské, dějinné a kulturní. První sociální vztahy a výtvoři jsou přirozeně vzniklé a přirozeně podmíněné. To se týká dělby práce, výrobních nástrojů, rodinných a příbuzenských vztahů, ale i formy přivlastňování i rodové organizace jako přírodně podmíněné a přirozeně vzniklé pospolitosti.

2. Dialektika přírodního a sociálního nemizí ani v rozvinutějších etapách třídních společenskoekonomických formací, jiné jsou jen proporce a míra vzájemného vlivu. To se týká jednak přetváření přírody a tvorby životního prostředí. Závažná problematika ekologická je obsažena v dílech Marxe a Engelse, lze konstatovat určité podcenění nebo nedocenění jejich koncepcí vztahu přírody a společnosti při přetváření přírody a vytváření životního prostředí.

3. Vztah biologického a sociálního je i nadále součástí problematiky rozmnožování, jde o analýzu vztahů přírodně sociálních v procesu rozmnožování lidského rodu.

4. Závažné otázky vztahu biologického a sociálního se týkají problému socializace osobnosti, jejího vytváření. Jednostranný ekonomismus, který sklouzává ke koncepci izolovaného, metafyzicky chápaného jediného faktoru, nebo anti-biologismus, který ignoruje biologickou přirozenost a biologické podmínění lidské osobnosti, se setkávají s velkými potížemi při snaze o vytvoření jednotné koncepce osobnosti jako souhrnu složek přírodních, biologických, sociálních (lidská podstata) a individuálně osobnostních.

5. Problematika vztahu přírodního a dějinného, biologického a sociálního je vysoce aktuální při kritice a zásadním zhodnocení naturalizujících přístupů v soudobých buržoazních koncepcích, které často zjednodušeně, redukcionisticky, ale přesto podnětně nadhazují některé problémy dialektiky přírodního a sociálního, biologického a dějinného v problematice ekologické, v genetické biologii (pokusy o sociobiologii), v pojetí socializace osobnosti i při analýze procesu populačních. Zde je Marxovo a Engelsovo pojetí, jejich metodologie a teorie vztahů přírodního a sociálního, biologického a dějinného, naprosto nepostradatelné pro účinnou a zásadovou kritiku i pro věcné a objektivní zhodnocení racionálního jádra těchto podnětů a přístupů. Podíl Engelse na rozpracování těchto přístupů společně s Marxem i jeho samostatné analýzy patří k této

problematice jsou podstatné a zaslouží si naši pozornost a také využití jak při rozpracování problémů dialektiky přírodního i sociálního, biologického a dějinného, tak i při kritice buržoazních jednostranných naturalizujících koncepcí a směrů, kterým především bez ohledu na dílčí podněty a přínos schází většinou právě dialektická metoda a dialektický přístup.

Ф. Энгельс
об отношениях
природного
и социального

Резюме

Материалистическое понимание истории, которое разработали Маркс и Энгельс в общих трудах, а также в своих самостоятельных сочинениях, является противоположностью идеалистического понимания истории. Однако оно не является простым экономизмом или, быть может, теорией решающей роли изолированно понимаемого экономического фактора. Оно не представляет собой и абсолютного социологизма, игнорирующего отношение природного и социального, биологического и исторического. В отличие от натурализма, который сводит социальную реальность к природной и этим стирает качественное различие между ними (природа дана, общество – продукт человека, создание истории опосредствовано целесообразным сознанием), Маркс и Энгельс развивали диалектическое понимание отношения природного и социального, биологического и исторического.

В „Немецкой идеологии“ развиты – в общей работе Маркса и Энгельса – подходы к природе внешней (природной среде) и к природе внутренней (человеческая биологическая природа), которые являются исходными данными, на которых только через посредство рабоче-производственной деятельности развивается историческое, культурное, социальное. В начале человеческой общественной активности природные предпосылки внешние и внутренние, играют значительную роль и отмечают все социальные творения и продукты. Это отражается и в терминологии. Маркс и Энгельс различают орудия производства, данные природой и созданные цивилизацией, разделение труда возникло естественно и естественно обусловлено, точно так же и отношения между мужчиной и женщиной при процессе размножения, природным является и родовое кровное родство и коллективная форма присвоения. Только постепенно рабоче-производственная деятельность начинает при преобразовании природного приобретать все большее значение и потом произведения и продукты рабоче-производственной деятельности становятся все более социальными и историческими двигательными силами. Диалектика природного и социального, однако, не исчезает, меняется только пропорция влияния и значения. Отношения людей к природе в процессе труда являются все же природно-социальными отношениями так же, как и отношения к процессу размножения (семейные) представляют собой природно-социальные отношения.

Маркс и Энгельс в других своих общих трудах или самостоятельно, но при постоянном контакте и обмене идеями, использовали диалектику природного и социального при разработке концепции азиатского способа производства. Отношение исторически преобразовывающейся деятельности к природе они исследовали в своих работах, в которых интересовались исторически обусловленными способами изменения природы и создания жизненной среды. Маркс, особенно в „Капитале“, Энгельс в своем неоконченном сочинении „Доля труда в очеловечении обезьяны“, в котором содержатся совершенно актуальные экологические идеи. Энгельс потом всесторонне использовал методологический диалектический подход к отношению природного и социального в своей книге „Происхождение семьи, частной собственности и государства“. Здесь он всесто-

ронне исследовал диалектику природного (внешняя природа и экономическая деятельность – влияние природных различий на неодинаковость исторического развития) и социального, биологического и исторического. Исследовал зависимость домоногамных форм от кровных и сексуальных родственных связей и влияние новых исторических движущих сил, возникших на основе рабоче-производственной деятельности, на возникновение моногамной семьи.

Подходы Маркса и Энгельса к диалектике природного и социального, биологического и исторического имеют большое и актуальное значение для решения вопросов, которые подкидывает развитие естественных наук и современное общественное развитие. Дело касается в особенности экологической проблематики, новых аспектов отношения биологического и социального в связи с развитием генетической биологии и с попытками авторов капиталистического света создать так называемую социобиологию, как общую биологическую антропологию (E. O. Wilson). Советские ученые уделяют этим вопросам большое внимание, опираясь при этом на методологические и теоретические подходы Маркса и Энгельса. Вклад Энгельса с решение данной проблематики особенно подчеркивается в предлагаемой статье.

**F. Engels
on the Relations
of the Natural
and Social Factors**

Summary

The materialistic conception of history worked out by Marx and Engels both in their co-authored and individually written works represents a contrast to the idealistic conception of history. It is not mere economism or a theory about the decisive role of the economic factor understood in an isolated way. Neither is it complete sociology that ignores the relation between the natural and social, between biological and historical factors. In contradiction to naturalism reducing social reality to natural reality and thus sweeping away the difference between them (nature is given, society is a human product, history is realized by purposeful consciousness), Marx and Engels developed the dialectical conception of the relation between the natural, social, biological and historical factors.

In German ideology in the works of Marx and Engels the basic approach has been developed towards the outer nature (the natural environment) and towards the inner nature (the human biological nature) which are given on the basis of which the historical, cultural and social factors are developed through labour and productive activities. At the beginning of human social activity the natural prerequisites both outer and inner play a significant role and thus mark all creation and product of society. This is also reflected in terminology. Marx and Engels distinguish between instruments of production given by nature and those created by civilization, the division of labour has come into being in a natural way and is a subject to natural conditions as well as the relation between man and woman in the process of reproduction: the blood-relationship and collective form of acquisition are also taken as natural. Only gradually work performed during manufacturing activity starts gaining ever greater significance in changing the natural and then the products of

labour productive activity are increasingly becoming the social and historical driving forces. The dialectics of the natural and social developments does not disappear, only the proportion of interaction and significance is changing. At work the relations of people towards nature are natural-social relations as well as the relations in the process of reproduction (family relations) are natural-social ones.

Marx and Engels in their further common or individual works (but always in contact and under mutual exchange of ideas) used dialectic of the natural and social at the working out of the Asiatic way of production. The relation of the historically changing activity influencing nature was investigated in their works in which they are concerned with the historically conditioned ways of changing the nature and creation of human environment. Especially Marx in his „Capital“ and Engels in his unfinished paper „The Part Played by Labour in the Transition from Ape to Man“ which contains really topical ideas on ecology. He completely investigated the dialectics of the outer nature and economic activity — the influence of natural differences on the inequality of historical evolution and the social, biological and historical factors. He examined the dependence of the premonogamy forms of the family based on blood and sexual relations and the influence of the new historical driving forces based on labour-productive activity on the origin of monogamy family.

Marx and Engels's approach to the dialectics of the natural and social, biological and historical factors are of great and topical significance in solving a number of questions raised by the evolution both of natural science and the contemporary social evolution. It primarily concerns the problems of ecology and new aspects of the biological-social relation in connection with the development of ecology and new aspects of the biological-social relation in connection with the development as e. g. common biological anthropology (E. O. Wilson). The Soviet scientists pay great attention to these issues leaning on methodological and theoretical approach of Marx and Engels. Engels's contribution to the solution of these problems is especially stressed in the presented paper.

Marie Dohnalová-Slámová

**POZNÁMKA
K ENGELSOVU
ANTI-DÜHRINGOVI**

V úvahách o názorech významných myslitelů máme vždy výhodu, můžeme-li vycházet z prací, jež představují určitou syntézu jejich celoživotního díla. Nesporně mezi ně patří Engelsův „Anti-Dühring“. I když je zaměřen polemicky, obsahuje ve svých třech základních oddílech (Filozofie — Politická ekonomie — Socialismus) jasné shrnutí klasické marxistické teorie. Proto také jeho postavení a vliv v dějinách socialismu byly mimořádné.

Vystihuje to předmluva k 20. svazku spisů Karla Marxe a Bedřicha Engelse: „Engelsova kniha je jedinečným shrnutím vývoje marxismu za tři desetiletí, tj. od jeho vzniku v polovině čtyřicátých let až do poloviny sedmdesátých let 19. století. Obsahuje ve zhuštěné formě vše, čeho za tu dobu dosáhl maximum v oblasti teorie. Engels zde mistrovsky uplatnil metodu materialistické dialektiky. Přitom široce využil svých rozsáhlých znalostí z filozofie, politické ekonomie a historie, dále svého dlouholetého studia přírodních věd a vojenství a rozvinul v „Anti-Dühringovi“ ono skvělé mistrovství polemiky, v němž se Marx a Engels od své společné práce na „Svaté rodině“ a na „Německé ideologii“ neustále zdokonalovali. V široké míře uplatnil a popularizoval ve své knize materiál z prvního dílu „Kapitálu“ a jednotlivé teze z tehdy ještě nepublikované Marxovy „Kritiky Gothajského programu.“¹⁾

Dnes po více než sto letech bouřlivého vývoje lidstva, v němž se odehrály dvě světové války, vznikla první socialistická země a světové socialistické společenství, zaniklo světové koloniální panství kapitalismu a vynořil se „třetí svět“ rozvojových zemí, zahrnující velkou většinu lidstva, je mapa světa radikálně změněna.

Po vybudování základů socialismu se v mnoha zemích otevírají nové obzory

¹⁾ K. Marx — B. Engels, *Spisy* 20, Praha 1966, s. 10.

na základech velké revoluce ve výrobních silách druhé poloviny našeho století — probíhající vědeckotechnické revoluce. Vzniká nutnost řešit velmi složité problémy řízení socialistické společenské produkce na úrovni podstatně odlišné od tradiční industrializace, jakou nikdo v minulém století netušil. Technickým jádrem je objev samočinných počítačů, snad největší inovace v dějinách lidstva, jejich masové nasazení do všech oblastí lidské činnosti a s ním spjatá automatizace produkce. Z této perspektivy se chceme jen na okraj Engelsova díla vrátit k některým myšlenkám, které se výrazně týkají dnešních problémů.

1. VLASTNICTVÍ, KLASICKÁ INDUSTRIALIZACE A VĚDECKOTECHNICKÁ REVOLUCE

Začněme poznámkou o změnách v oblasti vlastnictví, části onoho komplexu, který obvykle zahrnujeme do celku „výrobních poměrů“ konkrétního společenského systému. Při četbě Engelsova Anti-Dühringu si musíme být vědomi, že v době jeho vzniku v 70. letech minulého století — sto let po začátku „průmyslové revoluce“ v Anglii — byla tradiční či klasická industrializace, růst průmyslové velkovýroby stále ještě v raném stadiu svého rozmachu. Ten nastupuje až v posledních desetiletích 19. století. Tehdy se výroba oceli, jež byla důležitým měřítkem vyspělosti průmyslu, zvýšila během třiceti let na světě padesátkrát. Probíhala koncentrace kapitálu a výroby do velkých a mamutích podniků zaměstnávajících tisíce a nakonec desetitisíce lidí, jak to předvídal Marx.

Stále ještě byla většina populace zaměstnána v zemědělství, podle dnešních měřítek málo produktivním: poklesu pod 25 % zaměstnané populace, který je charakteristický pro industrializované země, a velkého přesunu pracujících do průmyslu bylo i v nejvyspělejších zemích dosaženo vlastně až počátkem našeho století. Přesto už do této doby dosáhla produktivita průmyslové práce takového stupně, který lze těžko srovnávat s produktivitou zemědělských společností a s poměry feudálních systémů.

Došlo k ohromnému převratu v celém způsobu života lidí. S industrializací postupovala rychle urbanizace. Průmysl budoval dopravní síť, zmenšoval vzdálenosti, měnil zvyky a tradice, chrlil spotřební zboží, vytvářel nové potřeby — a s nimi nové tíživé sociální problémy. Obraz, který výstižně vylíčili Marx a Engels v Komunistickém manifestu. Půlstoletí poté, co Adam Smith ukázal, že bohatství národů se rodí z práce dělnických mas, byla nastolena otázka spravedlivého rozdělení tohoto bohatství. Řada sociálních myslitelů a utopických socialistů přemýšlela o tom, jak vyřešit protiklady bohatství a přepychu na straně vlastníků podniků a pozemků, a bídy a nedostatku na

straně masové námezdní síly. Otázka sociální a problém rovnosti se staly osou novodobých dějin.

Marx a Engels ve své teorii vědeckého socialismu vycházeli z toho, že už *dosazená* úroveň produktivity průmyslové výroby postačuje k zajištění *dostatku* pro všechny členy společnosti, jestliže budou zespolečenštěny výrobní prostředky, společenská produkce racionálně řízena a vědecky plánována a její výsledky účelně rozdělovány. Uved' me k tomu známé místo z Engelsova Anti-Dühringa: „Možnost zajistit všem členům společnosti prostřednictvím společenské výroby existenci, která je nejen materiálně úplně *dostačující* a den ode dne bohatší, nýbrž která jim zaručuje i úplný svobodný rozvoj a uplatnění jejich tělesných a duchovních vloh, tato možnost je tu nyní *poprvé, ale je tu.*“²⁾

„S převzetím výrobních prostředků společností je odstraněna zbožní výroba, a tím i vláda výrobku nad výrobou. Anarchie ve společenské výrobě je nahrazena plánovitou uvědomělou organizací. Boj o individuální existenci ustává. Teprve tím se člověk v jistém smyslu definitivně vyděluje z říše zvířat, vstupuje ze zvířecích životních podmínek do podmínek skutečně lidských. Okruh životních podmínek obklopujících lidi, který až dosud lidi ovládal, se teď dostává pod vládu a kontrolu lidí, kteří se nyní poprvé stávají uvědomělými, skutečnými pány přírody, protože a tím, že se stávají pány svého vlastního zespolečenštění. Teprve pak lidé používají s úplnou znalostí věci, a tedy ovládají zákony svého vlastního společenského konání, které až dosud stály proti nim jako cizí přírodní zákony, jež je ovládaly. Vlastní zespolečenštění lidí, které dosud stálo proti nim, jako by jim je příroda a dějiny naoktrojovaly, se teď stává jejich vlastním svobodným činem. Objektivní, cizí mocnosti, které až dosud ovládaly dějiny, se dostávají pod kontrolu lidí samých. Teprve pak budou lidé dělat své dějiny s plným vědomím sami, teprve pak budou mít společenské příčiny, které uvedli do pohybu, převážně a ve stále rostoucí míře i účinky, které chtěli. Je to skok lidstva z říše nutnosti do říše svobody.“³⁾

Zajištění dostatku pro všechny členy společnosti, tento prvotní cíl socialismu, není ovšem jednoduchý problém. „Dostatek“ je jistě věc relativní, mění se s vývojovými stupni společenské produkce. Všimněme si, že Engels mluví o zajištění existence „materiálně úplně dostačující“, tedy můžeme říci pokrytí *základních* sociálních potřeb populace, které budou „den ode dne bohatší“, ovšem za předpokladu, že to bude tou měrou, jakou poroste produktivita práce. Dostatek má znamenat jak odstranění přepychu jedněch, tak nedostatku druhých. Ale neznamená prostou *rovnost* rozdělování materiálních statků.

Z hlediska historických zkušeností socialistických zemí dnes vidíme, jak složi-

²⁾ Tamtéž, s. 280 (přeloženo autorkou).

³⁾ Tamtéž, s. 280—281.

tým problémem je právě *míra* rovnosti, otázka, v čem mají být pokryty potřeby občanů stejně (tedy jak určit onen okruh „základních sociálních potřeb“) a do jaké míry a v čem budou muset být diferencované. Protože je stále přítomna „technická“ podmínka dostatku — stálý růst *produktivity* práce. Rozdělování nemůže jít do takového stupně rovnosti, který by oslaboval *zájem* jednotlivců o pracovní výkon, kvalitu, iniciativu tak, že by stagnovala produktivita. Potom by existence nemohla být „den ode dne bohatší“, ale průměrná životní úroveň by stagnovala. Je to také problém známé „nivelizace“, rovnostářství v odměnách za práci, který vznikl v socialistických zemích a jehož řešení je obtížné.⁴⁾

Tato objektivní podmínka pro vznik socialismu — dostatečně vysoký stupeň produktivity práce — se podle Engelse vytvořila už v druhé polovině 19. století v zemích rychlého rozvoje industrializace. Víme ale, že představovala jen možnost socialismu. Její přeměna ve skutečnost závisela na mnoha dalších faktorech, především na činitelích *politických* a kulturních. Marx a Engels zdůrazňovali, že kapitalismus nepřejde v socialismus automatickým působením vývoje techniky a výrobních sil. Musí být překonán třídním bojem, organizovanou a uvědomělou činností proletariátu, jejímž vyvrcholením je sociální *revoluce*, dobytí politické moci dělnickou třídou. To teprve umožní vyvlastnění buržoazie, zespolečenštění výrobních prostředků a budování nového způsobu výroby. Očekávali ovšem, že k této revoluci dojde nejprve v průmyslově vyspělých zemích, kde se vytvořila žádoucí technická základna společenské produkce a kde zároveň s rozvojem industrializace rostl podíl proletariátu až na polovinu zaměstnané pracovní síly.

Chod historie byl složitější. K první socialistické revoluci došlo v Rusku, kde byl stupeň industrializace nízký, masa populace pracovala v zaostalém zemědělství, ale kde existovaly *politické podmínky* pro dobytí moci revoluční stranou. V této situaci viděl V. I. Lenin historickou možnost provést socialistickou revoluci v zemi ekonomicky a kulturně zaostalé, s tím, že po dobytí moci zajistí komunistická strana socialistickou přeměnu ekonomiky a cílevědomá industrializace umožní i technicky dohnat a předejnat kapitalistické země v produktivitě práce.

Povšimněme si nyní prudkého rozvoje výrobních sil. Jejich změny ovlivnily totiž nejen životní způsob a životní úroveň jednotlivců, ale i samotnou problematiku *vlastnictví*.

⁴⁾ K. M a r x v *Kritice Gothajského programu* jasně vysvětlil, že v socialistické společnosti musí existovat diferencované, a ne rovnostářské odměňování jednotlivců — práce schopné populace — a to tak, že každý bude od společnosti dostávat hodnoty v té míře, v jaké sám přispívá k jejímu bohatství svou prací.

Jak jsme uvedli, považovali klasikové marxismu úroveň produktivity práce průmyslové výroby v 70. letech minulého století za postačující objektivní „technický“ základ socialismu. Ale od té doby prošel vývoj výrobních sil dvěma dalšími význačnými stupni, které znamenaly velký vzestup produktivity práce. První představuje určitý závěr tradiční industrializace, koncentrace výroby a kapitálu ve velkopodnicích a nástup vědecké organizace práce a řízení do výroby. Je jím *mechanizace*, charakterizovaná organizací velkovýroby na „běžícím pásu“, typická například v automobilovém průmyslu (H. Ford). Začíná nejprve v USA v 10. letech našeho století a je hned zaváděna i v zemědělství: i zde traktory se sadou zemědělských strojů a rozsáhlé používání strojených hnojiv rychle znásobují produktivitu — jeden zemědělec může vyrobit potraviny zhruba pro třicet lidí! Nastupuje *masová výroba spotřebního zboží*. Jejím symbolem se stává na přelomu 20. let laciný automobil, dostupný širokým vrstvám pracujících.

Zboží, které bylo dříve exkluzivní, přepychové a které si mohli dovolit jen *vlastníci* výrobních prostředků, se stává přístupným pracujícím z jejich mzdy za práci! Vysoká produktivita práce je základem rychlého růstu průměrné životní úrovně. Ta se v nejvyspělejších zemích zdvojnásobuje v průběhu jedné generace, během čtvrtstoletí.

Změny ve výrobních silách si vynucovaly i změny ve výrobních poměrech. Rodinné vlastnictví podniků, typické pro raný kapitalismus, ustupuje formám skupinového soukromého vlastnictví — akciovým společnostem a do jisté míry i státnímu a veřejnému podnikání. Koncentrace a centralizace vede k utváření trustů, kartelů, k monopolizaci jistého stupně, k internacionalizaci kapitálu, jeho expanzi, k vytváření koloniálních říší. Ostré střetání zájmových skupin, velké strukturální změny ve výrobě a bezohledná soutěž o maximální soukromé zisky vedou však, jistě s mnoha dalšími faktory, k velké světové krizi kapitalismu počátkem 30. let, která hrozí revoluční situací. Kapitalismu se ji podařilo zvládnout podstatnou změnou ekonomiky a politického systému, nástupem řízení ekonomiky jako celku státem, používajícím k tomu nepřímých ekonomických a politických nástrojů. V USA se tato změna uskutečňuje nástupem keynesovské ekonomické teorie a její realizací v Rooseveltově politice „nového údělu“. Ale v některých zemích krize vyústí ve fašistickou diktaturu (Německo, Itálie, Japonsko).

Z hlediska naší problematiky musíme vidět, že se tak v průběhu padesáti šedesáti let vcelku značně změnilo postavení a životní úroveň pracujících. Růst produktivity práce a masová výroba spotřebního zboží umožnila, aby *soukromé vlastnictví* předmětů dlouhodobé spotřeby — bytů, domů, aut, vybavení domácností atd. se ve formě „osobního“ vlastnictví stávalo *všeobecným*. Ne ovšem vlastnictví podniků, výrobních prostředků. Ale výsledek byl podobný: to, co

dříve bylo výsadou běžného každodenního života vládnoucích tříd díky jejich vlastnictví výrobních prostředků — tedy vlastnictví „ve velkém“, toho se začaly zmocňovat široké vrstvy „v malém“: nemohly si sice dovolit přepychový vůz, luxusní vilu apod., ale vůz, dům a vybavení domácnosti ano. Touha po tom mít tyto věci je velká, protože většina námezdně pracujících celou epochu nevlastnila nic.

Tak vznikají počátky „konzumní společnosti“, „spotřebitelského způsobu života“, *soukromovlastnické* životní orientace, se strachem o majetek, snahou zajistit jej a rozmnožit. To vše bylo dříve charakteristické pro skupiny maloburžoazie. Jak Marx ukázal v Ekonomicko-filozofických rukopisech, v takových poměrech drobného vlastnictví kvetou všechny nectnosti maloměšťáka, vládne všeobecná závist a průměrnost. Ideálem není jen mít, ale *mít víc* než druhý, než soused. A všichni se posuzují podle toho, kolik mají.

Samozřejmě rozdíly mezi bohatými a chudými nejsou zrušeny, což potvrzují i výzkumy struktury soudobé kapitalistické společnosti. Ale i když i v nejvyspělejších kapitalistických zemích existuje nemalá vrstva chudých, dokonce takto oficiálně klasifikovaných, je chudoba věc relativní: i chudí mohou mít domek, auto, ledničku, televizor. To silně ovlivňuje skutečnost, že ve většině z dvaceti technicky nejvyspělejších zemí kapitalismu neexistuje silné revoluční hnutí proti systému, za likvidaci „statu quo“, že pracující se tzv. „integrují“ do kapitalismu. Bohatství se projevuje spíše jako podíl na moci, vládě a rozhodování než v každodenním životě. Velká většina lidí žije podobně, jezdí autem, nosí stejné šaty, dívá se x hodin na televizi, je formována „masovou kulturou“. Vzniká typ člověka „vnějškově řízeného“, „organizačního“ apod.

Druhý stupeň vývoje výrobních sil, období *vědeckotechnické revoluce* po 2. světové válce dále mohutně stupňuje produktivitu práce a mění život lidí. Ve společenské produkci nastupuje elektronizace a automatizace, „průmysl vědy a objevování“, nová oblast informací a komunikací. V zemědělství „zelená revoluce“ genetiky zvyšuje produktivitu tak, že jeden zemědělec už uživí padesát a více lidí a v zemědělství pracují 5—4 % zaměstnané populace. To, co v každodenním životě znamenal v období tradiční industrializace automobil, televizor, přejímá dnes osobní počítač (v USA jedna firma z desítek výrobců — IBM jich dala v roce 1982—1983 na trh 1,5 miliónů s 30 000 použitelnými programy), videokazety apod. Cena osobního počítače (700 dolarů) se rovná třetině průměrného měsíčního platu kvalifikovaného dělníka. Japonsko v čele ostatních zaplavuje trhy lacinými televizory, fotoaparáty, magnetofony, videokazetami, motocykly, automobily. Bez řídicích elektronických systémů jsou dnes nejrůznější stroje a přístroje prakticky neprodejné na mezinárodním trhu.

Prudký rozvoj vědeckotechnické revoluce umožňuje další změny ve vlastnictví podniků, výrobních prostředků. Typická je v těchto zemích smíšená

ekonomika, v níž vystupují různé formy vlastnictví — od individuálního soukromého, skupinového družstevního, vlastnění podniků zaměstnanci, přes akciové společnosti až po státní podniky (většinou ne přes 10 %). Řízení a organizace práce se dostalo na vysokou úroveň s plným využitím počítačů.

Tato sociální situace, a to znovu opakujeme, má složité příčiny a je v různých kapitalistických zemích odlišná. My chceme jen ukázat, jakou roli v ní hraje onen důležitý faktor, jímž je vzniklé „osobní“, soukromé *vlastnictví*. Přívlastek „osobní“ uvádíme proto, že právě tak „osobní“ bylo v období raného kapitalismu vlastnictví výrobních prostředků. Nyní je jeho existence podmíněna hromadnou výrobou zboží dlouhodobé spotřeby.

2. PROBLÉMY ZBOŽNĚ PENĚŽNÍCH VZTAHŮ

Podívejme se teď alespoň stručně, jak a do jaké míry se tyto důsledky rychlého vývoje výrobních sil — během jednoho století! — dotýkají i zemí socialistických a jak se projevují v rámci velmi odlišné ekonomiky.

Engels říká, že s převzetím výrobních prostředků společností je *odstraněna zbožní výroba*. První socialistický stát hned po vítězství revoluce také skutečně realizoval představy klasiků marxismu o nové nekapitalistické ekonomice. První historickou formou zespolečenštění výrobních prostředků bylo ustavení *státního* vlastnictví průmyslových podniků.⁵⁾ V období „válečného komunismu“ (1918—1921) byly v oblasti *výroby* řízené státem zrušeny tržní mechanismy a zbožně peněžní vztahy a zavedeny mechanismy *rozdělování* hmotných prostředků. Stejně tak nastoupilo rozdělování v oblasti *spotřeby*, prakticky formou lístkového systému, charakteristického pro válečná nedostatková hospodářství.

Období NEPu (1921—1924) znamenalo sice návrat k tržnímu hospodářství a zbožně peněžním vztahům, ale v omezeném rozsahu: jen pro milióny soukromých vlastníků zemědělských podniků (jímž byla rozdělena statkářská a občinnová půda), a jen pro objem produkce, který zbyl po odevzdání příslušné kvóty státu. Ustavovaly se orgány státní plánovací komise, které měly centrálně řídit a plánovat celou výrobu socialistické země.

Po období zápasů o koncepci socialistické ekonomiky (1924—1927) vítězí orientace na rychlou industrializaci země souběžně s kolektivizací zemědělství,

⁵⁾ Někdy se setkáváme s tím, že se ztotožňuje společenské vlastnictví se státním. To je nesprávné, už proto, že společnost není totéž co stát. Nebereme-li pojem „stát“ ryze abstraktně, musíme do něj zahrnout především státní aparát, řídicí a administrativní strukturu „státních zaměstnanců“. Státní vlastnictví podniků — to znamená, že je řídí a disponuje s nimi státní aparát, ministerstva, resorty apod. — je *jen jedním* typem nesoukromého vlastnictví, vedle družstevních a dalších různých forem samosprávy pracujících (Marx). V. I. Lenin považoval v daných historických podmínkách Ruska státní kapitalismus za pokrok, který umožní socialistické změny.

zrušením soukromého vlastnictví půdy a základních výrobních prostředků (zemědělských strojů): ty jsou rovněž zestátněny a zemědělská produkce je podrobena centrálnímu řízení stejně jako průmyslová výroba.

Během prvních pětiletok (1929—1938) se ustavuje *systém* nové socialistické ekonomiky. Je to systém centrálního přímého (direktivního) řízení a plánování činnosti všech podniků prostřednictvím hmotně objemových úkolů a ukazatelů. kdy kritériem výkonu všech jednotek je plnění plánu. Je to systém, který v podstatě funguje dodnes v socialistických zemích a je dnes chápán jako model „extenzivního růstu“ ekonomiky.

Jak v něm byl vyřešen problém tržní výroby a *zbožně peněžních* vztahů? Dosud totiž trvají teoretické diskuse mezi marxistickými ekonomy ve všech socialistických zemích o tom, do jaké míry je socialistická produkce zboží výrobou nebo do jaké míry a jak má využívat zbožně peněžních vztahů. Spolu s tím jdou různá praktická opatření k uvolnění těchto vztahů v rámci socialistické ekonomiky, v různých zemích v odlišném rozsahu, a to zvláště pod tlakem nutnosti přejít od extenzivního růstu hospodářství k intenzivnímu rozvoji organicky spojenému s požadavky vědeckotechnické revoluce.

Vraťme se ještě k teoretickým úvahám Marxovým a Engelsovým. Ti ukázali, že historicky specifickým způsobem výroby kapitalistického společenského systému je rozvinutá průmyslová zboží výroba s mechanismy trhu a konkurence. Proto proletářská revoluce musí zlikvidovat tuto ekonomickou podstatu kapitalismu a vytvořit *nový*, komunistický způsob výroby. To vyžaduje *zrušit* zboží výrobu a s ní spjaté zbožně peněžní vztahy, zespolečnit vlastnictví výrobních prostředků (Marx: formy samosprávy pracujících), ustavit vědecké řízení a plánování společenské produkce a namísto peněžních vztahů zavést formy *rozdělování* („přímého rozdělování“), a to nejen v oblasti spotřeby („každému podle jeho potřeb“), ale především také v oblasti výroby.

Neřešili ovšem otázku, *jakými* prostředky a mechanismy budou ve výrobě nahrazeny zbožně peněžní vztahy a tržní mechanismy. Bylo jim ale zřejmé, že to musí být prostředky, které by maximálně podporovaly rozvoj výrobních sil, uplatnění vědy a techniky a nejracionálnější hospodaření.

Jen v Kritice Gothajského programu se Marx zabýval problémem přechodu od kapitalistické zboží výroby ke komunistické a vyvodil, že pokud jde o oblast spotřeby, nemůže být hned zaveden systém rozdělování podle potřeb. Odměňování podle individuálního výkonu musí nejprve zajistit vysokou produktivitu práce a hojnost produktů (včetně toho, aby lidé považovali efektivní práci pro společnost za samozřejmost), aby bylo „z čeho“ rozdělovat.

Ekonomický systém socialismu v SSSR musel být řešen pod tlakem situace *prakticky*, na základě zkušeností „válečného komunismu“ a „NEPu“, v podmínkách, kdy *teoreticky* nebylo jasno a názory ekonomů byly i protichůdné.

Jak tedy byl vyřešen problém zbožní výroby prakticky? Nejde nám o podrobnou analýzu systému, ale jen o zásadní rysy, jež se vztahují k problému zformulovanému v první části stati. V oblasti výroby byly, jak jsme řekli, v rámci centrálního řízení a plánování zbožně peněžní vztahy plně nahrazeny principy hmotně objemového rozdělování: podnikům se určovalo, co a v jaké kvantitě mají vyrobit, a přidělovaly se jim k tomu od jiných výrobců suroviny, energie, polotovary, součásti, pracovní síly atd. Zbožně peněžní vztahy (ceny) přestaly působit jako regulátor výroby. Tím se staly centrální společenské instituce. Peněžní vztahy zůstaly pouhou formou, „slupkou“.⁶⁾

Ale na druhé straně ve spotřebě, ve směně mezi výrobou a spotřebiteli byly naopak zrušeny principy rozdělování spotřebního zboží, jež fungovaly v období „válečného komunismu“, a byly zavedeny peněžní vztahy: pracující byli odměňováni penězi a za ně si opatřují věci sloužící k uspokojování svých potřeb.

Výroba spotřebních statků nepodléhá zákonitostem trhu a není ovlivňována poptávkou spotřebitelů. Je určována centrálním plánováním stejně jako výroba výrobních prostředků, takže spotřebitel nemá vliv na množství určitého „zboží“. Ani cena spotřebních tovarů není určována zákony nabídky a poptávky, ale centrální institucí, cenovým úřadem. Výše odměny za práci jednotlivce není určována působením hodnotového zákona, ale opět centrální institucí (státní mzdovou komisí), a tím je dán i rozsah spotřebního zboží, jež si jedinec může opatřit.

Z toho vyplývají dvě specifické okolnosti:

- a) Protože podniky nemají přímou vazbu své produkce na potřeby spotřebitelů, nemusí je znát a přizpůsobovat jim svou výrobu, závisí rozsah a kvalita uspokojování potřeb populace zcela na znalosti těchto potřeb řídicími a plánujícími orgány a na jejich schopnosti zajistit takovou výrobu, která by je dostatečně uspokojovala. Každý nedostatek v systému řízení a plánování se pak musí projevit jako existence „nedostatkového zboží“, které nelze dostat v obchodech za úředně stanovenou cenu — a začne působit hodnotový zákon, který vyžene reálnou cenu vysoko nad průměrné očekávání.
- b) Protože na výši odměny za práci nepůsobí hodnotový zákon, pak nebude-li odpovídat určení mezd skutečnému výkonu, kvalitě a složitosti práce, dojde k procesu nivelizace a v jeho důsledcích k oslabení motivace jednotlivců a k průměrné nebo nízké produktivitě práce. Dojde-li pak k spojení disfunkcí v obou oblastech — a cena třeba základního, ale nedostatkového spotřebního

⁶⁾ „... V oblasti ekonomického oběhu uvnitř země ztrácí výrobní prostředky vlastnosti zboží, přestávají být zbožím, dostávají se mimo rámec sféry působnosti zákona hodnoty a podržují pouze vnější slupku zboží (kalkulace aj).“

S t a l i n , J. V. , *Ekonomické problémy socialismu v SSSR*, Praha 1952, s. 53 (přeloženo autorkou).

zboží stoupne na ceny mimo oficiální obchod podléhající hodnotovému zákonu, přičemž mzdy zůstanou „průměrné“, takže si za ně lidé toto zboží nebudou moci opatřit, budou hledat jiné zdroje zisků, než je práce v zaměstnání, aby potřebných nebo žádoucích předmětů dosáhli mimo oficiální obchod.

Vláda peněžních vztahů ve spotřebě nebyla původně absolutní. Protože i zboží pokrývajícího základní potřeby byl nedostatek, fungoval i zde v určitém rozsahu princip rozdělování. Nejmarkantněji v oblasti bydlení: byty nemohly být získány koupí, byly přidělovány jednotlivcům a rodinám státem, a dokonce za cenu ekonomicky neefektivní (nízké nájemné). Také ve zdravotnictví a ve školství — tyto velké oblasti uspokojování základních potřeb byly vyňaty z působení zbožně peněžních vztahů a vládne v nich komunistický princip rozdělování podle potřeb.

Podívejme se na problém zbožní výroby v socialismu *teoreticky* a položme nejprve otázku, co vlastně charakterizuje kapitalistickou výrobu zboží. Víme, že některé prvky zbožní výroby existovaly už v předkapitalistických společenských systémech — peníze, trh atd. Ale teprve v kapitalistické ekonomice vzniká zvláštní *komplex* faktorů, v němž se tyto prvky spojují s jinými v nový celek, *systém*, v němž se jednotlivé prvky vzájemně podmiňují.

O jaký komplex jde? Víme, že jeden jeho důležitý prvek — *peníze* — vznikl už ve starověku jako důležitý prostředek směny, obecný ekvivalent směnné hodnoty nejrůznějších produktů, se vyvinul z primitivnějších prostředků směny, které neměly výhody jeho obecnosti. Proto sama realizace směny, prodej — koupě prostřednictvím peněz ještě nepředstavuje kapitalistické hospodářství a může být využita i jinými systémy.

Podobně *trh* sám o sobě je sice historicky podmíněn dělbou práce (především mezi zemědělstvím, řemeslem a obchodem), ale do jisté doby představuje jen místo, kde se uskutečňuje směna a kde může vznikat obchodní kapitál. Většina výrobců nevyrábí pro trh, ale buď své výrobky odvádí vlastníku výrobních prostředků, který je spotřebovává, nebo je spotřebovává sama. Na trh jdou pak víceméně jen přebytky. Vlastní výroba pro trh je podmíněna dalším růstem dělby práce, produktivity a populace.

Které tedy specifické prvky přináší kapitalismus počínaje zhruba 16. stoletím? Především nepochybně to, že vznikají prvky *průmyslové*, tovární výroby s vyššími stupni dělby práce a s vyšší produktivitou, jejichž produkce je přímo určena na trh, pro spotřebu anonymních kupců. Obchodní kapitál je *investován* do průmyslové výroby. Vzniká typ podnikatele v rámci celkové změny společenského *hodnotového* systému.

Zatímco ještě ve feudální společnosti je cílem vládnoucích majetných vrstev zábava a spotřeba, vystupuje nyní do popředí hodnota *práce* s příkazem investovat přebytky do podnikání a rozšířené produkce. *Podnikání* se dostává do

ochrany právního řádu, vítězí ideologie a politika svobody podnikání a *volné soutěže*: každý může podnikat a vstupovat do soutěže s ostatními, konkurenci je dán volný průběh. Stát nemá nijak zasahovat do ekonomických mechanismů, má jen zaručovat prostor pro volnou hru sil mezi soukromými vlastníky podniků. Teorie liberalismu předpokládá, že maximální prospěch podnikatelů vede také k maximálnímu užtku pracujících a celého státu, protože „přirozený výběr“ prosazuje nejschopnější a nejpodnikavější. Tyto základní prvky nového systému musíme mít na mysli.

V tržní výrobě v podmínkách volné soutěže, kde nikdo nemá v žádné oblasti *monopol*, je kritériem úspěšného výkonu peněžní *zisk*, zhruba rozdíl mezi výrobními náklady a cenou realizovanou na trhu. Bez docílení zisku je podnikání ztrátové a daný výrobce musí ustoupit jiným, produktivnějším. Žádný výrobce neví ovšem předem s jistotou, zda uspěje. Proto každé podnikání s sebou nese značné riziko. Výroba je zaměřena na spotřebu a *spotřebitele*, na jeho *poptávku* po určitém zboží, jímž chce uspokojovat své potřeby. Producent musí předem tuto potřebu poznávat a hodnotit. Má-li to dělat racionálně, musí mít možnost *propočítat* si, zda se mu podnikání v dané oblasti vyplatí, zda může očekávat zisk. Aby to mohl činit, musí existovat nějaké mechanismy, které objektivně, to jest nezávisle na jednotlivém subjektu, určují *ceny* zboží.

Tím se dostáváme k hlavnímu zákonu kapitalistické ekonomiky, *hodnotovému zákonu*, který začíná působit v uvedených podmínkách. Zformulovali jej představitelé klasické politické ekonomie Smith a Ricardo a podrobně jeho fungování rozebral K. Marx. Protože se často setkáváme s ne zcela přesným chápáním tohoto zákona, vyložíme jej blíže. Bude pak jasné, že neznamená pouhou *existenci* „zbožně peněžních vztahů“. Jen to, že směna se buď vůbec nebo také uskutečňuje v penězích, nebo že se ve výrobě nějak objevují „zbožně peněžní vztahy“.

Stručně řečeno hodnotový zákon říká, že v daných podmínkách se *cena* zboží rovná jeho *hodnotě*, že je tedy hodnotou vyjádřenou v penězích. V jednotlivých případech existuje kolísání způsobené tím, že míra zisku se mění. Z hlediska výrobce se cena rozkládá na dva základní faktory — výrobní náklady a zisk (jehož míra závisí na mnoha okolnostech), z hlediska spotřebitele vystupuje *užitná* hodnota, užítkovost výrobku vzhledem k potřebám (a ta se mění v závislosti na míře uspokojení potřeb). Dlouhodobě ovšem existuje na straně výroby tendence k zprůměrnování tlakem trhu, na straně spotřebitele poptávka po novém zboží. Tato rovnost ceny a hodnoty („směnné hodnoty“) je velmi důležitá. Hodnotu jakéhokoliv výrobku, ale nejen výrobku v pravém slova smyslu, nemůžeme totiž určit *přímo*, ale jen zprostředkovaně, prostřednictvím mechanismů trhu, směny, poptávky. Hodnota stejně jako cena nejsou nikdy absolutní, vždy jen relativní, v závislosti na složitém komplexu faktorů.

Řekli jsme, že hodnotový zákon působí „za daných podmínek“. To je pochopitelné, protože každý zákon, i třeba fyzikální, je vázán na určité podmínky. Aby mohl hodnotový zákon působit, musí být splněny ony podmínky, o nichž jsme mluvili a které charakterizují vznik kapitalismu, ve svém komplexu. Můžeme se teď ptát, které faktory pak způsobují, že cena na trhu objektivně vyjadřuje hodnotu. Z technického hlediska je můžeme rozdělit do základních subsystémů — faktorů výroby, faktorů spotřeby a mezinárodního trhu.

Systém vnitřních výrobců je ve svobodném podnikání určován konkurencí, do níž může vstoupit každý, kdo sežene potřebný kapitál. V každé oblasti existuje vždy určitý počet výrobců (monopolizace by zničila samy podmínky fungování kapitalistické výroby, proto může jít jen do určitého stupně), takže žádný subjekt nemůže diktovat cenu na trhu. Nadto vstupují do hry zahraniční výrobci, jejichž úsilí může být sice ztíženo různými ochrannými opatřeními, ale nemůže být zcela vyloučeno. Ze strany výroby působí tedy na určení hodnoty a ceny zboží výše výrobních nákladů (cena energie, surovin, pracovní síly, techniky apod.) velmi proměnlivých místně i časově, a ani žádný výrobce ani výroba vcelku nemůže cenu určovat. Ta je na jednotlivých subjektech nezávislá.⁷⁾

K tomu ovšem přistupuje stejnou vahou stránka směny a spotřeby. Vždyť výroba je určena pro směnu, spotřebu, pokrytí potřeb populace, i když soukromý zisk vystupuje jako bezprostřední cíl podnikání. Kdyby produkty neměly užitek pro lidi, nepokrývaly jejich potřeby (neměly „užitnou hodnotu“), neměly by ani žádnou hodnotu a cenu. Zboží sice vyrobené, ale neprodané, nemá pak ani cenu, ale ani hodnotu, ba má ji minusovou, tj. marně vynaložené výrobní náklady. A tak faktory poptávky (vzácnost, módnost, novost atd. zboží) určují stejně cenu jako faktory výroby!⁸⁾

Tím tedy je dána objektivnost hodnotového zákona, objektivnost hodnoty a ceny. A tím se také cenové mechanismy stávají regulátory celého hospodář-

⁷⁾ Vidíme-li vývoj průmyslové výroby v celkovém rámci společenském, vyvstane nám jasně úloha vědy a techniky. Jejich rozvoj především od 17. století podmiňoval konstrukci strojů, základního prvku průmyslové výroby, a umožnil přechod od používání prostých nástrojů k práci mechanismů. Z toho plyne, že z faktorů určujících efektivnost a rentabilitu výroby, hodnotu a cenu „výrobní“ význačně stoupá role nové techniky a klesá objem pracovní síly. Kvalitativního skoku dosahuje tento trend nástupem počítačů a automatizace, kdy celé výrobní cykly probíhají bez vynakládání pracovní síly člověka: ta je nahrazena pracovní silou strojů. Konkurence vykonává na podnikatele tlak, aby neustále inovoval výrobní prostředky a zmenšoval podíl živé práce. Ovšem stejně tak tlak spotřebitelů, poptávka po špičkovém zboží. Role vědy a techniky se projevuje i v tom, že pro samotnou produkci zboží mají stále větší význam předvýrobní etapy a „nevýrobní“ sféry.

⁸⁾ Musíme se oprostít od vžitě představy, že poptávka neurčuje hodnotu zboží. Mnoho lidí se domnívá, že zboží, které jde na trh, má už konečnou hodnotu plynoucí z činitelů výroby. Uznává se sice, že poptávka (potřeba) může mít vliv na cenu, ale ne na hodnotu. Podle toho by však mělo mít hodnotu i množství zboží, které nikdo nechce a jež je neprodejné.

ství. To je rozhodující kritérium kapitalistické zbožní výroby, které se projevuje i v tom, že měřítkem každého podnikání je *zisk*.

Po tomto výkladu můžeme konstatovat, že socialistický systém výroby *není* a nemůže být zbožní výrobou, jejíž systém rozvinul kapitalismus, včetně dnešního nepřímého řízení ekonomiky státem. Nemohou v něm fungovat mechanismy hodnotového zákona a ceny nemají regulativní funkci. *Systém* je podstatně odlišný, i když v něm mohou vystupovat *některé prvky* rozvinuté zbožní výroby. To jsou ovšem dvě různé věci. Engelsova teorie o zrušení zbožní výroby se tak historicky uskutečnila.

Které prvky socialistická ekonomika využívá? Především *peněz* jako obecného měřítka hodnoty a prostředku směny mezi výrobou a spotřebiteli. A to proto, že zatím neznáme dokonalejší prostředek dostatečně odpovídající dnešnímu složitému systému společenské produkce a ekonomického života.⁹⁾ Peněžní (nebo jak se říká „zbožně peněžní“) vztahy vystupují tu ale jen ve své funkci zprostředkovatele vztahu „prodej — koupě“, jako cena spotřebního zboží vůči spotřebiteli. Nejsou regulátorem výroby, tím je centrální řízení a plánování. Všechny ceny výrobků jsou určovány jediným subjektem — státním cenovým úřadem, a ne hodnotovým zákonem, jež charakterizuje kapitalistickou výrobu a trh.¹⁰⁾

Chápeme-li socialistickou ekonomiku a celou novou sociální strukturu jako proces, jako systém, který se stále ještě dotváří a přetváří, musíme věcně poznávat stávající a vznikající rozpory a protiklady, z nichž některé nebyly dosud efektivně vyřešeny a překonány.¹¹⁾ Nesporně i proto, že nejsou dostatečně propracovány teoretické koncepce (například právě dalšího vývoje ekomi-

⁹⁾ Zatím použité formy *rozdělování spotřebních statků* jsou formy lístkového přidělového systému, jenž je součástí nedostatkového (typicky válečného) hospodářství. Zde jednotlivé hodnoty (například 1 kg cukru) nejsou obecně směnitelné (třeba za pár bot) v legální síti rozdělování a žádná nevystupuje jako obecná hodnota ve vztahu „prodej — koupě“. Ale každé nedostatkové hospodářství vyvolává k životu „černý trh“, kde okamžitě působí zákony nabídky a poptávky a objeví se dvě formy směny: první, peněžní, redukuje rozmanitost výrobků na peněžní ekvivalenty; druhá představuje vlastně naturální směnu, kdy jeden obecně žádaný nedostatkový produkt vystupuje jako měřítko směny za všechny ostatní nedostatkové výrobky, přičemž ty mohou být zastoupeny nějakou službou. Zatím neznáme jiné, stejně přiměřené nebo vhodnější prostředky rozdělování v takovém hospodářství, kde na trhu existuje dostatek nebo i přebytek produktů odpovídajících současným potřebám populace.

¹⁰⁾ Protože ceny nevystupují jako regulátor produkce, nemohou hrát objektivní funkci v účetnictví podniků a v propočtech rentability činnosti podniků. Může se stát, že vezme-li cenový úřad za základ stanovení ceny určitého produktu výrobní náklady příslušného podniku, bude cena vyjadřovat průměrné (nebo dokonce zaostalé) výrobní poměry, udržovat nerentabilní situaci a rozcházet se s objektivní hodnotou. Což se ovšem projeví v zahraniční směně, kde lze uplatnit jen výrobky špičkové užitné hodnoty, chceme-li dosáhnout špičkové ceny. Potom vystupuje teprve mezinárodní trh jako kritik vnitřní cenové politiky a ukazatel rentabilnosti podnikání.

¹¹⁾ Uvedme třeba problematiku odměňování práce. Nivelizace, která je důsledkem praktické mzdové politiky, je v protikladu k principům odměňování jednotlivců podle skutečného výkonu, složitosti práce a kvality a z nich plynoucí diferenciaci. Snahou o řešení je například nyní v ČSSR vytvářený Program zvýšení ekonomické účinnosti mzdové soustavy.

ky), a mnohé problémy se proto pod tlakem skutečnosti musí řešit pragmaticky, pouze dílčím a ne systémovým přístupem. Takovým případem je kolísání ekonomické teorie v otázkách zbožní výroby.

V souvislostech naší stati chceme upozornit na specifický druh protikladů, které vystupují v systému „výroba — spotřeba — potřeby“ a ve vztazích mezi výrobcí a spotřebiteli. A které nemají jen čistě ekonomickou povahu, ale i sociální důsledky. Vraťme se nyní, když jsme vyložili problematiku zbožní výroby, k oněm historickým změnám, o nichž jsme mluvili v první části. Také socialistická výroba, po technické stránce výrobních sil víceméně na úrovni vyspělých zemí kapitalistických, je hromadnou velkopřmyslovou výrobou spotřebních produktů.¹²⁾ A v socialistické společnosti se také objevuje (nebo přežívá?) ono všeobecné osobní vlastnictví předmětů dlouhodobé spotřeby — domů, aut, chat, pozemků, peněz, luxusních předmětů.

Zatímco v oblasti výroby neexistuje soukromé vlastnictví a nevládnou peněžní vztahy — ty jsou jen onou „slupkou“, pouhou formou rozdělování hmotných faktorů podle plánu, v oblasti spotřeby naopak vládnou peněžní vztahy (koupě — prodej), a ne rozdělování (například přidělování bytů, aut apod. podle objektivní potřeby), a existuje osobní majetek předmětů dlouhodobé spotřeby a obecně peněz.¹³⁾

Váha peněz v každodenním životě lidí je posilována tím, že zatím stále ještě existuje řada „nedostatkových“ produktů jak v okruhu nejzákladnějších potřeb (především bydlení), tak v oblasti kvalitních, módních, luxusních apod. statků. A protože ty nejsou všeobecně ke koupi za úředně stanovené ceny, snaží si je spotřebitelé opatřit podle míry svých potřeb a přání za přeměněné ceny mimo oficiální obchod. Nivelizace v odměnách za práci jim většinou neumožňuje získat potřebné peníze vysokým pracovním výkonem, kvalitou, vzděláním. Důsledkem je subjektivně pociťovaný tlak na jednotlivce, aby hledali příjmy z jiných zdrojů, než je jejich zaměstnání. Ty jsou nejrůznějšího druhu.¹⁴⁾

A tak nevyřešení tohoto protikladu, s nímž souvisí rozpory v systému odměňování, se projevuje v směrech, které musíme z hlediska principů socialismu

¹²⁾ „Pokud jde o předmětnou stránku výrobních sil, neliší se socialismus od materiálně technické základny kapitalismu prakticky nijak.“

J. M a k a l, *Význam Marxovy teorie pracovní hodnoty pro teorii politické ekonomie socialismu*, in: *Oeconomica*, 1983, 2, s. 33, Univerzita Karlova, Praha.

¹³⁾ Tak žádný podnik nemůže od druhého získat jeho produkty (např. energii, suroviny, polotovary) za peníze, koupí na trhu. Může je odebírat v předem naplánovaných hmotných objemech v rámci dodavatelsko-odběratelských vztahů, přičemž převody jsou provázány i peněžními vztahy. I částky přidělené řídicími orgány na investice musí být zajištěny hmotně objemovými výkony v plánu.

¹⁴⁾ Viz: K. V a v r i n č í k, *Rok 2000: Spor o budoucnost člověka*, 2. vyd., Praha 1984.

považovat za negativní. Předně vyvolávají soukromovlastnické životní orientace lidí a vzory konzumentského životního způsobu s příslušnou majetkovou a peněžní „prestíží“ a „postavením“, protikladné cílům socialistického životního stylu. A dále, jejich důsledkem je *nežádoucí* sociální diferenciacie — velké rozdíly v životní úrovni jednotlivců a rodin, jež nejsou dány jejich pracovním přínosem pro společnost, ale parazitováním na společenském bohatství.¹⁵⁾

Domníváme se, že včasné řešení tohoto protikladu stejně jako rozporů v systému odměňování práce je důležitým momentem souladu mezi výrobními silami společnosti, které rychle mění vědeckotechnická revoluce, a komplexem výrobních vztahů společnosti. I základním prvkem rozvoje socialistické morálky a nového životního stylu.

Vycházejíce z Engelsových tezí v Anti-Dühringu jsme se pokusili zformulovat některé problémy vývoje socialismu, který se mezitím změnil z teorie ve význačnou sociální realitu dnešního světa. Problémy, které dostávají nové významové rysy v souvislostech plánovitého řízení přechodu socialistické ekonomiky k intenzivnímu rozvoji a k rychlému uplatnění vědeckotechnického pokroku. Tím vznikají i nové úkoly pro sociologickou teorii.

¹⁵⁾ Tak jugoslávský list „Borba“ v informaci o jednání jednoho z pracovních orgánů Skupštiny SFRJ (parlamentu) konstatuje: „Bezpracné obohacování za pomoci různých machinací a zneužívání postavení vytvořilo v jugoslávské společnosti *ohromné sociální rozdíly*, které vážně ohrožují nejenom ekonomický systém, nýbrž přímo útočí na společenskopolitický systém i na důvěru v jeho skutečné hodnoty ... Značná část společenských prostředků se dostává do *soukromých kapes* nejenom za pomoci machinací a trestné činnosti, ale i některých neúčinných vztahů a mezer v zákonných opatřeních. O bezpracném obohacování a vytváření sociálních rozdílů se jednalo již i dříve, ale krok k nápravě se zatím neudělal.“ Podle Rudého Práva z 29. 2. 1984.

**Примечание
к „Анти-Дюрингу“
Энгельса**

Резюме

Статья исходит из „Анти-Дюринга“ Энгельса, из его тезиса о продуктивности производственных сил общества, как объективного условия распределения довольства и об отмене товаро-денежных отношений в новом коммунистическом методе производства. Рассматриваются изменения, происшедшие со времени написания приведенного творения в области собственности. Развитие производственных сил прошло через две знаменательные стадии, которые означали резкое повышение производительности труда: через механизацию крупного промышленного производства и связанное с ней массовое производство товаров широкого потребления, которое делает возможным большой рост личной собственности и возникновение „потребительского общества“; и через развитие научно-технической революции, которая означает качественно новый этап производственных сил.

Энгельс предполагал, что социалистическая революция устранил товарное производство. На самом деле в области производства денежные отношения были заменены материально-объемным распределением, но в области потребления, за исключением школьных услуг и здравоохранения, денежные отношения существуют. В социализме механизмы закона стоимости в крупном промышленном производстве заменены прямым центральным управлением и планированием, цены перестали быть регуляторами производства. Но то, что денежные отношения господствуют в области потребления создает специфическое противоречие, которое вместе с отрицательными последствиями нивелировки зарплаты вызывает стремление отдельных лиц к побочным заработкам, образцы потребительского образа жизни и нежелательную социальную дифференциацию. Решение указанного противоречия является условием дальнейшего развития социализма.

**Some Notes
on Engels's
"Anti-Dühring"**

Summary

The article is on Engels's Anti-Dühring, on his theses on the productivity of productive forces in the society as an objective prerequisite of the distribution of goods, on the abolition of goods—money relations in the new communist way of production. The changes that have appeared in the sphere of ownership since publishing this work have been investigated. The development of productive forces has undergone two significant epochs that meant steep increase in the productivity of labour: the mechanisation of industrial production on a large scale connected with mass production of consumer goods, which enables a great increase in personal property and the beginning of „consumer society“; with the development of the scientific technological revolution typical for the new stage productive forces.

Engels supposed that socialist revolution would remove the production of goods. In fact money relations within the sphere of production have been substituted by planned distribution of instrument of production, but in the sphere of consumption money relations still exist with the exception of school system and health organisations. Under socialism the mechanisms of the value law in industrial large scale production have been substituted by direct central management and planning system, the prices have stopped regulating the production. But the fact that money relations dominate the sphere of consumption represents a specific contradiction which together with the negative consequences of the levelled wages brings about individual efforts to obtain extra profit, models of consumer life and undesirable social differentiation. The solution of this contradiction means a prerequisite for further development of socialism.

Zdeněk Roll

**ENGELSOVO
POJETÍ JAZYKA
JAKO VÝCHODISKO
SOUČASNĚ MARXISTICKÉ
SOCIOLOGIE JAZYKA**

ÚVOD

Jestliže se máme v krátkosti zmínit o některých Engelsových názorech na jazyk a o jejich významu pro současnou sociologii jazyka, je třeba v úvodu učinit několik poznámek. Předně je tu historické hledisko: je nutné si uvědomit, jaký pokrok učinila a kolik doslova revolučních změn zaznamenala jazykověda od dob Engelsových. To nám umožní pochopit, jak progresivní a vědecky prozíravé byly Engelsovy názory na jazyk. Máme zde na mysli především názory na otázky o původu a genezi jazyka, po jeho vztahu k myšlení a společenské praxi.

Ačkoli víme o Engelsově zájmu o jazykovou problematiku a o tom, že byl jazykovým fenoménem (sám o sobě prohlašoval, že koktá nejméně ve dvaceti jazycích), přesto nesmíme zapomínat na skutečnost, že jazyk jako samostatný předmět zkoumání nebyl středem jeho zájmu. Pokud se Engels jazykem zabýval, pak tak činil v rámci svých filozofických zkoumání.

Cílem této stati není systematické uspořádání Engelsových myšlenek o jazyce¹⁾, ale pouze upozornění na jeho důsledné chápání jazyka ve společenském a historickém kontextu a na respektování dialektické jednoty myšlení a společenské praxe.

Pokud jde o vliv tehdejší jazykovědy na Engelse, byli to především mladogramatikové, s jejichž názory se Engels v některých aspektech ztotožňoval. Mladogramatický směr v lingvistice byl vyvrcholením tehdejšího historickosrovnávacího přístupu ke zkoumání jazyka. O jeho významu svědčí také skutečnost, že prakticky všechny nové lingvistické směry z konce 19. a ze začátku 20. století

¹⁾ J. Petr, *Klasikové marxismu-leninismu o jazyce*, Svoboda, Praha 1977.

vznikly jako reakce na mladogramatický směr, a to jak v pozitivním, tak v negativním smyslu.²⁾ Engels ve svých dílech několikrát vyzdvihl historicko-srovnávací metodu, která podle něho představovala kvalitativní obrat v tehdejší jazykovědě. Tato metoda kladla důraz na zkoumání vývoje jazyka a snažila se tento vývoj zkoumat vědecky. Vědeckost této metody spočívala v tom, že jazyk zkoumala v širších souvislostech, čímž odhalovala vzájemné shody a rozdíl mezi jazyky geneticky příbuznými. „Namísto dřívějšího hledání univerzálních logických struktur v jazyce se komparatisté zaměřili na studium dějin jazyka a historické mluvnice, soustavně zkoumali jazyk starých písemných památek a usilovali o odhalení zákonitostí jazykového vývoje. Svou prací přispěli především k propracování hláskosloví a rozkvětu etymologických studií.“³⁾

O překonání mladogramatiků se zasloužilo několik směrů, které se obracely proti jejich pozitivistickým východiskům. Byli to především strukturalisté, Wundtova psychologie, Voslerovo pojetí dějin ducha, kulturní sociologie, lingvistická stratigrafie apod.

Právě ve srovnání s tehdejšími lingvistickými teoriemi, kde vedle zmíněného mladogramatického směru působily teorie logickomechanického, naturalistického a psychologického zaměření, se nejlépe projevuje správnost Engelsova přístupu k jazyku. V tomto přístupu je implicitně obsažena instrukce chápat jazyk v jednotě s praktickou činností člověka. Z této instrukce vychází — a zároveň ji podmiňuje — kooperace s vědomím. Jde, stručně řečeno, o návod zkoumat jazyk v kontextu s o c i o g e n e z e člověka v nejširším smyslu tohoto slova.

Jak správně upozorňuje J. Petr, „základy marxistické metodologie v jazykovědě, které formulovali Marx a Engels, jsou vybudovány na dialektické metodě zkoumání jevů a vycházejí z učení historického materialismu o zákonitostech vztahu společenského bytí a vědomí. Těsně souvisejí s marxistickou teorií poznání a s vymezením vztahu jazyka a myšlení. Vychází se přitom ze skutečnosti, že společenské vědomí je funkcí konkrétního historicky určeného společenského bytí, že jazyk existuje ve vztahu k určitým sociálním, politickým, ekonomickým a jiným společenským jevům. Jazyk přitom má aktivní úlohu ve společenském a individuálním poznání skutečnosti, kterou svými prostředky vyjadřuje a popisuje.“⁴⁾

²⁾ J. Červený, *Stručné dějiny lingvistiky I*, SNP, Praha 1975; skriptum FF UK v Olomouci.

³⁾ J. Petr, *Klasikové ...*, s. 19

⁴⁾ tamtéž, s. 12.

ENGELSOVO SOCIOLOGICKÉ VIDĚNÍ JAZYKA

B. Engels chápal jazyk jako složitý sociální jev, jako živý organismus, jehož nositelem je společenství lidí. Stejně tak si uvědomoval, že jazyk je jakožto organismus nějakým způsobem strukturován, že se skládá z řady prvků, které jsou hierarchizovány. Engels vycházel při popisu jazyka z bilaterálnosti jazykového znaku a důsledně respektoval jednotu výrazového a obsahového plánu jazyka (vyjádřeno termíny současné jazykovědy). Podle Engelse jazyk existuje objektivně, má svou podstatu a je poznatelný. Zdůrazňoval požadavek, aby při jazykových analýzách byl stále respektován konkrétní jazyk (viz Engelsova práce *Francký dialekt*⁵⁾).

V souvislosti s nejobecnějšími otázkami, které stojí před současnou sociologií jazyka, vyvstává nutnost řešit vztah: — lidská činnost (kooperace) — jazyk — ‚vědomí‘. V tomto směru jsou pro nás velmi cenné myšlenky obsažené v *Německé ideologii*. Marx a Engels ukazují, jak zajišťování podmínek pro život lidí podmiňuje historický proces výroby prostředků k životu, vytváření nových potřeb, rodinných a dalších společenských vztahů, rozvoj způsobů součinnosti a nakonec rozvoj samotného vědomí.

Autoři svú úvahu uzavírají slovy: „... až teď, když jsme vzali v úvahu čtyři momenty, čtyři stránky prvotních dějinných vztahů, zjišťujeme, že člověk má také „vědomí“. Ale ani to není hned od začátku jako ‚čisté‘ vědomí. ‚Duch‘ je hned od začátku provázen kletbou, že je ‚obtěžen‘ hmotou, která se projevuje ve formě vlnění vrstev vzduchu, tónu, zkratka řeči. Řeč je tak stará jako vědomí — řeč je praktické vědomí, existující i pro jiné lidi, tedy i pro mne samého teprve existující skutečné vědomí, a řeč vzniká, skutečně jako vědomí, teprve z potřeby, z nevyhnutelnosti styku s druhými lidmi.“⁶⁾

Jak bylo již výše řečeno, sám jazyk nebyl v centru Engelsovy pozornosti. Vždy ho zajímal buď v souvislosti se sociogenezí člověka, či se sociální strukturou, nebo v té nejobecnější, filozofické rovině chápání jazyka.⁷⁾

Přestože historický vývoj sociologie jazyka není nikterak dlouhý, můžeme se jasně přesvědčit o tom, že právě marxistický přístup k jazyku je klíčem k pochopení jejích jednotlivých dílčích otázek, na kterých buržoazní sociologie jazyka ztroskotala — zčásti proto, že ji špatně formulovala, částečně také, že je nesprávně, tj. většinou jednostranně zodpovídala.

Pokusme se proto dále dodržet strukturu výkladu v intencích Engelsova chápání jazyka, přičemž některé jeho zásadní názory na jazykovou problematiku budeme konfrontovat se současnými problémy sociologie jazyka.

⁵⁾ B. Engels, *Francký dialekt*, Spisy 19, Praha 1966

⁶⁾ K. Marx - B. Engels, *Německá ideologie*, Spisy, 3, s. 42—44, Praha 1968.

⁷⁾ Podrobněji o tom, viz J. Petr, c. d.

I. Význam jazyka v sociogenezi člověka

Při výkladu marxistického pojetí sociogeneze člověka a jejich jednotlivých složek vycházíme ze společného díla K. Marxe a B. Engelse *Německá ideologie* a z Engelsovy práce *Podíl práce na polidštění opice*.

Jedním z významných popudů, které vedly oba klasiky k práci na *Německé ideologii*, byla skutečnost, že někteří němečtí filozofové úlohu ideologie nespřícně chápali. Marx s Engelsem vystoupili proti názoru, podle něhož jsou hlavní rozhodující a hybnou silou ve vývoji společnosti ideje. Autoři zdůrazňovali dialektickou jednotu mezi materiálním životem společnosti a jeho ideálními obrazy.

Východiskem pro řešení otázky o determinaci mezi bytím a jeho jazykovým zobrazením ve vědomí je pro Marxe a Engelse pojetí člověka jako předmětné, praktické bytosti, která je daná přírodou. K tomu, aby byl ve vývoji člověka učiněn rozhodující krok, který ho vydělil z živočišné říše, byly podle Marxe a Engelse nutné čtyři historické činy. Předně musel být člověk schopen vyrábět prostředky nutné k životu. Produkce těchto základních prostředků podmiňovala vznik nových potřeb. Třetím historickým činem byl vznik lidských, společenských vztahů. Jako čtvrtý moment se objevuje způsob výroby, na jehož vrcholu se rodí vědomí, které stálo na počátku sociogeneze člověka.

Dnes se již nesetkáme s názorem, který by popíral skutečnost, že se lidské vědomí vyvíjelo z nižších etap vývoje života. Otázkou však zůstává, kterému faktoru či které skupině faktorů se v antropogenezi přiznává rozhodující vliv. Řada Marxových a Engelsových současníků mylně předpokládala samostatnost vědomí a jeho nezávislost na materiálních podmínkách. Například W. Humboldt, J. Grimm, H. Steinthal se domnívali, že řeč vznikla na základě individuálních psychických stavů člověka jako soubor zvukových projevů lidských pocitů a vůle. Jiní jazykovědci hledali původ řeči v napodobování zvuků v přírodě apod.⁸⁾

Podle Marxe a Engelse to však byla především práce, která nutila člověka komunikovat. Na počátku to byla pochopitelně komunikace primitivní, bezprostředně spojená s materiálními podmínkami situace. Ovšem tím, jak se jazyk postupně osvobozoval od materiální podmíněnosti, stával se zdánlivě zcela samostatným fenoménem.

Podobně se Engels zabýval otázkou postavení jazyka v sociogenezi člověka ve své práci *Podíl práce na polidštění opice*: „... . rozvoj práce přispíval nutně k tomu, že sblížoval členy společnosti, poněvadž se častěji vyskytovaly případy vzájemné podpory, společné součinnosti a probouzelo se vědomí užitečnosti

⁸⁾ J. Petr, c. d., s. 36.

této součinnosti pro každého jednotlivce. Zkrátka, nastávající lidé došli až k tomu, že si měli co říci.⁹⁾

Pokud jde o rozvoj názorů na sociogenezi člověka v rámci buržoazní sociologie, stojí za povšimnutí především názory G. H. Meada, jehož myšlenky měly velký význam pro rozvoj současné sociologie jazyka. Mead byl zakladatelem jednoho ze směrů tzv. humanisticky orientované sociologie¹⁰⁾ — symbolického interakcionismu.

Meadův symbolický interakcionismus se zaměřuje na popis procesů ontogeneze, na mechanismus vzniku osobnosti a interpretace světa těmito osobnostmi. Svá bádání provádí na úrovni každodenního myšlení, chápání a komunikace. Ve vztahu k teoretickým východiskům navázal Mead na behavioristicky orientovanou psychologii Deweye. Avšak na rozdíl od klasických behavioristů (Watsonem počínaje, přes Tolmana, Hulla až po Skinnera), kteří lidské vědomí vysvětlují mechanismem podnět — reakce a podle nichž symbolické reakce jsou příčinně podmíněny vnějšími podněty, k jejichž popisu není potřeba sledovat psychické procesy, Mead tvrdí, že vznik společnosti a lidského vědomí je možný jedině během evoluce, která probíhá na základě celé skupiny osob. Východiskem je tedy určitá skupina biologických organismů (procesů), které se řídí základními pudy (ukojením hladu, sexuální pud). Aby byly pudy uspokojeny, je člověk nucen kooperovat s jinými lidmi a zároveň s tím se přispůsobovat vnějšímu prostředí. Osobnost vzniká na základě sociální interakce prostřednictvím symbolů (tyto symboly jsou zpočátku vyjadřovány gesty). Mead vychází z předpokladu, že člověk, který se chce stát subjektem, osobností (aby byl sociálně totožný), musí se stát předmětem, objektem pro ty druhé,¹¹⁾ Zde je patrný vliv Hegela, s jehož myšlenkami se Mead seznámil během svých studií v Německu.

Mead a jeho následovníci kladou jazyk do centra svého zájmu. Tato skutečnost však vedla k přeceňování úlohy jazyka ve vývoji lidské společnosti a lidského myšlení. Můžeme tedy s Meadem souhlasit v tom, že jazyk jakožto důležitý

⁹⁾ B. Engels, *Podíl práce na polidštění opice*, Spisy 20, Praha 1966, s. 453.

¹⁰⁾ Humanistická sociologie: pod pojmem humanistická (někdy také chápající, rozumějící) sociologie zahrnujeme dnes tyto směry buržoazní sociologie: symbolický interakcionismus a fenomenologickou sociologii. Základním úkolem humanistické sociologie je popis společenského řádu, jehož základními elementy jsou individuální, vědomé a autonomní činnosti, závislé na nadindividuálních zákonitostech společnosti a kultury. Základní metodou humanistické sociologie je chápání. Bývá však nejen různě označováno, ale také různě interpretováno: tak u Diltheye je to *Verstehen* přesně spojené s *Erleben* (prožitek) a *Nacherleben*. Nejvýznamnější koncepcí je Weberovo *Verstehen*. Někdy bývá používán pojem *imaginativní reconstruction* (Znaniecki), *empatie* (Cooley) či *humanistická interpretace* (polský sociolog Kmita). Blíže o tom viz M. Ziolkowski, *Znaczenie, interakcija, rozumienie*, PWN, Varšava 1981.

¹¹⁾ A. D. Švejcer, *Sovremennaja sociolingvistika*, Nauka, Moskva, 1976.
G. V. Osipov, *Kritika současné buržoazní teoretické sociologie*, Svoboda, Praha 1982.
Srovnej též např. práci M. Ziolkowského, *Znaczenie, interakcija, rozumienie*, PWN, Varšava 1981.

systém symbolů zajišťuje sociální součinnost, že je systémem kategorizace jevů vnějšího prostředí a vnitřního světa člověka a že je jedním ze základních prostředků socializace člověka. Těžko však lze souhlasit s redukcí socializačních procesů na pouhé studium znakových systémů, kterých daná společnost používá. Seriózní kritiku metodologických principů tohoto směru můžeme nalézt v sovětské sociologické a sociolinguistické literatuře. V souvislosti s Engelsovými názory na význam jazyka v sociogenezi člověka je pro nás důležité zjištění, že Meadova teorie idealisticky chápe činnost (a to jakoukoli, i pracovní) pouze jako aktivitu individuálního poznání a že materiálně výrobní činnost zcela vylučuje ze svých zkoumání. Toto je základní nedostatek nejen Meada, ale celé řady buržoazních sociolinguistů a sociologů jazyka, kteří z Meadova učení vycházejí, a zároveň také příčina nejednotnosti jejich teorií.

2. Jazyk a sociální struktura

Jednou z klíčových metodologických otázek sociologie jazyka je problém vztahu mezi sociální strukturou a jazykem. S touto otázkou bezprostředně souvisí otázka další, a to zda jazyk je či není třídním jevem. V sovětské jazykovědě byla tato otázka živě diskutována koncem let čtyřicátých a zejména pak na počátku let padesátých, kdy do diskuse vstoupil také J. V. Stalin. V té době převládaly v sovětské jazykovědě názory N. J. Marra (1864—1934), podle něhož jazyk náleží do nadstavby. Z toho také Marr usuzoval na třídnost jazyka. Proti Marrovým názorům Stalin radikálně vystoupil v tom smyslu, že jazyk nelze zařazovat ani do nadstavby, ani do základny, protože jakožto univerzální prvek společenského života je přítomný v obou.¹²⁾

Engels se této otázce dotkl v souvislosti s řešením otázek vývoje jazyka v kapitalistické společnosti. Podle J. Petra představoval zájem klasiků marxismu o tuto problematiku „součást jejich komplexního bádání o přechodu feudalismu ke kapitalismu v podmínkách vzniku buržoazního národa v moderním slova smyslu . . .“¹³⁾.

Engels spolu s Marxem správně pochopili, že dříve než jazyk začal plnit diferencující funkci uvnitř jednoho společenství, musel sám (pochopitelně v součinnosti s řadou dalších činitelů, zejména hospodářských a rodových) toto společenství homogenizovat. V případě vzniku nových názorů v období nástupu kapitalismu to byly především národní jazyky, které jejich nositele napřed spojovaly, aby je pak uvnitř tohoto spojení rozdělily.

V současné době můžeme v zásadě rozlišit dva přístupy k řešení tohoto

¹²⁾ Podrobně tuto problematiku rozebírá S. R a i n k o ve své stati *Stalinův marxismus*, Studia filozoficzne, 3, 1981.

¹³⁾ J. Petr, c. d., s. 39.

problému.¹⁴⁾ První přístup, který zkoumá jazyk jako zdroj a příčinu diferenciací v sociální struktuře, je reprezentován představiteli tzv. jazykového relativismu, Sapirem a Whorfem (v literatuře též pod pojmem hypotéza Sapira a Whorfa). Dlužno říci, že koncepce jazykového relativismu se neomezovala pouze na problém vztahu jazyka a sociální struktury, ale že měla širší gnozeologický rozsah.

Lingvistické práce Sapira a Whorfa vycházely z řady empirických výzkumů z oblasti sociální antropologie. Tyto výzkumy komparativního charakteru umožňovaly postihnout rozdílnosti jazyků různých kultur a jejich vliv na lidské myšlení a vývoj osobnosti.

Základní ideje této hypotézy byly formulovány ve 20. a 30. letech tohoto století. Zájem o zmíněnou hypotézu ve společenských vědách pak kulminoval koncem let čtyřicátých.

Teoretické rozpracování bylo především zásluhou Sapirovou. Rozebereme si proto dvě jeho výchozí myšlenky: 1. jazyk, který je společenským produktem, představuje takový lingvistický systém, v němž jsme vychováváni a jímž myslíme od dětství. V důsledku toho nemůžeme plně pochopit skutečnost bez účasti jazyka. Svět je jednoznačně konstruován na základě jazykových norem. Jednotlivé jevy vidíme, slyšíme a vnímáme v závislosti na jazykových návycích a normách naší společnosti. 2. V závislosti na podmínkách života, na společenském a kulturním prostředí mohou mít různé skupiny různé jazykové systémy. Neexistují dva natolik shodné jazyky, o kterých bychom mohli říci, že vyjadřují tutéž společenskou skutečnost. Jazykově reflektované světy, v nichž žijí různé společnosti, to jsou různé světy, a nikoli jeden a tentýž svět, kterému bychom jen přisuzovali různé etikety. Jinými slovy, v každém jazyce je obsažen jedinečný pohled na svět a rozdíly mezi obrazy světa jsou přímo úměrné rozdílům mezi jednotlivými jazyky.¹⁵⁾

Na tyto myšlenky navázal později Whorf, který se snažil o jejich empirickou verifikaci. K analýze závislosti forem myšlení na jazykových strukturách vybral kultury od sebe vzdálené, a to nejen prostorově. Jednak to byly evropské jazyky (hlavně angličtina), které označil jako SAE (standard average european), na druhé straně některé indiánské jazyky, zejména jazyk Hopi.

Při celkovém hodnocení Whorfovy koncepce jazyka je pro nás v souvislosti

¹⁴⁾ A. D. Grimshaw, *Sociolinguistics*, „Advances in the sociology of language“, The Hague 1971, hovoří o třech přístupu:

1. Zkoumání jazyka jako zdroje diferencí v sociální struktuře;
2. Chápání sociální struktury jako příčiny jazykových rozdílů;
3. Jazyk a sociální struktura jsou podmíněny třetím faktorem — buď podstatou člověka, stavbou lidského mozku, nebo charakterem lidského myšlení.

¹⁵⁾ Podle C. A. Vasiljeva, *Filosofskij analiz gipotezy lingvističeskoj otnositělnosti*, izd. „Naukovaja dumka“, Kyjev 1974, s. 16—17. Též E. Sapir, *Kultura, jazyk, osobowość*, PIW, Varšava, 1978.

s Engelsovým odkazem důležité, že se Whorf pokoušel spojovat lidskou činnost s formami lidské praxe odvozené z jazyka. Toto stanovisko je z marxistického hlediska samozřejmě nepřijatelné. Whorfovo nesprávné stanovisko je také příčinou toho, že — ačkoli jeho práce přinášejí mnoho cenného empirického materiálu — je jejich teoretická interpretace mylná.

Druhý typ zkoumání vztahů mezi sociální strukturou a jazykem vidí v rozdílech uvnitř sociální struktury zdroje jazykových rozdílů. Tento typ reprezentuje především B. Bernstein, který vztah jazyka a sociální struktury studuje na úrovni vyspělé kapitalistické společnosti — v tomto případě anglické. Jeho koncepce je založena na rozlišení dvou jazykových kódů — ohraničeného a rozvinutého.

Teorie B. Bernsteina představuje zajímavý obraz závislosti mezi třídní příslušností, podmínkami práce, rodinným životem a jazykem. Na první pohled jsou jeho myšlenky totožné s marxistickou koncepcí závislosti společenského vědomí na společenském bytí. Bernstein také skutečně považoval některé Marxovy a Engelsovy myšlenky za inspirační zdroj. Bernstein hovoří o dvou systémech mluvy, které zpočátku označuje jako jazyk formální a jazyk veřejný a později jako kód rozvinutý a kód ohraničený. Jeho koncepce směřuje ke kritice struktury anglického školství, které preferuje ty děti, jež pocházejí ze střední vrstvy (middle class). Bernsteinova koncepce, jakkoli v některých aspektech působivá a pravdivá, je do určité míry schematická, protože bere v úvahu pouze dvě společenské vrstvy městské společnosti, a to dělnickou třídu, konkrétně však skupiny nekvalifikovaných dělníků, a střední vrstvu. Oběma skupinám připisuje z psychologického hlediska jiný způsob činností a orientace ve světě a s tím spojený jiný systém mluvy. Co podle Bernsteina vlastně odlišuje tyto jazykové kódy? Zatímco kód rozvinutý, tedy kód střední vrstvy, předává informace explicitě, na základě logicky uspořádaných slov, jejichž správné pochopení nezávisí na kontextu, kód ohraničený naopak předává informace implicitě, tak, že nejsou zakódovány pouze ve slovech, ale částečně také v kontextu. Bernstein tedy spojuje problém rozvinutého a omezeného kódu s problémem kontextu. Je nesporné, že osvojování jakéhokoli jazyka je výchozí podmínkou pro formování plné, normální, rozvinuté lidské osobnosti. To je předmětem zejména vývojové psychologie (např. Piaget) — a v širším kontextu vztahů mezi jazykem, myšlením a poznáním — předmětem psycholingvistiky. Ze sociologického hlediska je však důležité, že každý člověk vstupuje do světa symbolických významů jedné, konkrétní společenské skupiny, díky čemuž nabývá specifické společenské a jazykové totožnosti prostřednictvím jednoho, konkrétního jazyka, který si osvojuje v dětství. Z toho vyplývá, že jazyková socializace ve dvou různých skupinách téže společnosti může vyhlížet zcela odlišně. Dítě se také učí jiným zásadám klasifikace a hodnocení světa, má pří-

stup k jiným úrovním společenského poznání, které je obsaženo především v jazykových určeních.¹⁶⁾ Zde se opět dostáváme k hypotéze Sapira a Whorfa, k jejímu racionálnímu jádru: pokud již jazyk existuje jako do jisté míry pevný, závazný systém symbolů, jako předepsaná norma, může mít a také většinou má silný vliv na sociální vidění každého z nás. Jak však již bylo uvedeno výše, genezi celého procesu „aktivizace“ jazyka nutno chápat v celé jeho šíři, tj. v komplexu všech jeho složek: biologických, psychických, sociálních, hospodářských a kulturních.

Diferenciace uvnitř společenských věd se nevyhnula ani zkoumání jazyka. Důraz na určitý aspekt jazyka jako celku vedl postupně ke vzniku nových subdisciplín: etnolingvistiky, psycholingvistiky, sociolingvistiky a sociologie jazyka. Jednoznačné vymezení těchto disciplín nebývá snadné, jednak proto, že vycházejí z různých koncepcí jazyka (vezměme jen problém vymezení znaku a komunikace), jednak proto, že není vždy snadné určit, na jaký aspekt vzájemných vztahů „jazyk — člověk — společnost“ kladou důraz. Také v naší literatuře není vzácné nesprávné pojetí a chápání předmětů těchto poměrně mladých disciplín. Domníváme se, že tím rozhodujícím kritériem pro jejich rozlišení je způsob zkoumání jazyka. Toto kritérium nám také umožní pochopit zvláštní postavení sociologie jazyka mezi těmito subdisciplínami.

Etnolingvistika, psycholingvistika a sociolingvistika jsou dílčí disciplíny, které se zaměřují na postžení pravidelností v rozdílech jazykového chování, a to jak na základě fonetickém, tak i morfologickém, lexikálním, frazeologickém a syntaktickém, zkorelovaných s rozdíly etnické, sociální či psychické povahy.¹⁷⁾ Naproti tomu sociologie jazyka vychází ze sociologického pojetí jazyka, který může být pochopitelně také diferencovaný. Jaký typ diferenciac sociologického pohledu na jazyk máme na mysli? Tak jako na ostatní sociální jevy, tak také na jazyk můžeme pohlížet buď z hlediska makro či mikrostruktury. Na to, jaké typy pohledů na jazyk v rámci sociologie můžeme vydělit, upozorňuje M. Ziolkowski.¹⁸⁾

1. V nejobecnější rovině lze jazyk sociologicky zkoumat v rámci antropogeneze člověka. Na této úrovni, kterou bychom mohli označit jako filozoficko-sociologickou, řešíme především otázku determinace základních funkcí jazyka, totiž funkci komunikační a funkci symbolickopoznávací. Podle toho, která z těchto funkcí je preferována, můžeme rozlišit i jednotlivé směry a školy. Základní otázkou v tomto kontextu sociologického chápání jazyka je, jak se zde promítá základní Marxova myšlenka: bytí formuje vědomí.

¹⁶⁾ Podrobnou analýzu Bernsteinovy koncepce podali polští autoři Z. Bokszański a kol., *Socjologia języka*, Omega, Varšava 1977, též A. Piotrowski, M. Ziolkowski, *Zróżnicowanie języka a struktura społeczna*, PWN, Varšava 1976.

¹⁷⁾ Z. Bokszański a kol., *Socjologia języka*, Omega, Varšava 1977.

¹⁸⁾ M. Ziolkowski a j., *Zagadnienia socjo-i psycholingwistiki*, Wrocław 1980.

2. Druhou úrovní sociologického zkoumání jazyka je zkoumání relace jazyk — sociální struktura. Nutno poznamenat, že tento typ zkoumání je nejčastějším typem sociologické analýzy jazykových jevů. Zkoumají se takové otázky, jako závislost jazykových obměn (funkcionálních stylů) na společenském postavení jeho nositelů, společenské příčiny diferenciacie jazykového repertoáru či reflexe jazykové struktury v jazyku.

3. Třetí, velice významnou oblastí sociologického zkoumání jazyka je proces osvojování jazyka v rámci socializace člověka. Na této úrovni se sociologie jazyka úzce stýká s vývojovou psychologií a psycholinguistikou, protože řeší otázku podmínek vzniku normální, rozvinuté osobnosti, mezi něž bezesporu patří právě schopnost osvojení si jazyka. Také na této úrovni (mikrosociologické) lze sledovat vztah sociální struktury a jazyka. A nejsou to zkoumání nikterak nezajímavá. Poslední výzkumy ukazují, že každé dítě, které se učí jednomu konkrétnímu jazyku, vstupuje do světa symbolických významů jedné, konkrétní společenské skupiny, přičemž nabývá specifické společenské totožnosti. Z tohoto hlediska pak jazyková socializace v různých skupinách téže společnosti může vyhlížet zcela odlišně, či dokonce protikladně. Dítě se díky jazykové socializaci učí určitým zásadám klasifikace a hodnocení světa, má přístup k jiným úrovním společenského poznání (v tom je právě racionální jádro Bernsteinovy teorie). Ovšem sociologický pohled se neomezuje na pouhé osvojování si jazykového kódu, ale sleduje jeho užívání v závislosti na společenské situaci a roli toho kterého člověka.

4. Konečně čtvrtou úrovní sociologického chápání jazyka je sledování významných posunů v rámci jednoho jazyka, jinými slovy téže jazykové kompetence. Tato úroveň je zajímavá zejména z hlediska metodologie konkrétních sociologických výzkumů.

Hlavním cílem této stati byla snaha ukázat na podstatu Engelsova přístupu ke zkoumání jazykových jevů. Touto podstatou je důsledné vidění jazyka v kontextu společenského bytí. Ne tedy zkoumání jazyka jako samostatně existujícího fenoménu, ale vždy v rámci lidské činnosti, zejména pracovní. Tak Engels vysvětloval jazykové jevy v díle, které napsal společně s Marxem, v Německé ideologii, a ve své práci Podíl práce na polidštění opice.

Engels pochopitelně neřešil problémy jazyka ve všech dimenzích, tak jak se s tím setkáváme v pracích současných sociolinguistů, psycholinguistů, etnolinguistů či konečně sociologů jazyka. Pro nás však je důležité, že z Engelsových myšlenek o jazyce můžeme vycházet. V žádném případě nejde o pouhé opakování známých tezí, jako spíše o inspiraci tam, kde Engels pouze naznačil,

a o teoretickometodologickou orientaci tam, kde jednoznačně vyložil své stanovisko (zejména pracovní teorie vývoje jazyka). Tato orientace je důležitá zvláště pro kritické zvládnutí dnešního stavu bádání jazyka.

**Понимание Энгельсом языка
как исходной точки
современной марксистской
социологии языка**

Резюме

Во введении к статье дается краткий обзор развития взглядов на язык в конфронтации с идеями Энгельса. Целью этого является показать, насколько прогрессивным и научно прозорливым было понимание Энгельсом языка, поскольку дело касается решения самых основных вопросов лингвистики. Конкретно речь идет о вопросе происхождения и генезиса языка и вопросе отношения языка к мышлению и общественной практике.

Тот факт, что Энгельс всегда рассматривал язык в связи с определенным социальным, политическим, этнолингвистическим или другим общественным явлением определенно свидетельствует о том, что его идеей и ныне есть, что сказать современной марксистски ориентированной социологии языка.

Отдельные части статьи составлены в соответствии с намерениями понимания языка Энгельсом, т. е. как в связи с социогенезисом человека, так и в соотношении с социальной структурой. В то же время исходные идеи Энгельса сопоставляются с некоторыми взглядами современных представителей буржуазной социологии языка.

**Engels's Conception
of the Language
as a Starting Point
of the Contemporary
Marxist Sociology of the Language**

Summary

The introduction gives a concise survey of ideas concerning the language in confrontation with Engels's ideas.

It aims at pointing out Engels's foresight in the conception of the language concerning the most basic issues of the linguistic science. They are the question of the origin and genesis of the language and the question of the connection between language and thinking and social practice.

The fact that Engels always investigated the language in connection with certain social, political,

ethnolinguistic and other social phenomena witnesses that his ideas can contribute to the Marxist oriented sociology of the language even today.

The individual parts of his article are drawn within Engels's conception of the language, i. e. in connection with man's sociogenesis and in context to the social structure. At the same time the original Engels's ideas are confronted with some ideas of the contemporary representatives of bourgeois language sociology.

Nataša Slušná

**K NĚKTERÝM OTÁZKÁM
RODINY A JEJÍHO VÝVOJE
V DÍLE BEDŘICHA ENGELSE**

Bedřich Engels podobně jako Karel Marx věnoval ve své teoretické práci rodině velkou pozornost. Zájem o ni byl motivován hledáním odpovědí na otázky, co tvoří základ společnosti a co je příčinou jejího vývoje.

První poznámky o rodině nalézáme u Marxe a Engelse v období, kdy formulovali jednotlivé dialektickomaterialistické principy zkoumání společnosti. Obsahově tato etapa představuje kritické přehodnocení názorů na vývoj společnosti, jejichž součástí byla i teze o věčnosti a neměnnosti rodiny jako společenské instituce. Rodina byla chápána v těchto vývojových koncepcích jako základní společenská jednotka. Podrobně byla tato teze rozpracována již v 18. století a ovlivnila výrazně i pozdější objektivně idealistické společenské vývojové koncepce. Za základní neměnnou formu rodiny byla považována rodina monogamní, tak jak ji ztvárnilo křesťanské náboženství, a rodina, jejímž výrazem se v reálné podobě stala rodina v období rozvoje kapitalismu.

Již ve Svaté rodině, první společné práci K. Marxe a B. Engelse, nacházíme v souvislosti s kritikou náboženství i myšlenky o rodině a lásce. Jejich úvahy směřují k pochopení rodiny a lásky jako oblastí, jejichž základem je reálný život jedince a od něhož jsou vlastně odvozeny morální ideály i filozofické pojetí rodiny. Ty pak vystupují v idealistické filozofii a náboženství jako prvotní a určující.

V období kritiky náboženství a objektivně idealistické filozofie Hegelovy se postupně formují základní principy materialistického pojetí dějin. Pochopení vývoje společnosti jako přírodně historického procesu se odrazilo i v řešení vztahu společnosti a rodiny i v určení jejich základu. Tím je, jak objevili K. Marx a B. Engels, sám materiální život lidí, podmíněný nutností uspokojovat konkrétní potřeby. Způsob jejich uspokojování pak ovlivňuje vedle výrobní činnosti a vztahů v ní i další společenské vztahy i rodinu. Dílo Svatá rodina

podává také mimo jiné důkaz, že autoři již v této době znali názory francouzských utopistů, zejména kritiku nerovnoprávného postavení ženy ve společnosti Ch. Fouriera.¹⁾

Zajímavé a podnětné mohou být ve vztahu k rodině, manželství a lásce morální a etické aspekty studované problematiky v Marxových Ekonomicko-filozofických rukopisech.

Myšlenkové zrání zakladatelů marxismu se odráží i v určitém posunu hodnocení významu rodiny ve společnosti. První práce se zabývaly problematikou rodiny pouze okrajově v souvislosti s kritikou náboženství a jeho negativních důsledků pro pochopení společnosti a jejího vývoje, nebo v souvislosti s kritikou idealistických filozofických názorů a formulací jednotlivých principů historického materialismu.

V dalším období, jehož počátek můžeme zhruba vymezit vznikem Německé ideologie, je rodině věnována již soustavná pozornost. V rámci vytvořené koncepce materialistického pojetí dějin je zkoumána jako jedna z důležitých oblastí společenských vztahů, do nichž lidé vstupují a které jsou obdobně jako analýza forem činnosti lidí a vývoj společenské dělby práce podstatné pro pochopení společenského vývoje. Význam rodiny je dán tím, že v sobě zahrnuje jak stránku přírodní, spjatou s biologickým základem života lidí, a tedy s jedním ze základních předpokladů rozvoje společnosti, tak stránku společenskou. Rodina představuje současně jednu ze tří stránek sociální činnosti, „které existovaly zároveň od samého počátku dějin a od prvních lidí a které se uplatňují v dějinách dodnes.“²⁾

Důležité poznatky týkající se rodiny, manželství, partnerských vztahů v rodině, vztahů rodičů a dětí obsahují i další díla K. Marxe a B. Engelse.

Při studiu problematiky rodiny, zejména faktorů, které výrazně působily na vývojové proměny rodiny, nelze opomenout Marxovo stěžejní dílo, *Kapitál*. V něm Marx na základě bohatého empirického materiálu podává nejen obraz rodiny za kapitalismu, ale i souhrn faktorů, které měly rozhodující vliv na probíhající změny v rodině a jejich vnitřně rozporné důsledky v období rozvoje kapitalistického způsobu výroby a které působí i v následujícím období.

Konkrétností a množstvím dokumentačního materiálu při charakterizování dělnické třídy je bohatá také Engelsova práce *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Toto dílo je ukázkou konkrétně historické analýzy určitého společenského jevu, v daném případě postavení anglického proletariátu v první polovině 19. století. Engels si všímá ekonomických podmínek života dělnické třídy, vyplývajících z jejího postavení ve výrobním procesu, zároveň však věnuje systematickou

¹⁾ K. Marx, B. Engels, *Spisy* 2, Praha 1961, s. 217.

²⁾ K. Marx, B. Engels, *Spisy* 3, Praha 1958, s. 49.

pozornost i sociálním důsledkům, které má toto postavení pro dělníky, jejich rodinu, vztahy v ní i způsob života. Tuto analýzu umožňuje rozsáhlý empirický materiál nashromážděný B. Engelsem a výrazně dokreslující reálné podmínky života proletářské rodiny. Autor nezůstává jen u pouhého konstatování existujících ekonomických a sociálních problémů, nýbrž hledá a ukazuje základní příčiny tohoto stavu. Snaží se rozlišit podstatné faktory, které způsobují negativní důsledky a sociální těžkosti života proletářské rodiny a průvodní odvozené vlivy. Obdobný přístup k řešení problémů proletářské rodiny lze v zobecňující podobě nalézt i v dalším Engelsově díle *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*.

Tato práce, od jejíhož napsání uplynulo již sto let, je považována za jedno ze základních děl marxistické sociologie rodiny.

V době svého vzniku byla významným příspěvkem k diskusi o původu rodiny, která se rozvinula díky novým etnografickým a antropologickým poznatkům, získaným studiem primitivních společenství a publikovaný J. Bachofenem a L. H. Morganem.

B. Engels vycházel při zpracování uvedené problematiky z konspektů K. Marxe k dílu L. H. Morgana *Pravěká společnost*. Vycházeje z jejich studia, vlastních poznatků i dalšího studijního materiálu, prokázal proměnlivost forem rodiny. Tím současně zahájil vědecké zkoumání dějin rodiny jako společenské instituce, která se vyvíjí v sepětí s rozvojem celé společnosti, a nikoliv na základě naplňování jakési absolutní ideje vyjádřené v pojmu rodiny. Na vývoji rodiny se významně odrážejí změny celé společnosti, především její rozvoj v oblasti ekonomické. Vývoj rodiny klade Engels do přímé spojitosti s rozvojem dalších společenských vztahů, v nichž jako určitý kvalitativní faktor působí vznik soukromého vlastnictví. Zvláštní pozornost v této práci věnuje autor i otázkám vzniku a rozvoje státu.

Uvedené dílo je potvrzením vědeckosti marxistické teorie vývoje společnosti jako určitého zákonitého procesu, jehož základ je materialistický a v tomto smyslu mělo velký význam i pro zkoumání rodiny a manželství. Zároveň bylo prokázáno, že dialektickomaterialistický přístup je aplikovatelný jak na ekonomické procesy ve společnosti, tak i na další oblasti společenského života. Bylo v tomto smyslu jednou z odpovědí na pokusy redukovat marxismus pouze na ekonomické učení.

Vedle výkladu původu rodiny a vzniku jejích forem v nejstarších dějinách lidstva, který byl v posledním období upřesněn a doplněn o nové poznatky,³⁾ obsahuje i analýzu vývojových forem rodiny a manželství až k rodině monogamní, v té podobě, jakou získala za kapitalismu. Z tohoto hlediska tvoří jeden

³⁾ Srovnej např. J. I. Sejmouov; *Proischoždenije braka i semji*, Moskva 1972.

ze zdrojů marxistické vývojové koncepce rodiny i vědeckého zkoumání této důležité společenské instituce ve všech jejích rovinách.

Engelsův přínos spočíval především v tom, že podal důkazy o různosti forem rodiny, které nabývala v průběhu svého vývoje až k rodině monogamní. Její proměnlivost závisela na konkrétní materiální činnosti lidí a způsobech uspokojování a rozvoji jejich potřeb. Byla těsně spjata s rozvojem společenské dělby práce a zejména s jejími sociálními důsledky, které měla spolu se vznikem soukromého vlastnictví na rodinné vztahy. Ty se projevily především v záměně přirozených partnerských vztahů v rodině vztahy ekonomickými.

Stručný výklad obsahu a základních myšlenek uvedených děl B. Engelse a jeho přístupu k řešení problémů rodiny umožňuje pochopit, jaký význam měly jeho práce pro rozvoj historického materialismu i pro rozvoj marxistické sociologie rodiny.

Pokusme se nyní odpovědět na otázku, co znamená Engelsova teoretická práce pro současný rozvoj marxistické sociologie rodiny a zda má co říci i k rozvoji rodiny za socialismu. K. Marx ve spolupráci s B. Engelsem vytvořili dialektickomaterialistickou koncepci vývoje společnosti a vypracovali vědeckou metodu zkoumání společnosti, všech jejích stránek.

B. Engels užitím této metody při zkoumání rodiny položil základy vědeckého poznání a výkladu vzniku a rozvoje rodiny a manželství.

Tím, že objasnil příčiny vzniku rodiny jako jev nikoliv nahodilý, ale jako důsledek dosažení určitého stupně v rozvoji a způsobu uspokojování potřeb člověkem cestou materiální činnosti, položil základy k chápání rodiny jako vývojově proměnlivé společenské instituce. Tím také vyvrátil představy o neměnnosti rodiny opírající se o tvrzení, že rodina je biologicky determinována, absolutizující při tom společenský charakter rodinných vztahů za kapitalismu jako její definitivní podobu.

B. Engels poukázal na souvislost forem rodiny se sociálně třídní determinovaností společnosti a na vliv ekonomických, politických, právních a morálních faktorů v rozvoji rodiny a rodinných vztahů v antagonistické společnosti, zejména pak v kapitalistické etapě jejího vývoje. Zvláštní pozornost v této souvislosti věnoval začlenění žen do společenského výrobního procesu a jeho sociálním důsledkům a vlivu na vývoj rodiny a vztahů v ní.

Konkrétně historický přístup při zkoumání rodiny umožnil pravdivé poznání různých stránek rodinných vztahů, jejich souvislost s různými společenskými procesy, s celkovým rozvojem společnosti.

Stejně významným a aktuálním zůstává tento postup při zkoumání rodiny a manželství za socialismu.

B. Engels ve své práci charakterizoval základní skutečnosti ovlivňující vývoj

monogamní rodiny za kapitalismu prostřednictvím analýzy podstatných vývojových procesů v celé společnosti. Jde vlastně o odhalení vzájemných vazeb a vztahů mezi společností, její strukturou a rodinou jako její součástí, ale současně i relativně samostatně se vyvíjející společenskou institucí. Jde o ukázkou uplatnění systémového přístupu při studiu rodiny.

Právě rozpracování systémového přístupu zkoumání rodiny v socialistické společnosti představuje závažný úkol, před nímž v současné době marxistická sociologie rodiny stojí. Na úspěšnosti jeho řešení do značné míry závisí i odhalení a pochopení zákonitostí vývoje rodiny za socialismu jako důležitého předpokladu rozpracování modelu socialistické rodiny a perspektiv jejího vývoje.

Pozitivní formulace těchto zákonitostí je do značné míry závislá na adekvátní úrovni poznatků týkajících se vztahů rodiny a společnosti stejně jako hlavních determinant ovlivňujících rozvoj rodiny za socialismu.

Jestliže Engels v Původu rodiny, soukromého vlastnictví a státu konstatuje, že rodina, její vývojové formy a proměny těsně souvisejí s charakterem výrobních vztahů, existencí soukromého vlastnictví a za kapitalismu i s nuceným začleněním žen do pracovního procesu mimo domov, pak se nutně naskytá otázka, které rozhodující faktory ovlivňují vývoj rodiny za socialismu.

Odpověď je zdánlivě prostá — socialistické výrobní vztahy založené na zrušení soukromého vlastnictví a odstranění vykořisťování člověka člověkem.

Jak však ukazuje společenská praxe, tyto faktory tvoří samy o sobě pouze předpoklad pro odstranění negativních důsledků v rozvoji rodinných vztahů, nikoliv však samy změny. Proto je nutné orientovat další rozvoj marxistické sociologie rodiny na prozkoumání toho, jakými cestami tyto celospolečenské změny pronikají do rodinného kruhu, jak se odrážejí v rodině. Bylo by krajně nevědecké domnívat se, že společenské přeměny pronikají přímočaře a bez problémů. Snaha zachytit tyto problémy však někdy svádí k pokusům omezit se pouze na úroveň konstatování zejména jevově negativních projevů, byť odůvodněných hledáním příčin a v lepším případě i jejich nalezením, jako je tomu například u výzkumů rozvodovosti.

Není jisté, zda by v tomto konkrétním případě bylo možno jednoznačně setrvat na klasifikaci všech manifestovaných důvodů jako příčin. V každém podobném případě je třeba klást si otázku, zda tzv. příčiny nejsou vlastně průvodními jevy jiných, hlubších společenských procesů, ovlivňujících také rodinné vztahy.

Odpověď na takovou otázku s největší pravděpodobností neposkytnou a ani nemohou poskytnout jednotlivé konkrétní výzkumy rodiny zkoumající vybrané problémy.⁴⁾ Výzkumy podobného druhu jsou schopny poskytnout určitá

⁴⁾ Viz např. výzkumy postavení ženy ve společnosti a v rodině realizované v letech 1978—1980

konkrétní fakta, dílčí poznatky o různých stránkách života rodiny, její struktuře, funkcích apod. Tato fakta je nutno posoudit, utřídit podle významnosti pro sledovaný jev a uvést do souvislostí s dalšími poznatky nejen o procesech probíhajících v rodině, ale ve vztahu k celkovému rozvoji společnosti. Aby takovýto postup mohl být realizován, je potřebné, podobně jako to učinil B. Engels, při zkoumání rodiny a jejího rozvoje sledovat rodinu nejen ve strukturním průřezu a jejich vazbách na společnost v daném okamžiku (což je dosti častý postup při zkoumání různých stránek života rodiny), ale i v souvislosti s předcházejícím vývojem. Teprve dynamické postižení zkoumaných problémů umožní zodpovědně určit váhu, význam jednotlivých faktorů, ovlivňujících rodinu a předvídat jejich další vývoj, popřípadě řešení.

Při zkoumání rodiny se však klasické marxismu neomezovali pouze na sledování vztahu rodiny a společnosti. Pozorně si všímají i vztahu rodiny a jednotlivce, což vyplývá ze specifického postavení rodiny jako společenské instituce ve struktuře společnosti a z jejího významu pro život každého jednotlivce i celé společnosti.

Zakladatelé marxismu ve svém díle podali na základě teoretického studia i bohatého empirického materiálu základní charakteristiku rodiny za socialismu. Vycházeli z předpokladu základních socialistických přeměn v průběhu socialistické revoluce. Přestože uvedená charakteristika má spíše obecnou podobu, je zřejmé, že za jeden z podstatných rysů socialistické rodiny považují Marx a Engels rovnoprávné postavení jejich členů. Dosažení tohoto stavu je spjata s řešením tzv. ženské otázky jako specifického okruhu problémů, kterému K. Marx a B. Engels věnovali také pozornost a jejichž myšlenky rozvinul zejména pro období po socialistické revoluci V. I. Lenin.

V marxisticko-leninském učení není řešení ženské otázky nějakým okrajovým, abstraktním, teorií postulovaným problémem.

S rozvojem kapitalismu i vývojem dělnické třídy, spolu s tím, jak jsou ženy nuceně vtahovány do společenské výroby, si proletariát stále více uvědomuje, že osvobození může dosáhnout jen zrušením nespravedlivého společenského systému a nastolením řádu nového, v němž bude i žena osvobozena od ekonomického, politického a sociálního útisku.

K. Marx a B. Engels odhalili skutečné kořeny nerovnoprávného postavení ženy. Na základě zevrubné historické analýzy a společenskovedních poznatků dalších společenských věd dokázali, že podřízené postavení ženy je jev, který se vyvinul historicky, a není tudíž dán jednou provždy. Základ této nerovnosti nespočívá v rozdílných biologických předpokladech a psychických schopnos-

na Ústavu pro výzkum veřejného mínění nebo v roce 1973 a 1974 Kabinetem pre výzkum verejnej mienky v Bratislave.

tech ženy, jak dokazovali někteří teoretikové. Skutečnou příčinou změny jsou změněné ekonomické podmínky, které vedou k tomu, že původně přirozené rozdíly nabývají charakter rozdílů společenských. Řešení ženské otázky tedy představuje proces likvidace existujících sociálních nerovností, které jsou dvojího druhu.

Sociální rozdíly, které mají původně svůj základ v rozdílech přirozených a které pod vlivem konkrétních sociálních podmínek „přijaly sociálně nerovnou formu přirozených a různorodých společenských rozdílů.“⁵⁾ Druhou skupinu tvoří rozdíly, „které vznikly jako produkt různého místa lidí v systému výrobních vztahů,“⁶⁾ které charakterizují existenci rozdílů mezi třídami, vrstvami, skupinami podmíněných existencí sociálně třídní struktury společnosti.

Změna společenských podmínek se projevuje negativně ve vztahu k ženě hned dvojnásob.

Spolu se vznikem třídní společnosti dochází k rozvoji nového způsobu výroby, charakterizovaného rozvinutější dělbou práce a vznikem soukromého vlastnictví. Požadavky kladené na pracovní sílu postupně vyřazují ženu ze společensky uznávané práce, čímž se stává plně závislou na muži. Tyto společenské faktory ovlivňují i vývoj vztahů v rodině.

Ekonomická závislost podmiňuje i její závislost společenskou, politickou, právní. Žena je závislá ekonomicky i osobně. Práce v domácnosti se stává soukromou službou.

Marx i Engels ve svých pracích upozorňovali na to, že ačkoliv první dělba práce (dělba mezi mužem a ženou) podmíněná biologicky vedla k tomu, že se žena stává v podmínkách, kdy byl lov základní formou obživy, závislou na muži a dětech, neznamená to pro ni porobenost a nerovnost ve vztazích, neboť její domácí práce byla uznávána společensky na stejné úrovni jako práce mužova.⁷⁾

Rozhodujícím faktorem zvrácení původní rovnosti je tedy fakt, že na daném stupni vývoje výrobních sil práce ženy přestává být hodnocena jako práce produktivní, která se vyrovná společensky uznávané práci mužově.

Způsob výroby a úroveň rozvoje výrobních sil dává přebytek a ten, protože výrobní způsob je založen na fyzických předpokladech výrobce, preferuje muže. I vzniklý přebytek se stává jeho vlastnictvím.

Také rodina jako společenská jednotka reaguje na změněné společensko-ekonomické podmínky tím, že přirozené vztahy členů rodiny nahrazuje vztahy ekonomickými. Pro ženu to znamená, že ztrácí rovnoprávné postavení i v rodině.

⁵⁾ V. I. Semjonov: *Kapitalismus a třídy*, Praha 1972, s. 21.

⁶⁾ tamtéž.

⁷⁾ K. Marx, B. Engels, *Spisy* 21, Praha 1967, s. 83.

Z uvedeného vyplývá, že rovnoprávnost ženy je podmíněna mimo jiné druhem práce, kterou vykonává, a tím, zda vůbec a nakolik je tato její práce společensky uznávána. Marx a Engels viděli východisko opětovného osvobození ženy ve vytvoření takových společenskoekonomických podmínek, jež jí umožní zapojit se do společensky uznávané produktivní práce.

Tyto podmínky nemohla vytvořit žádná jiná společnost než taková, která dosahuje relativně vysoké úrovně rozvoje výrobních sil, tj. momentu, kdy ve výrobním procesu přestávají být rozhodující fyzické předpoklady výrobce, kdy je nahrazována manuální těžká práce strojovou velkovýrobou. Takovému úrovně dosahuje tovární výroba v době vzniku a rozvoje průmyslu, v době vynálezů různých strojů, které nahrazují fyzickou sílu výrobce, zjednodušují výrobní proces, vedou ke zlevnění výroby a zvýšení produktivity práce. „... čím více se tedy práce svalů, fyzická námaha zavedením strojů přesune na vodní nebo parní sílu, tím méně je třeba brát do práce muže ...“⁸⁾

Průmyslová revoluce vytváří objektivně podmínky pro to, aby ženy byly vtaženy do průmyslové výroby. Ukazuje se však, že na samotnou ženu i rodinu nově vzniklé podmínky působí velice rozporně. Žena je nucena ekonomickými podmínkami vstoupit do společenské výroby. K tomu vede objektivně další potřeba pracovních sil, čímž rozšiřuje řady proletariátu a kvalitou své pracovní síly nuceně napomáhá jeho dalšímu zbídačování.

Ekonomické zapojení ženy v kapitalistické společnosti (v počáteční fázi rozvoje) má rozporné, až paradoxní důsledky. Ženská práce se stává vážnou konkurentkou mužské pracovní síle (její práce je lacinější a mnohdy kvalitnější). Ve snaze pomoci rodině v jejím bídém postavení vyrazuje žena vlastně muže z práce, ale přitom její ještě nižší mzdy mají za následek jenom zvětšení bídy, proti níž bojuje.

Odměnou je ženě jen větší útisk a bezpráví, drastické vykořisťování, škody na zdraví.

Ačkoliv se zdá, že zapojení ženy do průmyslové výroby mělo jen negativní důsledky, je třeba objektivně vidět i velký pokrokový význam tohoto faktu právě pro řešení nerovnoprávného postavení ženy. „... velký průmysl, tím že přiděluje rozhodující úlohu ve společensky organizovaném výrobním procesu mimo obvod domácnosti ženám, mladistvým a dětem obojího pohlaví, vytváří ekonomickou základnu pro vyšší formu rodiny a poměru mezi oběma pohlavími.“⁹⁾

Pro marxistické řešení širokého okruhu problémů spojených s postavením ženy ve společnosti je charakteristický jasný třídní přístup. Postavení ženy

⁸⁾ K. Marx, B. Engels, *Spisy* 2, Praha 1961, s. 370.

⁹⁾ K. Marx: *Kapitál*, I, Praha 1978, s. 479—480.

v kapitalistické společnosti je zakladateli marxismu chápáno jako určitý stupeň porobení ženy, které se objevuje na všech stupních vývoje třídních vztahů v jednotlivých antagonistických společenskoekonomických formacích.

Toto porobení má podobu sociální nerovnosti ženy ve společnosti (ekonomickou, politickou, kulturní, mravní), ale i porobení ženy jako lidské bytosti.

V kapitalistické společnosti vrcholí proces degradace člověka jako společenské bytosti. „Stav, který zženšťuje muže a ženu připravuje o její ženskost, aniž dává pravou ženskost a ženě pravou mužnost, tento stav, který tím nejhanebnějším způsobem ponižuje obě pohlaví a v nich celé lidstvo, to je poslední slovo naší vychvalované civilizace . . . Nezbyvá nám než přiznat, že se takový úplně převrácený poměr mezi mužem a ženou mohl vytvořit jen proto, že vzájemný vztah obou pohlaví byl od počátku nesprávný.“¹⁰⁾

V důsledku záměny přirozených vztahů vztahy ekonomickými se člověk vzdaluje své lidské přirozenosti. Z toho vyplynul závěr, že řešení ženské otázky je součástí daleko většího okruhu společenských problémů a že její řešení je možné jen ve společnosti, která si klade jiné cíle než obohacování se jednotlivců za každou cenu.

K. Marx a B. Engels věnovali ženské otázce velkou pozornost a v této souvislosti formulovali i problémy, které sužovaly ženu v období rozvoje kapitalismu nejpalcivěji. Přestože kladli důraz na dílčí problémy a boj za jejich řešení především v oblasti ekonomické a sociální, což plně odpovídalo potřebám a dosaženému stupni rozvoje ženského hnutí a boje dělnické třídy, neztráceli ze zřetele hlavní smysl tohoto boje a cíl — získat ženské hnutí pro boj za socialismus.

Posouzení postavení ženy ve společnosti ve vzájemných vazbách s celkovým rozvojem společnosti i rodiny umožnilo na základě propracované vědecké teorie ukázat způsoby možného řešení i síly, které jsou schopny tyto přeměny realizovat.

I pro pochopení postavení ženy ve společnosti a v rodině za socialismu zůstává rozhodující konkrétně historický přístup jako základní marxistický metodologický princip zkoumání společenských jevů.

Posuzovat existující problémy při realizaci rovnoprávného postavení ženy v rodině i v dalších oblastech společenského života s ohledem na celkový předcházející vývoj, kde svou roli sehrály nejen psychofyzilogické zvláštnosti ženy a jejich akceptování nebo ignorování v procesu rozvoje společenské dělby práce v rámci jednotlivých společenskoekonomických formací (zejména kapitalistické), ale i další politické, sociální i kulturní podmínky rozvoje společnosti. Při rozboru dosaženého stavu v procesu zrovnoprávnění ženy ve společnosti

¹⁰⁾ K. Marx, B. Engels, *Spisy*, 2, Praha 1961, s. 371.

i v rodině musejí být respektovány i negativní důsledky, které s sebou neslo ekonomické zapojení ženy do průmyslové výroby v kapitalistické společnosti a jejich modifikace v dalším období. Všechny tyto procesy se odrážely i ve vývoji rodiny a vztahů v ní.

Při komplexním posuzování a řešení problémů spjatých s vývojem rodiny, jejími funkcemi apod. je třeba rozlišovat aspekty, které souvisejí s předcházejícími etapami rozvoje, a faktory nebo vlivy, které se objevují v souvislosti s rozvojem socialistické společnosti a jejichž působení je spjata s poznáváním a využíváním společenských zákonitostí rozvoje v období výstavby socialismu.

Rodina jako významná společenská instituce se tedy neustále vyvíjí a mění se i problémy, s nimiž je tento vývoj spjat, ale metodologické principy uplatňované již Marxem a Engelsem při zkoumání společenských jevů zůstávají platné. Jejich rozpracování a využívání při zkoumání současné rodiny je jedním z důležitých předpokladů pravdivého poznání procesu probíhajících v rodině a pochopení zákonitostí jejího vývoje.

**К некоторым вопросам
семьи и ее развития
в творениях Фридриха Энгельса**

Резюме

К. Маркс и Ф. Энгельс в своих творениях уделяли большое внимание проблематике семьи. Изучение вопросов возникновения и развития семейных отношений основывалось на материалистическом понимании истории и методологических принципах исследований общественных явлений, которые являются актуальными и для исследования семьи и супружества при социализме.

Только системный подход позволяет правильно включить и оценить проблемы в развитии семьи, которые в условиях социалистического развития являются предметом интенсивного исследования, как, например, вопросы количества разводов или новые факторы, влияющие на развитие семейных отношений в связи с занятостью и общественной активностью женщин.

**On Some Issues
of the Development of the Family
and Its Development
in the Works of Frederic Engels**

Summary

K. Marx and F. Engels paid great attention to the problems of family in their works. The study of the issues concerning the origin and development of family relations was based on the materialistic conception of history and methodological principles of investigating social phenomena that are topical for the investigation of family and matrimony even under socialism.

Only systematic approach enables to incorporate and judge correctly the problems connected with the development of family that are the subject of intensive study under socialist development of family relations in connection with the employment and social activity of women.

ZPRÁVY A INFORMACE

O využití děl B. Engelse při výuce marxisticko-leninské sociologie

Při prvním zběžném pohledu na název následující informace by se snad mohlo zdát, že jde o samozřejmost, protože marxisticko-leninská sociologie je takový obor v rámci marxistických společenských věd, který je z hlediska svého obsahu, metod i teorie jednoznačně spjat se zakladatelským dílem K. Marxe a B. Engelse, kteří v první polovině minulého století založili jako první důslednou a skutečnou vědu o společnosti. Navíc jsou díla zakladatelů marxismu základem a východiskem výuky těch předmětů, které se přednášejí jako základy marxismu-leninismu pro posluchače kteréhokoli oboru. Každý učitel marxisticko-leninské sociologie musí s touto výukou, která probíhá paralelně s výukou vlastní sociologie, počítat a také z ní vycházet. Jde o to, aby návaznost byla organická, aby nedocházelo ke zbytečnému překrývání problematiky, i když podle mého názoru určité možné opakování výkladu Marxových a Engelsových děl se specifickými akcenty není rozhodně na škodu.

Podrobnější znalost současných diskusí a stavu názorů, které se v diskusích o vztahu marxistické sociologie a historického materialismu vyjadřují, však ukazuje, že problém využití Marxových a Engelsových děl ve výuce marxisticko-leninské sociologie má své specifické zvláštnosti. Ať již přijmeme názor o tom, že historický materialismus je obecnou marxistickou sociologickou teorií, nebo odlišný, ale přece stále více přijímaný názor, že marxisticko-leninská sociologie je nefilozofická nejobecnější

věda o společnosti, o zákonitostech jejího vývoje, zůstává v rámci marxismu axióma, že nelze rozvíjet a pěstovat marxisticko-leninskou sociologii ve všech jejích úrovních a složkách bez marxistické filozofie. V tomto případě je zastupci názoru o marxisticko-leninské vědě historický materialismus chápán jako závazná, nezbytná a nepostradatelná výchozí filozofická báze marxisticko-leninské sociologie. Bez marxistické dialektiky není a nemůže být marxistické sociologie a bez historického materialismu jako výchozí metodologické a teoretické filozofické báze rovněž ne.

Ovšem v rámci marxisticko-leninské sociologie z hlediska jejího nynějšího stavu nejde dnes již jen o sporný bod, zda je historický materialismus obecnou marxistickou sociologickou teorií, nebo nejobecnější nefilozofickou teoretickou vědou o společnosti. Vždyť předmět vědy není dán jen definicí, ale také faktickým současným stavem jejího praktického provádění. Současný stav marxisticko-leninské sociologie však ukazuje, že se projevuje v několika úrovních a má své vlastní vnitřní členění. Výchozí bázi je tedy marxistická dialektická metoda a historický materialismus. Když přijmeme názor, že marxistická sociologie je nefilozofickou nejobecnější teoretickou vědou o společnosti, máme zde hned dvě úrovně. Historický materialismus a pak úroveň obecné nefilozofické sociologické teorie. Potom následuje

nesporná úroveň sociologických specializací, které jsou početné a v různé míře rozvinuty nebo ještě málo rozvinuty. Mají však přitom svůj určitý dílčí teoretický a pojmový základ, který není totožný s obecnou sociologií, například sociologie města, rodiny nebo mládeže. A nakonec je tu sociologický výzkum, který ve své nynější podobě a způsobu provozování vznikl spíše mimo oblast marxismu a jehož faktický kvantitativně veliký rozsah i praktické uplatňování vůbec ještě neřeší hladce a bez problémů řadu otázek nebo otázníků, které jsou s empirickým sociologickým výzkumem v jeho nejčastější podobě — dotazníkové akce s určitým počtem dotazovaných podle takzvaného principu reprezentativnosti vzorku a s předpokládaným exaktním tříděním a strojovým statisticko-matematickým zpracováním spjaty.

A právě v této souvislosti bych chtěl zdůraznit, že ten, kdo vyučuje marxisticko-leninskou sociologii a přednáší především dějiny marxistického sociologického myšlení a pak marxisticko-leninskou sociologickou teorii, si musí uvědomit, že Marx a Engels založili skutečnou vědu o společnosti jako opak a protiváhu buržoazní sociologie a že v době, kdy ji založili, měla věda o společnosti jiný vztah k realitě, k faktům, k materiálům a datům, než je tomu dnes. Není podle mého názoru správné ani korektní ve jménu toho, jaký způsob provozu sociologie se dnes praktikuje, dělat z Marxe a Engelse takové sociology, kteří nám budou ospravedlňovat tento způsob praktikování sociologie. To se týká zvláště Engelsovy práce *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Je zapotřebí zdůraznit, že tato velká a vynikající práce mladého, vznikajícího marxisty B. Engelse má skutečně zásadní význam. Ovšem jako důkaz marxistického spojení teorie a empirie, teorie a praxe a jako specifický způsob realizace základních principů materialistického pojetí dějin při zkoumání významného, zásadního a celospolečenského problému. Poukazuje se na to, že Engels použil při zpracování své knihy těch či oněch postupů a metod, které se dnes používají v rámci takzvaného empirického sociologického výzkumu. Ovšem podstata věci

není ale v této stránce jeho první velké vědecké práce. Engels totiž vycházel již v této době z dialektické metody, z dědictví klasické německé filozofie, kterou přehodnocoval a kriticky promýšlel ze znalosti obecné teoretické politické ekonomie. Engels názíral svůj problém také již historicky včetně historických přístupů a znalostí tohoto období vývoje. Současně je Engelsova práce o dělnické třídě nemyslitelná bez jeho osobního politického, světonázorového třídního postoje, bez jeho vnitřního osobního ztotožnění s věcí dělnické třídy. Pro vytváření velkých koncepčních marxistických prací o společnosti je tedy nutný výchozí základ dialektické filozofické metody, materialistického pojetí dějin (v pozdějším názvu historického materialismu), dále analýza, kritický rozbor a hodnocení dat, údajů, informací, tedy empirie, jež je získávána ze všech dostupných a možných zdrojů. Dalším nezbytným prvkem takového způsobu vědecké práce je znalost hlubinných ekonomických procesů, historický vývojový přístup, který umožňuje odhalení vývojových zákonů společnosti a naprosto nezbytný osobní světonázorový, politický a třídní přístup nejen vědeckého, ale i osobního ztotožnění s dělnickou třídou a jejím revolučním posláním. Pokud jde o metody a techniky získávání dat, ty nebyly a nemohly být u Engelse vázány na dnes běžné standardní postupy empirických sociologických výzkumů, o matematickém strojovém zpracování dat takového výzkumu ani nemluvě. Ať již objevujeme u Engelse řadu postupů a technik, které připomínají dnešní empirický sociologický výzkum, musíme zdůraznit, že všechny možné dílčí postupy a techniky byly u Engelse podřízeny jeho základním metodologickým, teoretickým, hodnotícím, politickým i ideologickým a morálním stanoviskům. Z hlediska marxismu a uvedené Engelsovy práce je nutné znovu připomenout, že žádné metody, techniky a procedury týkající se získávání dat a faktů nejsou a nemohou být ideově, politicky i morálně neutrální navzdory běžné a rozšířené představě zastánců empirické omezené sociologie, vycházející z pozitivistických předpokladů a mající svůj pravzor ve výzkumné sociologii vycházející z americké

kých podmínek a zkušeností. Uvedená tvrzení se týkají také Marxových děl, například jeho stěžejního díla Kapitálu, přitom je spíše historickou zajímavostí a důkazem Marxova třídního a politického stanoviska, že v jeho díle najdeme příklady ankety, která měla zkoumat dělnickou třídu a její podmínky nebo další dílčí podněty směřující k získání vlastních informací a dat.

Ve vlastní výuce marxisticko-leninské sociologie je pak třeba ve vztahu k Engelsovi (samozřejmě i k Marxovi a Leninovi) uplatňovat marxismus ve všech předmětech, ať je jejich ráz i zaměření z hlediska teorie metod přístupu i obsahu co nejrůznější. Nejvýrazněji je tedy využití Engelsových děl při výuce vidět v předmětech, jako jsou dějiny marxistického sociologického myšlení a marxistická sociologická teorie. Zde jde nejen o výklad a aplikaci marxistické dialektické metody a historického materialismu, ale i o výklad získaných obsahových výsledků. V této souvislosti vystupují do popředí všechny základní Engelsovy práce od Postavení dělnické třídy v Anglii přes společné práce s Marxem — Svatá rodina, Německá ideologie, Manifest komunistické strany až po Engelsova díla samostatná, k nimž patří Německá selská válka, jedno z nejznámějších a nejlivnějších děl Engelsových (*Anti-Dühring*¹⁾), Vývoj socialismu od utopie k vědě, Dialektika přírody, Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu a Ludwig Feuerbach a vyústění německé klasické filozofie. Velmi významné proti neúmyslným zjednodušením a povrchnostem v rámci marxistického myšlení i proti záměrným a úmyslným vulgarizacím marxismu v dílech buržoazních odpůrců marxismu jsou Engelsovy dopisy o historickém materialismu z devadesátých let 19. století, jež napsal řadě významných zájemců o marxismus nebo významným představitelům marxismu období II. Internacionály.

Při kritickém výkladu dějin sociálně politic-

1) Velkému významu tohoto Engelsova díla byla věnována v Sovětském svazu značná pozornost v souvislosti se stým výročím jeho vydání. Viz například *Anti-Djuring F. Engelsa i sovremennost'*, Moskva, Mysl 1978.

kých teorií a kritice buržoazní sociologie a anti-komunismu 19. a 20. století je zase možné a přímo nutné využít Engelsových prací, v nichž je demonstrován angažovaný, stranický, hodnotící a kritický přístup k představitelům buržoazních společenských věd s Engelsovou schopností podrobit nelítostné kritice jejich zásadní nedostatky i využít možné pozitivní přínosy u těch autorů, u nichž osobní svědomitost a úcta k vědecké práci znamenala určité dílčí příspěvky pro rozvoj vědy. Ostrá zásadová a nelítostná kritika je například v díle *Anti-Dühring*, možné využití dílčích přínosů či zásluh buržoazních badatelů prokazuje Engels ve své knize *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*.

V buržoazních společenských vědách, ve filozofii, sociologii je dosti oblíbený a rozšířený způsob klást proti sobě dílo Marxovo a Engelsovo. Engels je obviňován, že vnáší dialektiku do přírody, kam prý podle názorů například Sarta nebo představitelů frankfurtské školy nepatří, poněvadž vlastní a jediná sféra dialektiky je společnost, historie. Často je Engels obviňován z pozitivistických a scientistických tendencí, které prý vnesl do marxismu na rozdíl od Marxe, jemuž je připisován filozofický antropologismus. Je třeba zdůraznit, že Engels se podílel spolu s Marxem na řadě zásadních prací, které jsou společným vkladem obou klasiků k založení a rozvíjení marxismu.

Engelsova samostatná práce, kterou napsal již po Marxově smrti, *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* je do určité míry vázána na původní Marxův záměr — zpracovat hluboké a vysoce záslužné podněty L. H. Morgana z jeho knihy *Ancient Society*. V knize *Původ rodiny . . .* Engels pokračoval v rozvíjení přístupu, který vyložili s Marxem v Německé ideologii a použili při vypracování koncepce asijského výrobního způsobu, tj. problémů vztahu přírodního a sociálního, biologického a dějinného a přesně ukázal dialektiku přírodního a sociálního a při analýze rodové společnosti i forem rodiny.

Další oblastí problémů, které je možné, ba nutné využít jako Engelsův odkaz pro výuku marxisticko-leninské sociologie, je ta část jeho

díla, která má ráz určitých předpovědí, hypotéz o budoucím vývoji sociologické společnosti. Je známo, že Marx i Engels odmítali plané a povrchní prorokování o přesných detailech budoucí socialistické společnosti. Sám Engels mnohokrát zdůrazňoval, že lidé budoucí socialistické společnosti si budou řešit své problémy sami podle podmínek a okolností i své vlastní historické praxe a zkušeností. Přesto však se Marx a Engels vyslovovali k řadě předpokládaných tendencí a vývojových možností socialismu na základě svých znalostí kapitalistického vývoje i tendencí vývoje k socialismu, které jsou založeny jak v materiálních podmínkách, tak i v podobě revolučního subjektu dělnické třídy již v rámci kapitalismu.

Při výuce marxistické sociologie je tedy možné využít těch Engelsových klasických prací, které obsahují náměty a úvahy o socialismu, jeho budoucím vývoji i o žádoucích opatřeních a úkolech, jež bude muset řešit vznikající socialistická společnost. Zde přicházejí v úvahu především díla *Anti-Dühring* a *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Jde o problémy sociální nerovnosti a její realizace za socialismu. Engels vystupoval velmi energicky proti maloměšťáckému pojetí socialismu jako říší rovnosti, rovnost pro něj znamená především odstranění tříd. Nejvíce se Engels snažil postihnout vývojové tendence, které se týkají osudů rodiny a manželství za socialismu, budoucnosti vztahů mezi mužem a ženou, problematiky výchovy dětí i základu existence monogamní rodiny poté, co podle Engelsova předpokladu většinu funkcí rodiny převezme socialistická společnost a monogamní rodinu jako instituci spjatou se soukromým vlastnictvím a nerovnoprávným postavením ženy nahradí rodina, kde hlavním poutem budou vztahy osobní, citové vztahy lásky. Chápu využití Engelsových děl při výuce a zvláště takové významné práce jako *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* nejen jako výklad obsahu a významu této práce v dějinách marxismu, ale i jako podnět ke srovnání, konfrontaci Engelsových názorů, představ a hypotéz s reálnou praxí živého socialismu. Mnohé Engelsovy představy a postuláty o nut-

nosti zrovnoprávnit ženu za socialismu založené na jeho principiálním kritériu, že stupeň emancipace společnosti je nutno měřit také stupněm emancipace ženy, se již staly skutečností. Praxe reálného socialismu některé Engelsovy názory upřesnila, v určitém ohledu i korigovala. V některých případech však ukázala také problémy nové, složitost a dlouhodobost řešení i těch, které Engels předpokládal. Tak například všechny funkce rodiny nepřevzala společnost, reálná zkušenost ukázala trvalost nebo nepostradatelnost některých funkcí rodiny. Rodina není za socialismu jen citovým vztahem manželů, kteří žijí ve společnosti, jež převzala všechny dřívější funkce rodiny na sebe.

Engelsovy závěry a hypotézy však také nepostihly všechny složitosti, které například souvisejí s trváním, přežíváním nebo recidivami jevů negativních, jež Engels spojoval spíše jen s třídní vykořisťovatelskou společností. Nezmizela docela nebo dokonce v určitých nových podobách vznikla prostituce, kterou za socialismu rozhodně nelze vysvětlovat z neduhů kapitalismu a nerovnoprávného postavení ženy. Praxe ukazuje, že některé negativní deviantní jevy nemusí souviset jen s kapitalismem, nebo že příčiny dřívějšího výskytu se nedají použít pro vysvětlení jejich trvání nebo dokonce recidivy. Prostituce se u nás v určité míře ještě vyskytuje a v nových formách recidivuje, není však vázána na nerovnoprávné postavení ženy či špatné sociální poměry, ale spíše na pojetí způsobu života, konzumní cíle a snahy dosáhnout vyššího komfortu a životní úrovně činností, která je z hlediska morálního odsouzená.

Jsou ještě dvě oblasti, v nichž jde o využití té části Engelsova díla, která byla ve srovnání s pracemi, jež vytvářel spolu s Marxem, převážně jeho osobním přínosem. Souvisela také s jeho osobními individuálními vlastnostmi i specifickými osobními zájmy, které vyplývaly z rozdílné životní zkušenosti. Jde o Engelsovy velmi výrazné jazykové zájmy a o zájem související s otázkami války a vojenství. Oba tyto Engelsovy zájmy se sice v nesteré intenzitě a v různých proporcích odrazily v jeho literární

činnosti, ale rozhodně jsou výrazně současné a vysoce aktuální. Zase nejde jen o opakování Engelsových názorů, ale také o využití jeho metodického a teoretického přístupu k řešení problémů jazyka i otázek války a vojenství pro současné problémy, jejich rozbor a výklad ve výuce.

O Engelově jazykovém nadání a o výroku, že mírně v rozčilení nebo při vzrušení kotal ve dvaceti jazycích, se již psalo. Díky profesorovi J. Petrovi máme také k dispozici práci o Marxových, ale zvláště Engelsových přístupech k jazyku jako k sociálnímu a kulturnímu fenoménu.²⁾ O Engelově přínosu ke studiu jazyka jako sociálního jevu, o jeho vazbě na společenský vývoj a sociální strukturu pojednává zvláštní příspěvek sborníku. Budiž však zdůrazněno i v této zprávě, že právě výrazně se rozvíjející sociologie jazyka — a to jak mimo rámec marxismu, tak především v sovětské sociolingvistice — dává nové podněty a umožňuje aktuálně a hlouběji ocenit Engelsovy metodologické přístupy k jazyku, jeho konkrétní analýzy jazyka jako vysoce hodnotné a podnětné.

Obdobně je tomu i s Engelsovými zájmy o válku a vojenství. Byly samozřejmě motivovány jeho povinností vojenské služby jednoročního dobrovolníka, jeho účastí v revolučním povstání v německé revoluci 1849 v Bádensku a Falcku. Staly se však součástí jeho celkového životního díla a přezdívka generál nebyla jen nahodilá nebo nevyjadřovala jen okrajový zájem. Je zapotřebí říci, že zájem o válku a vojenství také zcela přirozeně souvisel s celkovým pojetím společenského a dějinného vývoje a že byl u Engelse motivován zájmy vědeckými i politickými zároveň. Otázky války a vojenství byly spjaty zákonitě s materialistickým pojetím dějin, s otázkami role válek a revolučních bojů v dějinách lidstva, s problémy role násilí a revolučního násilí v dějinách a vždy byly všechny tyto problémy spojovány s osudy dělnického hnutí perspektivami boje za socialismus včetně té souvislosti, že boj za socialismus je také

2) Viz J. Petr, *Filozofie jazyka v díle K. Marxe a B. Engelse*, Praha, Academia 1980.

bojem za mír a usiluje o realizaci kantovské myšlenky věčného míru.

Touto problematikou se zabývají především práce Anti-Dühring se svými pasážemi o teorii násilí, dále rozsáhlý rukopis Úloha násilí v dějinách a velké množství dílčích statí a studií, které Engels rozpracoval v souvislosti s určitými historicky probíhajícími válkami nebo revolučními boji. Aktuálnost Engelsových prací o válce a vojenství, jeho rozborů vztahů mezi vojenskou technikou, výrobou a způsoby vedení války včetně myšlenky, že rozvoj vojenské techniky činí válku z hlediska vítězství či porážky stále nesmyslnější, jsou jednoznačně aktuální. Mohou být při výuce využity nejen jako důkaz vynikajících vědeckých a teoretických schopností jednoho ze zakladatelů marxismu v dalších oblastech, ale i jako výraz sepětí jeho díla s osudy lidstva z hlediska světodějného poslání dělnické třídy jako nositele nové spravedlivé společnosti spjaté bytostně s myšlenkou míru a mírového života.

Výuka sociologie, jejíž součástí je i úkol předat metodologické, teoretické i myšlenkové bohatství Engelseva díla, musí tedy pronikat v určité míře i v určitém rozsahu všechny předměty, jež jsou součástí výuky oboru sociologie. Z hlediska požadavků na studenty jde o seznamování s hlavními a nejdůležitějšími díly se záměrem, aby je studenti sami studovali, aby si je osvojovali a pro svůj odborný i politický růst vnitřně přijali. Dnes je již velkou výhodou, že převážná část děl Marxe a Engelse je k dispozici a je dostupná. Z hlediska úrovně a hloubky znalostí děl Marxových a Engelsových (a v dalších souvislostech Leninových) je třeba vznést požadavek, který může znít marxismu, tudíž též veškeré dostupné dílo a reálný. Učitel vyučující marxistickou sociologii by měl doslova a do písmene znát všechny práce a celé dostupné dílo zakladatelů marxismu, tudíž též veškeré dostupné dílo Engelsevo. Zvláštností díla klasiků marxismu-leninismu je i skutečnost, že nové etapy vývoje dělnického světového revolučního hnutí, nové etapy vývoje světových dějin přinášejí nové podněty a nové pohledy na tato díla, nově je aktualizují a nutí každého, kdo se považuje za

marxistu, aby je nejen důkladně znal, ale znovu a znovu promýšlel v aktuální souvislosti a v aktuální nové možnosti aplikací a využití pro účely výuky i pro rozvoj vlastní vědecké práce.

Eduard Urbánek

**Sepětí teorie a praxe
v systému práce s absolventy
na katedře marxisticko-leninské sociologie
filozofické fakulty
Univerzity Karlovy v Praze**

Princip sepětí teorie a praxe je ideovým a metodologickým základem výstavby oboru marxisticko-leninské sociologie (dále ML). Specificky se promítá do činnosti všech tří kateder (katedra ML sociologie na filozofických fakultách v Praze, Brně a Bratislavě), které zabezpečují výchovu sociologů v ČSSR podle jednotného učebního programu. Tento učební program je cyklicky posuzován a konfrontován s potřebami praxe. Jednou z forem ověřování tohoto programu je právě systém práce s absolventy.

I když trend práce s absolventy je na většině vysokoškolských oborů trendem inovačním, rozvíjí se systematická práce s absolventy na katedře ML sociologie FF UK v Praze již tradičně. Postupně jsme na katedře vyvinuli relativně samostatný systém práce s absolventy, který je však prostřednictvím svých činností integrován do celkové výchovně vzdělávací a vědeckovýzkumné práce katedry. Systém práce s absolventy zahrnuje tři základní směry činnosti a jím odpovídající funkce. Jde o funkci kvalifikační, vědeckovýzkumnou a komunikativně informační.

Objektem působení systému práce s absolventy jsou absolventi oboru, v současné době absolventi osmnácti absolventských ročníků, tj. školního roku 1966/67—1983/84, což reprezentuje 670 absolventů, včetně 43 cizinců (stav k 1. 1. 1984). Dále popisované funkce a činnosti systému práce s absolventy nejsou však výhradně vztaheny k absolventům všech

osmnácti absolventských ročníků; některé uvažují se sedmnácti absolventskými ročníky, tj. školního roku 1966/67—1982/83, což reprezentuje 638 absolventů včetně 42 cizinců. Rozsah absolventského souboru je závislý na čase realizace jednotlivých činností.

První funkce je kvalifikační, zaměřená na prohlubování a zvyšování kvalifikace absolventů prostřednictvím státních rigorózních zkoušek a studia vědecké aspirantury. Od zavedení nového vysokoškolského zákona v r. 1980 státní rigorózní zkoušky představují nejrekventovanější formu prohlubování a zvyšování kvalifikace. Ve sledovaném období, to je ve školních letech 1980/81—ZS 1984/85, bylo zařazeno k rigoróznímu řízení celkem 90 uchazečů, přičemž 73 získalo akademický titul PhDr., 14 nevyhovělo a 3 se nedostavili ke zkoušce. V prvním školním roce platnosti nového vysokoškolského zákona, tj. ve školním roce 1980/81 byli zařazeni 3 uchazeči, kteří také získali titul PhDr. Ve druhém školním roce bylo zařazeno 16 uchazečů, všichni rovněž získali titul PhDr. Ve třetím školním roce bylo zařazeno k rigoróznímu řízení 30 uchazečů, kteří dosáhli následujících výsledků: 21 vyhovělo, 6 nevyhovělo a 3 se nedostavili ke zkoušce. Ve čtvrtém školním roce bylo zařazeno 31 uchazečů, kteří dosáhli těchto výsledků: 23 vyhovělo a 8 nevyhovělo. V zimním semestru šk. r. 1981/85 bylo zařazeno 10 uchazečů a všichni získali titul PhDr. K tomu nutno dodat, že ze 73 absolventů, kteří získali za uvedené období

akademický titul PhDr., je 71 absolventů oboru ML sociologie na FF UK v Praze a 2 absolventi příbuzných oborů. 71 absolventů s titulem PhDr. představuje 11 % z celkového počtu 670 absolventů oboru ML sociologie na FF UK v Praze. Počet absolventů s titulem PhDr., kteří vystudovali obor ML sociologie na FF UK v Praze, je ovšem vyšší, činí odhadem 20 % (zahrnuje také absolventy, kteří získali tento titul na jiných filozofických fakultách nebo před platností nového vysokoškolského zákona apod.)

Katedra ML sociologie je v současné době školícím pracovištěm 24 aspirantů (stav k 1. 10. 1984), kteří studují v různých formách aspirantury (jeden aspirant školícího pracoviště, 7 aspirantů v samostatné vědecké přípravě, 15 externích aspirantů, 1 aspirant v externí účelové aspirantuře). Ze čtyřiaadvaceti aspirantů je třináct absolventů oboru (54 %) a jedenáct absolventů jiných oborů (46 %). V oboru ML sociologie pracuje na FF UK samostatná komise pro obhajoby kandidátských prací. Před touto komisí obhájilo již osm aspirantů svou kandidátskou disertaci. Z tohoto počtu je sedm absolventů našeho oboru (včetně 1 cizince) a z těchto 7 aspirantů jsou tři aspiranti zároveň učiteli katedry (stav k 5. 6. 1984). I když vědecká aspirantura představuje v práci katedry rozsáhlou činnost (srovnej počet čtyřiaadvaceti aspirantů s počtem dvaatřiceti studentů denního studia a počtem 19 studentů dálkového studia!), touto formou si zvyšovala nebo zvyšuje kvalifikaci jen nepatrná část absolventů oboru, přibližně 3 % absolventů. Pochopitelně úplný počet všech aspirantů a kandidátů věd a jejich podíl na celkovém počtu absolventů je vyšší, činí cca 5 % (a to jde o absolventy, kteří studují nebo dokončili aspiranturu na jiných školících pracovištích).

Vzhledem k tomu se stává naléhavou potřebou zavést mezistupeň mezi masovějším zvyšováním kvalifikace pomocí státních rigorózních zkoušek (týká se asi 12 %, resp. 20 % absolventů) a výběrovým aspirantským studiem (3 %, resp. 5 %). Tímto mezistupněm by mělo být postgraduální studium, určené absolventům oboru, a to buď inovačního nebo specializačního

ho typu. K tomu však katedra potřebuje získat odpovídající materiální a kádrové předpoklady.

Druhou funkcí je vědeckovýzkumná funkce, která je uskutečňována v podobě „Srovnávacího výzkumu absolventů oboru marxisticko-leninské sociologie, oboru výchova a vzdělávání dospělých FFUK v Praze a oboru výchova a vzdělávání dospělých FF UPJŠ v Prešově“ (dále jen SVA). Celý průběh tohoto výzkumu zahrnuje období od listopadu 1982 do konce roku 1985. V roce 1984 probíhá etapa terénního šetření a současně jsou zahajovány přípravné práce pro zpracování dat ve Výpočetním středisku VŠE v Praze.

Řešitelský tým SVA tvoří tři učitelé a jeden aspirant katedry ML sociologie FF UK, dva učitelé participujícího prešovského oboru a jeden pracovník výpočetního střediska.

Cílem SVA je zjistit zpětnou vazbu výchovně vzdělávacího působení příslušných oborů, diagnostikovat problematiku společenského uplatnění absolventů v praxi. Bezprostředně je výzkum zaměřen na tyto tematické okruhy:

- a) sféry společenského uplatnění absolventů v praxi,
- b) socioprofesionální mobilitu absolventů,
- c) úroveň vysokoškolské přípravy absolventů pro výkon profese v oboru,
- d) vzdělávací potřeby absolventů (realizované i potenciální).

Vzhledem k tomu, že jde o srovnávací výzkum, je hlavním metodologickým principem srovnávací metoda. Tato metoda je především uplatněna na ose interoborové komparace, tj. ve srovnání oboru ML sociologie a oboru VVD (výchova a vzdělávání dospělých). Částečně též budeme srovnávat meziuniverzitně, tj. obor ML sociologie a obor VVT, pěstované na UK s oborem VVD, pěstovaným na UPJŠ.

SVA používá tyto výzkumné techniky: anketu, doprovázenou evidenčním listem absolventa (jako společný materiál), a individuální polostandardizovaný rozhovor.

Objektem výzkumu jsou absolventi od prvního absolventského ročníku do absolventského ročníku školního roku 1982/83. V případě oboru ML sociologie základní soubor tvoří 596 absolventů (bez cizinců), u oboru VVD FF

UK tvoří základní soubor 373 absolventů. Vzhledem ke specifickým funkcím výzkumů absolventů (jakou jsou výchovně vzdělávací a komunikativně informační funkce), vychází SVA z koncepce kvazi vyčerpávajícího šetření. V důsledku toho jsme při výběru vzorku ankety (s evidenčním listem) vycházeli z tohoto předpokladu. Materiály ankety a evidenčního listu jsme tudíž postupně zasílali všem dostupným absolventům. Tím jsme získali výběrové soubory; výběrový soubor oboru ML sociologie činí zhruba 496 absolventů a pražského oboru VVD 333 absolventů.

Vzorek respondentů pro individuální polostandardizovaný rozhovor byl získán „samovýběrem“, tj. rozhovor je veden s těmi respondenty, kteří o rozhovor projeví zájem. Rozhovory vedou nejen členové řešitelského týmu, ale také tazatelé z řad absolventů. Absolventi tedy vystupují nejen v roli respondentů, ale někteří současně i v roli tazatelů. Tazatelé byli vybíráni nejen s ohledem na zastoupení jednotlivých absolventských ročníků, geografických oblastí a institucí, kde absolventi působí, ale také s ohledem na etické předpoklady k výzkumné práci. Cílem použití absolventů v roli tazatelů byly nejen racionalizační důvody, ale i rozvíjení kontaktů a spolupráce s absolventy.

Sběr dat prostřednictvím ankety a evidenčního listu probíhal od dubna do listopadu 1984 a sběr dat prostřednictvím individuálního polostandardizovaného rozhovoru probíhá od září do prosince 1984. Návratnost ankety (s evidenčními listy) je u absolventů oboru ML sociologie cca 50 %, pražského oboru VVD cca 60 % a prešovského oboru VVD je podobná zkoumaným pražským oborům. Návratnost rozhovorů zatím nemohla být spočítána, poněvadž rozhovory nebyly dosud ukončeny.

Praktickým vyústěním SVA bude optimalizace učebních plánů, zpřesnění profilu absolventa, formulace společenské potřeby absolventů i konstituování adekvátních forem dalšího vzdělávání absolventů. Uživateli výstupů a výsledků SVA budou kromě příslušných kateder a fakult, oborové rady i mimofakultní orgány, především MŠ, ČSR, MŠ SSR a FMPSV.

Třetí funkcí je funkce komunikativně infor-

mační, která se projevuje v různých formách předávání a výměny informací mezi katedrou a absolventy. Dlouhodobě byla na katedře rozvíjena spontánní a neorganizovaná komunikace s absolventy. Tyto neformální kontakty přispěly k navázání spolupráce s institucemi v oboru, a to jak v oblasti výzkumné, tak pedagogické práce. Souběžně byla také rozvíjena organizovaná komunikace s absolventy ve formě pravidelných schůzek se skupinou absolventů určitého absolventského ročníku. Na těchto schůzkách byly předávány informace o současné situaci na katedře, o učebním plánu, o vědeckovýzkumné práci, o možnostech rigorózního řízení, studia vědecké aspirantury apod.

V posledním období byla organizovaná komunikace institucionalizována v souvislosti se vznikem Rady absolventů, která byla založena při katedře ML sociologie FF UK v květnu 1983. Rada absolventů spadá pod pravomoc katedry a je katedrou řízena na základě statutu. Posláním Rady je rozvíjet a organizovat spolupráci mezi katedrou a absolventy, prohloubit jejich pracovní kontakty a vzájemnou informovanost o odborné činnosti. Toto poslání je realizováno dvěma základními úkoly. Prvním úkolem je organizační příprava pravidelných setkání katedry ML sociologie s absolventy. Druhým úkolem je víceméně periodické vydávání bulletinu „Informace pro absolventy oboru ML sociologie“.

Cílem setkání katedry s absolventy je výměna informací mezi oběma stranami a kodifikace konkrétních forem spolupráce. Katedra ML sociologie plánuje setkání ve dvouletých intervalech; první setkání se konalo v roce 1983, druhé proběhne v roce 1985.

První setkání katedry ML sociologie s absolventy se konalo 28. října 1983 ve velkém sále Svazu českých novinářů v Praze. Připravila je Rada absolventů společně s některými učiteli katedry. Zúčastnilo se 160 absolventů ze sedmácti absolventských ročníků, členové katedry a hosté. Z hostů nutno jmenovat tyto osobnosti: nestor české sociologie prof. dr. Karel Galla, DrSc., pracovnice OV KSČ Prahy I s. dr. Stanislava Kašparová, CSc., zástupce ministerstva školství doc. dr. Ladislav M. Sobotka, CSc.,

spolupracovník katedry prof. dr. Rudolf Franěk, CSc., vedoucí výzkumného oddělení Čs. rozhlasu dr. Jaroslav Košťál, CSc., a doc. dr. Marie Dohalská, CSc., z FF UK. V sále, v němž se konalo setkání, byla instalována výstavka publikací učitelů i absolventů.

Ústředním tématem prvního setkání byl „Vztah sociologické teorie a praxe v diskusi učitelů a absolventů katedry“. Hlavní referát přednesl vedoucí katedry prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc. Hovořil o činnosti a úkolech katedry i oboru ML sociologie. Další příspěvky přednesl předseda Rady absolventů a další představitelé Rady; učitelé katedry i hosté. V diskusi vystoupili absolventi oboru a spolupracovníci srovnávacího výzkumu. Přijaté závěry konkretizovaly spolupráci katedry s absolventy i činnost Rady absolventů.

První setkání bylo důkladně hodnoceno vedením katedry i Radou absolventů a bylo konstatováno, že vytčené cíle byly splněny. Absolventi hodnotili první setkání prostřednictvím ankety, která byla rozeslána jako součást 2. čísla bulletinu „Informace pro absolventy oboru ML sociologie“. Referáty o prvním setkání byly uveřejněny ve druhém čísle Sociologického časopisu a v druhém čísle bulletinu pro absolventy.

Při přípravě druhého setkání budeme vycházet nejen z vlastních zkušeností a námětů z ankety, ale také z cenných zkušeností prešovské katedry vysokoškolské pedagogiky, výchovy a vzdělání dospělých. Tato katedra uskutečnila se svými absolventy již dvě konference (listopad 1981 a listopad 1984), které měly velmi dobrou obsahovou i organizační úroveň.

Bulletin „Informace pro absolventy oboru ML sociologie“ byl založen v roce 1983 (první číslo vyšlo v červenci 1983, druhé v dubnu 1984, třetí číslo je v současné době v tisku). Vydává jej katedra ML sociologie FF UK v Praze a Rada absolventů pro vnitřní potřebu absolventů oboru, přibližně dvakrát do roka v průměrném rozsahu čtyřiceti stran. Vydávání bulletinu bylo povoleno odborem kultury NVP. Obsah bulletinu schvaluje vedoucí katedry a redakční rada bulletinu. Redakční rada pracuje ve složení: ing. Věra Tauberová, CSc., předsed-

kyně, doc. dr. Eduard Urbánek, CSc., dr. Květa Filipská, dr. Jana Perglerová, dr. Zdeněk Roll, dr. Jana Stankeová.

Bulletin seznamuje s vývojem i aktuálními otázkami oboru ML sociologie a také s poznatky zahraniční sociologie. Publikuje zkušenosti z odborného a profesního uplatnění sociologů-absolventů katedry ML sociologie i informace o účasti našich sociologů na mezinárodních i domácích kongresech, symposiích, konferencích apod. Informuje rovněž o vybraných akcích Čs. sociologické společnosti, katedry a Rady absolventů, jakož i o novinkách odborné literatury, a to v rubrice „Publikace pro sociology“.

V prvním čísle bulletinu je publikována úvodní stať prof. dr. Karla Gally, DrSc., pod názvem „Slovo nestora československé sociologie k absolventům oboru ML sociologie“. Je zde také interview s vedoucím katedry ML sociologie prof. dr. Antonínem Vaňkem, DrSc., o činnosti katedry a jejích aktivitách ve vztahu k absolventům. V rubrice „Ze sociologických pracovišť“ jsou představena dvě pracoviště, kde působí naši absolventi. Dále následuje stať o srovnávacím výzkumu absolventů a rubrika „Publikace pro sociology“, která prezentuje základní tituly československé i zahraniční odborné literatury. Na konci 1. čísla je uveřejněn statut Rady absolventů a složení Rady absolventů v 1. funkčním období.

Druhé číslo bulletinu je především věnováno prvnímu setkání katedry ML sociologie FF UK v Praze se svými absolventy. Je zde publikována informativní stať o tomto setkání, dále hlavní referát vedoucího katedry a zpráva o poslání a činnosti Rady absolventů. Zajímavé jsou také publikované informace z vědeckého života i novinky odborné literatury. Druhé číslo bulletinu uzavírá finanční bilance hospodaření Rady absolventů a anketa k problematice setkání katedry s absolventy.

Obsahové zaměření třetího čísla bulletinu je víceméně monotematické. Jsou v něm uveřejněny informace o výuce sociologie v SSSR a v NDR i bibliografie publikací pro sociology, vydaných v NDR.

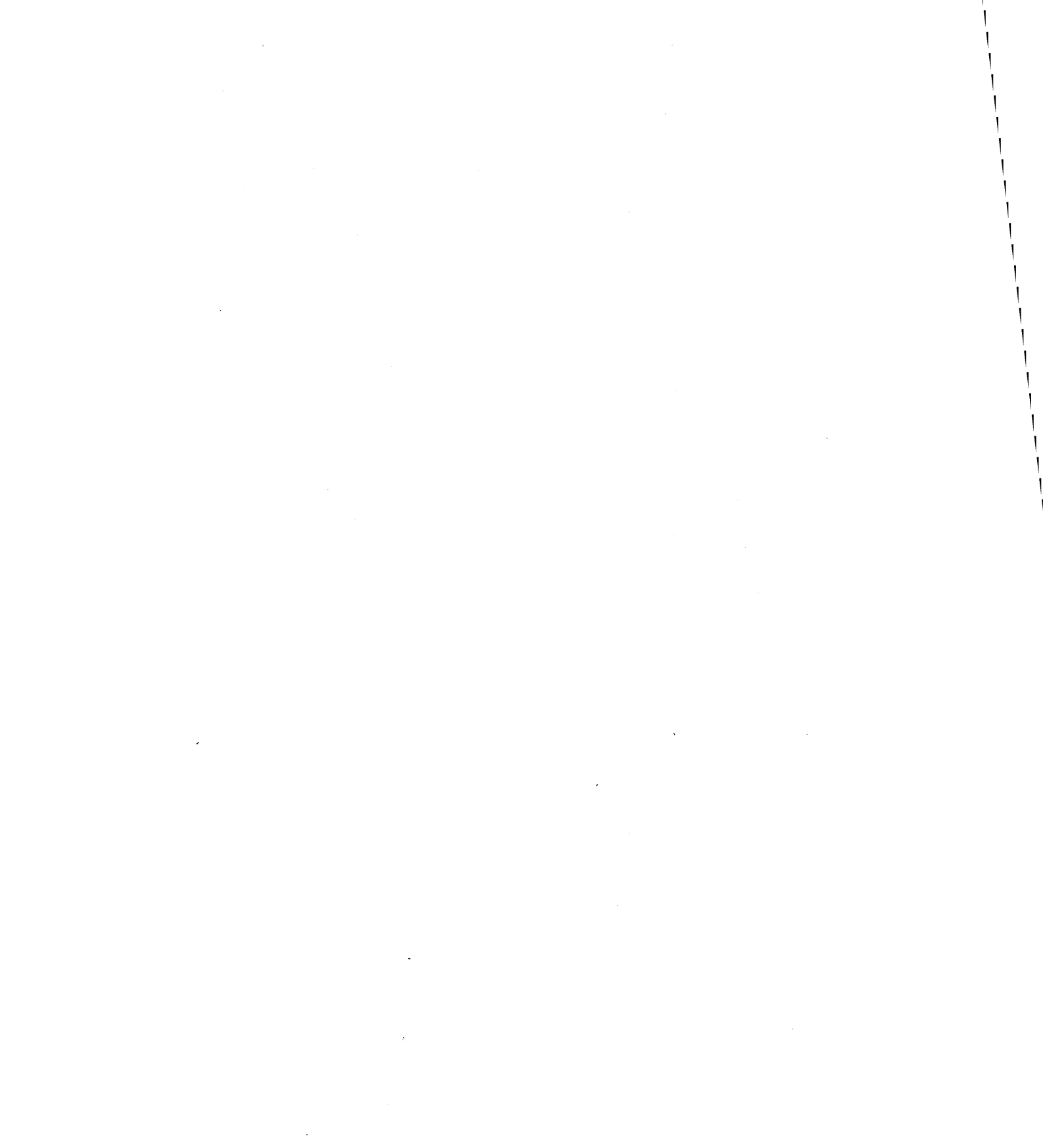
Z uvedeného je zřejmé, že práci s absolventy

je na katedře ML sociologie FF UK přikládán značný význam. Práce s absolventy je na katedře koncipována jako jedna z účinných forem spojení teorie s praxí i jako platforma konfrontace učebního programu s potřebami praxe.

Katedra ML sociologie FF UK řeší řadu závažných úkolů již tradičně se svými absolven-

ty, za jejich podpory a pomoci. Tak se postupně utváří jednotná fronta učitelů a absolventů oboru ML sociologie, která zvyšuje jeho tvořivý potenciál, angažovanost, společenskou užitečnost i prestiž.

Věra Tauberová

RECENZE

J. A. Stěpanovová, Životopis Bedřicha Engelse
(Svoboda, Praha 1981, 210 s.),
z ruského originálu J. A. Stěpanovova, Fridrich Engels,
Kratkij biografičeskij očerk, Progress, Moskva 1979

- J. A. Stěpanovová přispívá svým obsáhlým dílem Životopis Bedřicha Engelse bezesporu do pokladnice bohaté marxistické literatury. Nejde jen o životopisnou studii, dílo má i teoretický a metodologický význam. Přibližuje a systematizuje základní myšlenky a teze marxismu v nových souvislostech, vřazené do základní osnovy životopisných a historických dat i praktickopolitické činnosti obou zakladatelů marxismu.

Výchozí materiál, z kterého autorka čerpala, je nesmírně bohatý. Jsou to jednak díla klasiků marxismu a jejich korespondence, literární odkazy současníků, jednak analýzy a teoretické dílo V. I. Lenina, dějiny dělnického hnutí a historická situace bezmála jednoho století, tak bohatého na převratné dějinné události. Autorka velmi bedlivě sleduje i vývoj dělnického hnutí, neboť účast v politickém boji proletariátu je neoddělitelnou součástí teoretické činnosti Marxovy i Engelsovy.

Práce jako celek je vyvážená, zajímavá a podnětná, poučná svou obsahovou hloubkou i věcností a střídavostí. Je rovněž dokladem velkého přátelství a humanismu obou tvůrců marxismu.

Citlivě a věcně autorka přibližuje čtenáři velikost a lidství Bedřicha Engelse, jeho životní osudy, jeho neocenitelnou teoretickou i praktickou činnost pro věc proletariátu. Život B. Engelse byl naplněn prací, hledáním, tvůrčím neklidem i radostí z vykonané práce. Jeho ži-

votní optimismus a nezdolná životní energie nás přesvědčují o jeho plodném a šťastném životě.

Práce J. A. Stěpanovové přináší také svědectví o nebývalé a ojedinělé tvůrčí spolupráci dvou myslitelů, kteří se podivuhodně doplňovali a neobyčejně vzájemně obohacovali. Přináší svědectví o ryzím přátelství a soudružské obětavosti. Nežili pro sebe, ale pro ty, kteří v dějinných zápasech neměli co ztratit, leda své okovy. Zůstanou proto vždy mezi námi, vzorem pro ty nejlepší a nejpokrokovější v dějinách.

Recenzovaná práce si tedy plným právem zaslouží naši pozornost. Stručně k obsahu jednotlivých kapitol.

I. Dětství a mládí

V první, úvodní kapitole autorka líčí období dětství a mládí B. Engelse, těžkosti, s kterými zápasil ve společenském prostředí, v němž žil. Formování Engelseva sociálního citění a kritického postoje ke světu, v němž vyrůstal, je neoddělitelně spjata s místem, kde se narodil (28. listopadu 1820) a kde v mládí žil, s rodným Wuppertalem. Rýnská provincie byla prvním místem v Německu, kde se rozvíjí kapitalistický průmysl, který s sebou zároveň přináší sociální těžkosti, zbídačování a vykořisťování. Ve své první publikované práci Dopisy z Wuppertalu (1839) popisuje Engels právě tyto neutěšené poměry vyvolané rozmáhající se kapitalistickou výrobou. Pro kritického a vnímavého chlapce toužícího po vzdělání nebylo jednoduché podrobit se rozhodnutí otce, který pro něj

zvolil kariéru obchodníka. Nemohl proto ani dokončit gymnaziální studia, odchází do Brém na praxi k velké obchodní firmě. Mladý Engels se s tímto rozhodnutím nikdy vnitřně nesmířil. Právě to jej v mládí vedlo k nesmírné houževnatosti až tvrdošijnosti neustále rozšiřovat svůj rozhled a vědomosti, vzdělávat se.

II. Počátky Engelsovy politické činnosti

Druhá kapitola popisuje Engelsův pobyt v Brémách (září 1837—1841) a Berlíně (1841—1842) a počátky jeho politické činnosti. Utváření politických názorů mladého Engelse je nesmírně pozoruhodné. Proto si autorka všímá podrobněji těch společenských a politických okolností, které ovlivňují vznik i utváření jeho světového názoru. Rozmach třídních bojů v Evropě v letech 1830—1834, formující se proletariát i opozice. Engels se plně a nadšeně účastní všeho nového, vystupuje jako zanícený revoluční demokrat. Už první články, uveřejňované anonymně, vyvolaly velký ohlas i bouři nevole. I Engelsovi přátelé z rodného Wuppertalu byli jeho politickými názory uvedeni do rozpaků, ba přímo zděšení. Za pouhé dva roky brémského pobytu prodělal Engels obrovský vývoj.

V r. 1841 navštěvuje Engels jako mimořádný posluchač berlínskou univerzitu, účastní se filozofických bojů mladohegelovců. Autorka vybírá tu etapu Engelsovy tvůrčí práce, která je spojena s jeho filozofickými díly, na nichž můžeme pozorovat jeho přechod od idealismu k materialismu (Schelling a zjevení).

Když se v roce 1842 vrátil Engels do Barmenu, navrhl mu otec, aby odjel na obchodní praxi do Anglie.

III. Přechod k materialismu a komunismu

Obsahem třetí kapitoly je Engelsův pobyt v Anglii (listopad 1843—srpen 1844) a jeho spolupráce s časopisem Deutsch—Französische—Jahrbücher, který redigoval K. Marx v Paříži.

Pobyt v Anglii znamenal pro Engelse mnoho. Klasická země kapitalismu a v ní formující se anglický proletariát i ostré třídní rozdíly upoutávají Engelsovu trvalou pozornost. V tomto prostředí vzniká jeho velké dílo Postavení dělnické třídy v Anglii. Engels je nadšen chartis-

tickým hnutím, seznamuje se rovněž s anglickými socialisty, propaguje mezi nimi socialistické hnutí ve Francii i v Německu.

Autorka dokumentuje Engelsův přechod na materialistické pozice a jeho vývoj ke komunistickým názorům nejen na jeho teoretických pracích (Nástin kritiky politické ekonomie, Postavení dělnické třídy v Anglii). Vychází dál z řady statí a článků z tohoto období, jejichž obsahem je analýza sociálního a politického zřízení v Anglii i z přímé Engelsovy účasti v dělnickém hnutí.

IV. Spolupráce a přátelství s Marxem. Vypracování základů vědeckého komunismu. Boj za vytvoření proletářské strany (1844—1848)

V roce 1844 se Engels vrací do Německa. Na své cestě se zastavil v Paříži, kde navštívil K. Marxe. Zde vzniká nebyvalé přátelství i budoucí spolupráce. Engelsův život je od této chvíle tak dojemně prolnut s osudy a dílem Marxovým, že je od sebe nelze odlišit, a proto i autorka vede citlivě čtenáře dál životní cestou těchto dvou génů.

Během Engelsova pobytu v Paříži se ukázalo, že oba došli různými cestami ke stejným závěrům. Tato shoda názorů byla východiskem budoucí spolupráce jak teoretické, tak v praktickém politickém boji dělnických socialistických stran, na němž se oba podíleli. Teoretické úvahy, v nichž analyzují proces kapitalistické výroby, je přivádějí k praktické politické činnosti. Myšlenka o celosvětové historické úloze proletariátu musela být realizována, bez toho by teoretické učení ztrácelo politický smysl. A právě realizaci této základní ideje marxismu věnuje Engels v budoucnu nejvíce svých tvůrčích sil.

Za prvního, krátkého setkání v Paříži vzniká společné dílo, v němž jsou formulovány základy materialistického světového názoru, ostře koncipované proti mladohegelovcům (Svatá rodina aneb Kritika kritické kritiky). Právě zde na tomto místě, proti názorům Bruna Bauera a jeho stoupenců, kteří se domnívali, že dějiny tvoří jen vynikající osobnosti, zazněla jedna ze základních tezí historického materialismu, že skutečnými tvůrci dějin jsou lidové masy.

Druhé společné teoretické dílo Německá ideologie bylo významné pro oba tím, že si v něm ujasňovali věci „pro sebe“. Byla zde poprvé vyslovena myšlenka o objektivně zákonitém, historicky podmíněném střídání společenskoekonomických formací. V Německé ideologii je zformulována řada výchozích tezí historického materialismu, politické ekonomie i vědeckého komunismu. Proto autorka věnuje tomuto dílu výraznou pozornost.

Nedílnou součástí tvůrčí práce Marxe i Engelse je i aktivní politická práce v socialistickém hnutí. Autorka velmi bedlivě sleduje prakticko-politickou činnost obou, analyzuje složité politické poměry, v nichž se snaží Marx i Engels prosadit nové myšlenky. První významná praktickopolitická činnost je spojena se Svazem spravedlivých. Marx i Engels, kteří si předsevzali založit proletářskou stranu, nemohli nebrat v úvahu komunistické hnutí, které už mezi německými dělníky existovalo. Bylo však nutno vyjasnit zásadní otázky týkající se komunistického hnutí. Mnoho sil muselo být vynaloženo v boji proti buržoazní a maloburžoazní ideologii, která oslabovala dělnické hnutí. Velkým úspěchem pro Marxe i Engelse v této etapě politické práce bylo, když oficiálně vstoupili do Svazu a byli vyzváni, aby se aktivně zúčastnili práce při jeho reorganizaci a při vypracovávání programů. Autorka velmi podrobně a zasvěceně seznamuje čtenáře s atmosférou těchto událostí, které byly tak významné pro celé dělnické hnutí. Vždyť Manifest komunistické strany, první programový dokument, který je odkazem této etapy revolučních bojů, je i významným teoretickým dílem, v němž jsou zformulovány nové myšlenky s takovou vědeckou autoritou, které v dějinách dosud nebylo.

V. Revoluce 1848—1849

Autorka dokumentuje účast B. Engelse v masovém revolučním boji let 1848—1849 na celé řadě událostí těchto pohnutých let. Sugestivně líčí etapu revolučních bojů v řadě západoevropských zemí a Marxovu a Engelsevu účast v nich, zejména pak jejich podíl v německé revoluci. Cílem Marxe i Engelse bylo dovést buržoazně demokratickou revoluci až do konce a zároveň připravit masy na revoluci socialis-

tickou. Z této etapy jejich revoluční činnosti je nejvýznamnější práce v *Neue Rheinische Zeitung*. Semknutí proletářských mas kolem tohoto časopisu bylo nezbytné. Maloburžoazní, oportunistické tendence uvnitř dělnického hnutí působí proti snahám zakladatelů marxismu, kteří bojují s těmito názory trpělivě, vytrvale a zásadově. Dramatičnost těchto událostí jistě upoutá i zasvěceného čtenáře.

Události ve Francii, porážka pařížského proletariátu, podnítily Engelse k řadě studií o vojenských a strategických otázkách v revoluci. Ani tato stránka Engelsevy tvůrčí práce není opomenuta. Engels vypracoval plán ozbrojeného povstání pro německé povstalce, který již spojoval s celkovou perspektivou revolučního boje v Evropě. Celý jeho projekt byl dokladem marxistického přístupu k problému. Sám se také aktivně bojů účastnil. Neúspěch povstání a vítězství kontrarevoluce mělo své objektivní důvody. Události těchto let prověřily různé teorie i politické platformy. Realnost životnosti marxismu byla ověřena. Proto se Marx i Engels věnují dále rozpracování otázek strategie a taktiky. Zejména Engels analyzuje své zkušenosti z ozbrojeného boje, a rozvádí tak dál marxistickou teorii ozbrojeného povstání. Účast v politickém boji měla své důsledky. I přes značné obtíže, které s sebou přinášelo porevoluční období, se brzy podařilo obnovit činnost Svazu komunistů. Engels se podílel na tomto mezinárodním semknutí proletariátu velmi aktivně. Objektivní situace pro nový rozmach revoluce se prudce změnila a bylo nutné naprosto otevřené a s odvahou požadovat revizi taktiky strany. Marx a Engels proto navrhnou změnit v dané etapě taktiku tak, aby odpovídala nové fázi boje. Nepochopení nové taktiky u „levicově“ oportunistické frakce vyvolalo obtíže uvnitř Svazu.

Za nejdůležitější úkol své teoretické práce z prvních let po revoluci považovali analýzu poučení z těchto revolucí a zobecnění nových zkušeností z revolučního boje. Tomu byly věnovány Marxovy práce *Třídní boje ve Francii 1848—1850* a *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta* a rovněž Engelsem napsané práce

Německá selská válka a Revoluce a kontrarevoluce v Německu.

Autorka podrobně rozebírá Mārxy i Engelsovy práce vzniklé v porevolučním období, aby čtenáři přiblížila logiku závěrů, ke kterým autoři došli. Ukazuje, jak použití metody historického materialismu, kterou Engels mistrně ovládal, je dokladem jeho skvělé analýzy předpokladů, hybných sil, hlavních etap, mezinárodní situace; výsledků a poučení z revolucí.

Vedle teoretické činnosti přispívají stále Marx i Engels intenzivně také k tomu, aby se proletářští revolucionáři sjednotili, a podílejí se na výchově jejich kádrů.

VI. Období reakce a nového vzestupu buržoazně demokratického hnutí

Změna politické situace související s nástupem reakce měla samozřejmě vliv na životní podmínky vůdců proletariátu. Dolehly na ně všechny hrůzy vyhnanství a hmotné bídy. Proto se Engels v roce 1850 musel přestěhovat do Manchesteru, kde začal pracovat jako úředník u firmy Ermen a Engels. Přestože Marx a Engels museli žít dvacet let každý v jiném městě, jejich přátelství se ještě více upevnilo. Svědčí o tom jejich bohatá korespondence. Z tohoto cenného literárního odkazu autorka čerpá, když přibližuje čtenáři představu o nejnezištnějším a nejoddanějším Marxově příteli, Bedřichu Engelsovi. Engels dělal všechno, aby ušetřil Marxovu rodinu strádání. Vypomáhal Marxovi hmotně také vlastní literární prací. Vedle velkého počtu článků, které napsal za Marxě pro *New-York Daily Tribune*, pomáhal mu ještě tím, že překládal jeho články do angličtiny. Marx si velice vážil encyklopedických znalostí svého přítele, šířky jeho vědeckých zájmů i fenomenální paměti. Proto se také na něj často obracel při řešení nejrůznějších teoretických otázek. Engels tak pomáhal a usnadňoval Marxovi práci na Kapitálu.

V Engelsově teoretické práci zaujímá během jeho pobytu v Manchesteru význačné místo studium vojenských věd. Engelsových prací a článků o vojenství je mnoho. Základní marxistické teze o válce a vojenství Engels zobecnil a formuloval ve svém *Anti-Dühringu*. Vedle studia vojenských věd se Engels v Manchesteru věnoval

také studiu jazyků. Engels mluvil a psal plynule ve dvanácti jazycích a četl téměř ve dvaceti jazycích. Záliba i mimořádné nadání v tomto oboru znamenalo pro Engelse poznat i dějiny příslušného národa, jeho kulturu, literaturu atd. Toto studium velmi pomohlo Engelsovi v osmdesátých letech, když se zabýval dějinami starých Germánů, a při psaní knihy *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Koncem padesátých let začal také Engels důkladně studovat přírodní vědy. Zabývá se myšlenkou zpracovat materialistický výklad dějin přírodních věd v *Dialektice přírody*. Současně se také aktivně účastní praktické revoluční práce. Aktivně pracuje v chartistickém tisku, vykonává propagandistickou a organizační práci.

VII. I. internacionála a Pařížská komuna

Oživení buržoazně demokratického a zejména národně osvobozenického hnutí koncem padesátých let a na začátku šedesátých let přispělo k politickému probuzení dělnické třídy. Celková situace byla tehdy příznivá pro vytvoření masové mezinárodní organizace proletariátu. Myšlenka mezinárodní proletářské solidarity může být konečně uskutečněna. Marxův i Engelsův houževnatý boj za tuto myšlenku byl dovršen v roce 1864 založením Mezinárodního dělnického sdružení — I. internacionály. Programové dokumenty Internacionály (*Inaugurální adresa a Prozatímní stanovy*), které zpracoval Marx, jsou přesvědčivým dokladem vyhraněných a zralých idejí vědeckého komunismu. Oba neúnavně usilují o sjednocení dělnického hnutí různých zemí. Neméně významné je i překonávání sektářských a maloburžoazních tendencí v rámci hnutí, boj proti anglickým tradeunionistům, francouzským proudhonistům a německým lassallovčům. I když se Engels, který stále žil a pracoval v Manchesteru, nemohl bezprostředně zúčastnit založení Internacionály a práce v jejím řídicím orgánu, v generální radě, přesto Marxovi velmi účinně pomáhal při vedení Internacionály. Engels svými novinovými články vystupuje na obranu marxismu proti jeho buržoazním i maloburžoazním odpůrcům. Marxův i Engelsův boj za principy Internacionály měl obrovský vliv na vytvoření dělnické organizace v Německu. Vedle složité práce

při řízení Internacionály zabývá se Marx intenzivně teoretickou prací. Dokončuje první díl Kapitálu. Toto vše za velmi těžkých podmínek ve svém osobním životě. I zde se opět často obrací na Engelse, který mu přátelsky morálně i hmotně pomáhá. Engelsova pomoc při práci na Kapitálu se neomezovala jen na hmotnou péči o Marxe a jeho rodinu. Marx se s ním také radil o nejdůležitějších teoretických problémech. Dokladem toho je i skutečnost, že Engels znal zvláštnosti a metodu Marxovy práce a využil jich při vydávání druhého a třetího dílu Kapitálu po jeho smrti. Bez toho by toto dílo nebylo vůbec vyšlo. Životní osudy obou klasiků jsou v tomto období naplněny neúnavnou teoretickou prací.

V roce 1869 konečně Engels opustil firmu a spolupracovat naplno s Marxem. Nejdůležitější bylo, že mu mohl více pomáhat při řízení proletářské strany, která právě tehdy v Německu vznikla. Mohl se také více věnovat vlastní vědecké práci. Když se Engels přestěhoval do Londýna, stal se na Marxův návrh členem generální rady Internacionály. Spolu s Marxem řídí kampaň za uznání Francouzské republiky současně však odhalují francouzskou vládu a varují proletariát. Přestože kritizovali chyby, jichž se Komuna dopouštěla, vysoce hodnotili hrdinství pařížských dělníků a na základě zkušeností z jejich boje formulovali řadu závěrů, velmi důležitých pro revoluční teorii (Občanská válka ve Francii).

Prusko-francouzskou válkou a Pařížskou komunou končí významné období dějin dělnického hnutí, v němž marxismus prokázal své prvenství. Přesto nebo právě proto na něj útočí odpůrci i oportunistické živly v Internacionále. Zkušebním kamenem pro různé směry v Internacionále byl nyní poměr ke Komuně, k diktatuře proletariátu a k proletářské straně. Engels neúnavně pracuje v Internacionále, rozvíjí jak rozsáhlou praktickou, tak i organizační činnost. Vynaložil velkou energii na svolání londýnské konference Internacionály v září 1871. V období po konferenci sehrál významnou úlohu při propagaci usnesení této konference a při odhalování škodlivé anarchistické ideologie a podvrtné činnosti bakuninovců.

Engels se podílel rovněž velmi aktivně na přípravě haagského kongresu. V tomto období se vystupňoval dlouholetý boj s bakuninovci, který Haagský kongres ukončil. Marxismus ideově zvítězil nad anarchismem i reformismem.

Význam zakladatelů marxismu při praktické politické činnosti v období I. internacionály je dokumentován i dále řadou konkrétních akcí, které měly nesmírný vliv zejména při výchově kádrů, které se později stávají jádrem dělnických stran. Když I. internacionála splnila svůj úkol, byla vystřídána obdobím, kdy vznikaly masové socialistické dělnické strany na půdě jednotlivých národních států. Myšlenka mezinárodní solidarity proletariátu musí být proto novým podmínkám odpovídajícím způsobem přizpůsobena.

VIII. Období po pádu Pařížské komuny a po rozpuštění I. internacionály. Marxova smrt (1883)

Nové historické období je charakteristické „klidem“ bez revolucí. Marx a Engels se věnují především tomu, aby vytvářející se proletářské strany v každé zemi připravily pro nastávající boj za socialistickou revoluci, za diktaturu proletariátu. Vychovávají vedoucí kádry těchto stran a pomáhají jim při vypracovávání programů a při stanovení strategie a taktiky. Bedlivě přitom přihlížejí ke specifice každé země i úrovni hnutí v této zemi. Zásadně uplatňují v této práci metodu marxistické dialektiky. Z toho vyplývá, že se jejich řídicí a jednotící úloha v mezinárodním dělnickém hnutí nezmenšila. Hlavní tíha práce dolehla v tomto období na Engelse. Zvláštní pozornost oba věnují německému dělnickému hnutí. Svědčí o tom jejich neúnavný boj proti lassallovským názorům, které Marx podrobuje zásadové kritice. Současně vysvětluje řadu důležitých teoretických otázek a dále rozvíjí svou revoluční teorii (Kritika gothajského programu). Engels se chopil úkolu kritiky Dühringova maloburžoazního socialismu v seriálu článků vycházejících pod názvem Pana Eugena Dühringa převrat vědy (vyšly později jako kniha pod názvem Anti-Dühring).

Přestože Marx a Engels věnovali tak velkou

pozornost německému dělnickému hnutí, sledovali pečlivě hnutí také v jiných zemích, zejména ve Francii a Anglii. Současně pokračují ve svém teoretickém studiu, které považovali za důležitou součást své stranické práce. Hlavním předmětem Marxova teoretického studia byla práce na druhém a třetím dílu Kapitálu. Engels kromě intenzivní propagace marxismu a jeho obhajoby v tisku pokračoval v dalším studiu přírodních věd, vrací se k Dialektice přírody. Práce na tomto skvělém díle je přerušena Marxovou smrtí a zůstává nedokončena.

Marxova smrt zasáhla Engelse nesmírně bolestně. Engels pronesl nad hrobem svého přítele památnou řeč, která svědčí o jeho oddanosti jak příteli, tak věci komunismu.

IX. Po Marxově smrti (1883—1895)

Věrný géniu svého přítele, na úkor práce na vlastních problémech, soustředí se Engels s neúnavností hodnou obdivu na dokončení Kapitálu. Obrovskou práci, kterou vykonal při vydávání druhého a třetího dílu, můžeme sledovat jen s obdivem a pochopením pro velikost člověka, který si své zásluhy jen nerad připouštěl.

Engels přežil Marxe o dvanáct let a za tuto dobu napsal mnoho článků a vydal dvě knihy, jež měly značný teoretický význam (Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu v r. 1884, Ludvík Feuerbach a vyústění německé filozofie v r. 1888). Neméně významné jsou Engelsovy dopisy napsané na začátku devadesátých let, v nichž se zabývá historickým materialismem (C. Schmidtovi, P. Ernstovi, J. Blochovi, F. Mehringovi aj.). Kromě toho pokračoval v řízení mezinárodního proletářského hnutí, stál u zrodu II. internacionály a neúnavně bojoval proti oportunismu.

Po založení II. internacionály se jeho stranickopolitická činnost ještě více rozrůstá. Jak se zostřovala mezinárodní situace a blížilo se období nových revolučních bitev, zajímal se Engels zejména o vnitřní vývoj v Rusku a perspektivy ruské revoluce. S nadšením uvítal první stoupence marxismu v Rusku, skupinu Osvobozené práce. Varoval však ruské marxisty před dogmatismem, školometstvím, jež jsou naprosto cizí Marxovou učení. Až do konce

svého života byl Engels přesvědčen o vítězství dělnické třídy. Zemřel v očekávání nové etapy lidských dějin, v předtuše revolučních zápasů, které měly nastolit osvobození od jakéhokoli vykořisťování.

X. Věčně živé revoluční učení

B. Engels zemřel na přelomu nové epochy (5. srpna 1895). Marxismus byl v příštím období vystaven tvrdé zkoušce. Oportunisté v II. internacionále začali revidovat marxismus v jeho základních tezích. Díky ruskému proletariátu a zejména jeho teoretikovi a vůdci V. I. Leninovi bylo toto učení rozvíjeno důsledně v duchu jeho zakladatelů. Lenin zásadově bojoval za čistotu marxismu, hájil Marxovo a Engelsovo učení před nejrůznějšími revizemi, překrucováním a vulgarizací. Současně v čele ruského proletariátu realizovat revoluční ideje marxismu-leninismu v praxi. Splnila se Engelsova předpověď, že rozvoj revoluce v Rusku se stane mezníkem ve světových dějinách.

Bedřich Engels byl a je významou postavou revolučního hnutí proletariátu i jeho nové a tvůrčí ideologie. Sovětští marxisté věnují velkou pozornost vědecké analýze teoretického odkazu zakladatelů marxismu. Proto také život a dílo B. Engelse, jeho teoretická práce i politická činnost jsou stále předmětem vědeckého zájmu sovětských odborníků. J. A. Stěpanovová navazuje na bohatou tradici sovětské Engelsovy biografie. Vychází však z širších souvislostí, využívá vědeckého odkazu K. Marxe i B. Engelse, zachycuje významná údobí jejich života v návaznosti na společenské poměry a politické události dané historické etapy, aby podala autentické svědectví o vzniku revoluční teorie proletariátu. Díky odborné erudici a literárním zkušenostem autorky máme dnes k dispozici zajímavou publikaci, která úrovní odborného zpracování přesahuje běžné studie tohoto typu. I když publikace není už doslova vědeckou aktualitou, přece jen je možné ji formou informace připomenout a doporučit zejména jako vhodnou doplňkovou studijní literaturu pro naše studenty.

Květa Filipská

F. L. Iljičov a kol.: Fridriř Engels, Biografija
(Moskva, Izdateřstvo političeskoj literatury 1977, 610 s.)
Jenaer „Anti-Dühring Konferenz“

Poznání života a díla B. Engelse, spoluzakladatele marxismu, nejbliřšího přítele a spolubojovníka K. Marxe, je podle Leninova názoru nezbytné pro pochopení marxismu a pro jeho celistvý výklad. Jeden z prvních nástinů Engelseva života napsal nedlouho před svou smrtí Karel Marx. Po něm Lenin již v roce 1895 ve své stati Bedřich Engels zachytil základní životopisné údaje o Engelsovi a podal zhodnocení jeho díla. Navíc v celém Leninově díle najdeme řadu výroků, hodnocení a analýz různých stránek Engelsevy politické revoluční činnosti i jeho hlubokého teoretického díla. Z významných marxistů období II. internacionály to byl F. Mehring, který se zabýval životem a dílem B. Engelse ve své práci Dějiny německé sociální demokracie i v první marxistické biografii K. Marxe, kterou dokončil v roce 1918.

V úvodu recenzované nejrozsáhlejší publikace sovětských odborníků o Engelsově životě jsou uvedeni i další významní autoři, kteří přispěli svým podílem k vytváření tradice Engelsevy biografie. Zde autoři hodnotí kladný přínos dvoudílné práce pokrokově orientovaného německého historika G. Mayera z roku 1934. Dále uvádějí tradici sovětských autorů, kteří již po Říjnové revoluci sepsali ve dvacátých letech populárně zaměřené nástiny Engelseva života a díla. Z doby po druhé světové válce pak zaznamenávají sovětského autora M. V. Serebrjakova, který se zabýval především životem a dílem Engelseva raného období. Nejznámější a u nás přeložené jsou životopisy B. Engelse od sovětské autorky E. A. Stěpanovové (poslední rozšířené vydání u nás z roku 1981).

Významnou práci, která velmi podrobně

a s velkou erudicí analyzuje život a dílo K. Marxe a B. Engelse, je několikadílná práce francouzského badatele A. Cornu. Péčí historiků NDR vyšel životopis Engelsův v roce 1970 v NDR.

Engelseva biografie, která je dílem autorského kolektivu pod vedením L. F. Iljičova (celkem sedem autorů a mezi nimi i Stěpanovová), je zatím nejrozsáhlejší, nejúplnější a nejvšestrannější životopisem, který máme k dispozici. Práce je rozčleněna do patnácti kapitol. Analyzuje všestranně život a dílo B. Engelse jako spoluzakladatele marxismu a spolubojovníka K. Marxe a podává podrobný přehled o politické, organizační, teoretické i praktické činnosti Engelse v těch etapách, kdy oba žili, tvořili i bojovali i z té etapy, kdy již Engels po Marxově smrti jako vykonavatel Marxova odkazu působil sám.

Engelseva biografie je členěna historicky, chronologicky, velmi dovedně a přesvědčivě spojuje údaje z Engelseva života s jednotlivými etapami revolučního dělnického hnutí i významnými úsekysvětových dějin. Tato sjednocující linie je podstatná, protože jak Marxovo, tak i Engelsevo teoretické a vědecké dílo nevzniklo jako produkt akademických učenců, ale jako výsledek jejich ztotožnění s dělnickou třídou a jejím světodějným revolučním posláním, tedy jako teoretické dílo stranické, revoluční a angažované. Na druhé straně však jak Marx, tak i Engels mnohokrát zdůraznili, že vědecký socialismus, který formulovali, musí být jako věda pěstována a rozvíjena v souvislosti s kritickým přehodnocením, využitím a rozvinutím všeho nejlepšího, co bylo vytvořeno vynikajícími představiteli lidského myšlení a vědění

před vznikem marxismu. Těmto dvěma aspektům marxismu jako vědeckého i revolučního, třídního a stranického učení odpovídá i postup autorů Engelsovy biografie. Každá z patnácti kapitol je vždy koncipována tak, že líčí podstatné momenty Engelsova života v souvislosti s etapami vývoje dělnického hnutí i světových dějin a zároveň vždy podává teoretický rozbor všech Engelsových vědeckých prací příslušné etapy. Současně je recenzovaná práce také dokladem úrovně vědeckého bádání z oblasti dějin marxistického myšlení, současného stavu sovětské marxistické vědy o životě a díle Marxe a Engelse.

Čtenář, který přečte tento nejrozsáhlejší marxistický životopis Engelsův, proto získá nejen za tím nehlubší přehled o Engelsově životě a o jeho politickém a teoretickém díle, ale též znalosti o vysoké a zásadové úrovni sovětského bádání o jednom ze zakladatelů marxismu. Předností tohoto Engelsova životopisu je analýza všech základních a méně známých nebo doposud také do určité doby nedostupných, a tudíž i neznámých Engelsových spisů, rukopisů a dokumentů jeho vědecké, teoretické, publicistické a popularizační aktivity. Tato analýza je vždy spojována s řešením konkrétních historických úkolů dělnické třídy z hlediska jejich základních, celotřídních a internacionálních zájmů, protože Engels stejně jako Marx nikdy nechápal úkoly revolučního dělnického hnutí úzce, sektářsky nebo jednostranně.

Dějiny marxismu, které jsou dějinami praxe mezinárodního revolučního dělnického hnutí, nás učí, že dílo zakladatelů marxismu (to se týká ostatně i díla Leninova) je dalším vývojem nově aktualizováno a marxistická dialektická metoda, kterou tak mistrně používal B. Engels k vědeckým a politickým analýzám, je opětně konfrontována s novými teoretickými a praktickými úkoly. Byl to ostatně Engels, kdo zdůrazňoval nutnost znovu a znovu marxismus rozvíjet, aplikovat a používat ve všech oblastech vědeckého zájmu i politických úkolů. V souvislosti s novými možnými aplikacemi nebo nově vznikajícími aktuálními aspekty Engelsova díla autoři Engelsova životopisu velmi přesvěd-

čivě dovedou ukázat historický i současný význam všestranných Engelsových zájmů. To se týká jeho analýz o vztahu výroby, válek a způsobu vedení válek, o násilí ve válkách revolučních, národních i mezinárodních. Ve srovnání s dosavadními životopisy je Engels ukázán doposud nejpodrobněji jako vojenský teoretik proletářské strany, jako vynikající znalec rozsáhlé problematiky, která sahá od obecně teoretických otázek historického materialismu až po velmi aktuální a bezprostředně praktické problémy revolučního povstání jako umění. Aktuálně vyznívají ty části Engelsova životopisu, které zdůrazňují Engelsovy teoretické i politické schopnosti vidět i nové jevy a souvislosti týkající se stupně rovoje válečné techniky a jejího vlivu na otázky války a míru, ve společenském a třídním kontextu.

Velkou pozornost věnují autoři Engelsova životopisu nejen Engelsovu podílu na vzniku a vývoji marxistické teorie, ale také jeho nepostradatelnému podílu na přípravě, dopracování a vydání druhého a třetího dílu Marxova Kapitálu. Tyto údaje znovu potvrzují neoddělitelné sepětí Marxovy a Engelsovy činnosti, jednotu jejich základních názorů, koncepcí, metody i teorie a jsou velmi pádným argumentem proti časným a stále se vyskytujícím útokům buržoazní marxologie a buržoazních filozofů a sociologů na Engelse za jeho údajné odklony od Marxe nebo nežádoucí pozitivistické a scientistické korekce Marxova přý vysloveně filozoficky antropologického „marxismu“. Autoři Engelsova životopisu přinášejí dostatek důkazů o tom, jak Marx a Engels vypracovávali své názory společně a v názorové jednotě a jak Engels i po Marxově smrti byl nejdůležitějším strážcem i obhájcem jeho teoretického i politického odkazu.

A ještě jednu důležitou stránku recenzované práce je nutno zdůraznit — přesvědčivé průkazné vylíčení Engelsových lidských vlastností, jeho velkorysosti, družnosti, obětavosti, pracovitosti, schopnosti všestranně žít jako bohatá a rozvinutá osobnost, která má daleko k nějakému odlidštěnému a vypreparovanému vzoru, který spíš odpuzuje, než aby přitahoval. Engels žil, pracoval a bojoval v souladu s výrokem

K. Marxe, který zdůraznil ve svém vyznání, že nic lidského mu není cizí.

Nejrozsáhlejší a nehlubší životopis o spoluzakladateli marxismu napsaný sovětskými marxisty, je vynikající a cennou pomůckou pro každého, kdo se zabývá marxismem, jeho vznikem i dějinami, jeho hlavními představiteli. Je také důkazem velkého rozmachu a vysoké

úrovně sovětské společenské vědy, která se rozvíjí v zemi, jež jako první realizovala nesmrtelné učení marxismu, na jehož založení, rozvíjení a uplatnění se tak významnou měrou podílel B. Engels.

Věra Tauberová

Jenaer „Anti-Dühring“ Konferenz

Sborník příspěvků z konference o Engelsově práci Anti-Dühring v Jeně 9. a 10. června 1978. Wissenschaftliche Beiträge der Friedrich Schiller Universität Jena, Jena 1979, str. 315.

Jde o sborník dvaapadesátí příspěvků z konference o Engelsově práci Anti-Dühring, která se konala v červnu 1978 u příležitosti stého výročí vydání této Engelsovy práce na Univerzitě F. Schillera v Jeně. Převážná většina příspěvků pochází od představitelů vědy NDR, zastoupeny jsou však i příspěvky polské, maďarské a jeden z Bulharska. Předností recenzovaného sborníku je jeho současné zaměření. Nejde tedy o souhrn příspěvků, které zkoumají historické podmínky a předpoklady Engelsovy kritiky proslulého E. Dühringa, nýbrž o soubor nanejvýš cenných a aktuálních příspěvků, které vycházejí z Engelse. Engelsova práce Anti-Dühring je většinou autorů podnětem k řešení vysoce současných problémů, které mají převážně filozofický a sociologický ráz. Základní tematický okruh je určen především problematikou světového názoru, výchovy a vzdělávání, formování socialistického způsobu života a socialistické osobnosti. Zahrnuty jsou však i problémy historického vědomí, vztahu světového názoru a hodnocení, společenského pokroku, svobody a rovnosti, tvořivosti, kultury. Cenné a podnětné jsou i příspěvky, které se dotýkají jazykovědných a filologických zájmů B. Engelse jednak v souvislosti s úrovní jazykové problematiky Engelsovy doby, jednak z hle-

diska soudobých přístupů marxistické jazykovědy, filozofie a sociologie k jazyku.

Vzhledem k velkému počtu příspěvků nelze provést konkrétní a podrobné hodnocení, jednotlivé příspěvky také kolísají rozsahem a liší se i hloubkou závěrů a analýzy. Chtěl bych proto zdůraznit jen některé pro závažnost jejich obsahu nebo přínos k řešení významných problémů, jež mají teoretický a politický význam. Jde především o příspěvek L. Elma o vztahu svobody a rovnosti s kritikou představitelů západoněmeckého neoliberalismu, kteří kladou jako nejvyšší hodnotu svobodu proti rovnosti. O aktuálnosti této problematiky svědčí již jen výmluvně vyjádření současného západoněmeckého spolkového kancléře H. Kohla, který kategoricky prohlásil, že ten, kdo usiluje o společnost svobody, se musí smířit se společenskou nerovností.

O jazykových až fenomenálních znalostech Engelse, o jeho filologických vědeckých zájmech bylo již mnohé řečeno. Přesto však příspěvky H. Endermanna a P. Suchslanda o jazyce a řeči, o Engelsově vztahu k historickosrovnávací jazykovědě německé, o ovládání řeči, jazykové kultuře a životním způsobu jsou nejen podnětné, ale i poučné.

Maďarský účastník konference J. Horváth ve

svém příspěvku o tom, jak byl Engels postaven do rozporu s autentickou marxistickou filozofií v křivém zrcadle takzvané filozofie praxe, seznamuje s aktivitou takzvané budapeštské školy. Jde o skupinu autorů, kteří vycházejí ponejvíce z Lukácsova díla (patří k nim především A. Hellerová, G. Márkus, M. Vajda a další). Tato skupina byla v dokumentech Maďarské socialistické dělnické strany označena za revizionistickou, pojetí marxismu je tu rozředěno maloburžoazními humanistickými frázemi, které proti reálnému socialismu vystupují ve jménu „socialistické alternativy“. Pochybné jsou nejen jejich politické koncepce, ale i teoretické a filozofické názory, jež se vyznačují eklekticismem. Filozoficky vystupují představitelé budapeštské školy s pojetím filozofie praxe. Základní filozofické teze uvedených autorů a zvláště pak M. Vajdy jsou v rozporu s tou filozofií, kterou hlásal a obhajoval Engels ve svém Anti-Dühringu. Je napadán marxistický materialismus a dialektika přírody, je znovu obviňován Engels ze zavedení dialektiky do přírody. Jedinou půdou dialektiky je revolučně kritická přetvářející praxe, jak ji chápou představitelé budapeštské školy. Je příznačné, že západoněmečtí představitelé filozofie praxe úzce spjatí s fenomenologií uvádějí, že autoři budapeštské školy byli pro svá vystoupení podníceni rozporem mezi ekonomickým liberalismem a chybějící politickou demokratizací v Maďarsku.

Z polských hostí přednesla zajímavý a pod-

nětný příspěvek Halina Rževska pod názvem Evoluce a kultura. Zde se podle mého soudu velmi správně vypořádává se dvěma krajnostmi, které se někdy vyskytují i v marxistické literatuře jako krajnosti zjednodušení a redukcionismu. Jde o pojetí kulturního vývoje jako procesu určeného jedině genetickou determinací proti opačné krajnosti, v níž se kulturní a dějinný vývoj odtrhává jednoznačně od přírody vnější i od biologických determinant člověka. V podobném duchu je nesen i druhý polský příspěvek Z. Piatka.

Celkový ráz sborníku je velmi zajímavý, je třeba znovu zdůraznit, že pozitivně působí snaha většiny autorů spojit význam Engelsovy práce Anti-Dühring s analýzou významných, teoreticky důležitých a prakticky závažných otázek, které vytyčuje dnešní stupeň vývoje socialistické společnosti a současný stupeň rozvoje marxistických společenských věd. Navíc nám sborník podává sice jen výřez, ale velmi zajímavý, o vědecké úrovni části představitelů společenských věd v NDR, k jejichž pozitivnímu řešení aktuálních problémů přispěli i zahraniční účastníci. Celkový tón i duch sborníku příspěvků je tak zcela jednoznačně v souladu s tvůrčím a konkrétním duchem celého Engelsova díla a je důstojným uctěním jeho teoretické a vědecké práce spojené s revolučním dělnickým hnutím a jeho světodějnými úkoly.

Eduard Urbánek

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE 1984
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 1

STUDIA SOCIOLOGICA VIII

Řídí: doc. PhDr. Růžena Mužíková, CSc. (předsedkyně), PhDr. Lubomír Vebr, CSc. (tajemník),
s redakční radou

Vědecký redaktor: doc. PhDr. Eduard Urbánek, CSc.

Recenzovali: prof. PhDr. František Hájek, CSc., prof. PhDr. Karel Rychtařík, DrSc.

Vydala Univerzita Karlova, Praha

Prorektor-editor: prof. RNDr. Václav Prosser, CSc.

Obálku navrhl Jaroslav Příbramský

Graficky upravila Kateřina Řezáčová

Dáno do tisku 24. 10. 1985

Vytiskly Východočeské tiskárny, n. p., Pardubice, závod 4, Havlíčkův Brod

Vydání 1.

Náklad 750 výtisků

Brož. 20,- Kčs

Objednávky vyřizuje ediční úsek filozofické fakulty Univerzity Karlovy,
116 38 Praha 1, nám. Krasnoarmejců 2

